

20 te elfder ure

JOYCE OUTSHOORN

Marx en Engels over vrouwen

ANJA MEULENBELT

Politieke economie van huishoudelijke arbeid

CATHERINE HALL

Geschiedenis van de engelse huisvrouw

SELMA LEYDESDORFF

Vrouwenarbeid in de negentiende eeuw

ANNA DAVIN

Imperialisme en moederschap

JULIET MITCHELL

Psychoanalyse en feminisme

TRUUS PINKSTER
HANNEKE v. BUUREN

Feministische literatuurtheorie

SELMA / ANJA /
JOYCE / EVA

Het persoonlijke is politiek

MARJAN SAX

Abortuskroniek

feminisme 1

Inhoud van dit nummer

Tan geleide	601
JOYCE OUTSHOORN/ANJA MEULENBELT/SELMA LEYDESDORFF: Feminisme in Nederland 1968-1975	606
JOYCE OUTSHOORN: Marx en Engels kijken naar de vrouwen — een feministische kritiek	623
ANJA MEULENBELT: De ekonomie van de koesterende functie	638
CATHERINE HALL: De geschiedenis van de huisvrouw (vertaling <i>Ingrid Vorrink, typewerk Margot Vlaemans</i>)	676
SELMA LEYDESDORFF: Kanttekeningen bij 'De geschiedenis van de huisvrouw'. Poging tot een theorievorming van de geschiedenis van de nederlandse vrouw	705
JOYCE OUTSHOORN: Loondruksters of medestrijdsters? Vrouwen en vakbeweging in Nederland 1890-1920	722
SELMA LEYDESDORFF: De houding tegenover vrouwenarbeid in fabrieken aan het einde van de negentiende eeuw	746
ANA DAVIN: Imperialisme en moederschapskultus (vertaling <i>Josine Blok</i>)	764
EVA/SELMA/ANJA/JOYCE: We moeten sterk worden zonder ooit onze tederheid te verliezen. Het persoonlijke is politiek	779
JULIET MITCHELL: Psychoanalyse en feminisme (vertaling <i>Caroline Heikens, typewerk Gerda Cobelli</i>)	802
HANNEKE VAN BUUREN: Aarzelend denken over een feministische literatuurtheorie	812
TRUUS PINKSTER: Van bevestigen naar bewustmaken	822
SELMA LEYDESDORFF: Van dames- en vrouwenfatsoen	848
MARIAN SAX: Abortuskroniek	867
HERMA VERGOUWE: gedichten (uit: <i>Cabrera en Beiderzjids</i>)	
ANJA MEULENBELT: gedicht (uit: <i>Opzij</i> , juni 1974)	

Verantwoordelijke redactie

Albert Benschop, Hugues C. Boekraad, Henk Hoeks (eindredactie), Jacq Firmin
Vogelaar (redaktiesekretaris), Kees Vollemans, Sjeff van de Wiel.

Medewerkers

Frans Berkers, Cees Boekraad, Ger Harmsen, Ton Kee, Wim Notenboom,
Ben van de Pavert, Bob Rainalda, Piet Reckman.

Dit nummer is samengesteld door Selma Leydesdorff, Anja Meulenbelt en
Joyce Outshoorn.

Redaktiesekretariaat

Wilhelmijnestraat 36, Amsterdam, tel 020-168233.

Abonnementen

Gelden voor een gehele jaargang en worden verlangd tenzij men één maand voor het
einde van de lopende jaargang schriftelijk opzegt. De prijs van een abonnement
bedraagt f 25,- per jaar, bij vooruitbetaling. De prijs van dit nummer is f 12,50.
Men wordt verzocht het abonnementsgeld voor 1975 over te maken op giro nr.
2307278 t.n.v. Administratie Te Elfder Ure, Bijleveldsingel 9, Nijmegen,
telefoon 080-221700.

TEN GELEIDE

Hier ligt het Feminismenummer van Te Elfder Ure, een eerste poging om in een nederlands marxistisch tijdschrift een begin te maken met de discussie over de positie van vrouwen in een kapitalistische samenleving. In deze discussie wordt niet alleen uitgegaan van de bestaande linkse theorieën, maar ook van de visie die in de afgelopen jaren in de vrouwenbeweging is ontwikkeld. Er is daarin sprake van de relatie tussen feminisme en socialistische beweging, waaruit wij ook afkomstig zijn. Dat geeft meteen onze dubbele loyaliteit aan.

In de eerste plaats hebben we dit nummer van Te Elfder Ure samengesteld om scholingsmateriaal te bieden aan de groeiende groep vrouwen die feminisme niet langer los willen zien van socialisme, en socialisme niet los van feminisme. Tegelijkertijd hopen we, dat Te Elfder Ure een kanaal is waarlangs we de linkse beweging in Nederland kunnen laten zien, dat het om meer gaat dan de ontevredenheid van een handjevol burgerjuffrouwen, zoals wij feministen maar al te vaak worden afgeschilderd.

Tot nu toe zijn er in Nederland diverse publikaties verschenen waarin links zich afvroeg wat de vrouwen kunnen bijdragen tot de antikapitalistische strijd. Omdat dat volgens ons voldoende gebeurd is, is een dergelijke vraagstelling niet het doel van de hier volgende bladzijden. Wij vinden, dat het nu tijd wordt dat links gaat nadenken over wat het aan de bevrijding van de vrouwen kan bijdragen, dat het nadenkt niet alleen over de vraag waarom feminisme socialistisch, maar ook waarom socialisme feministisch moet zijn, wil het socialisme niet een holle kreet worden voor vrouwen die een einde willen maken aan hun alledaagse ervaring van onderdrukking en ontevredenheid.

Toen wij onze stukken naast elkaar legden en nog eens doorlazen, merkten we dat de linkse beweging geen kritiek bespaard bleef. Wij hopen echter dat we erin geslaagd zijn duidelijk te maken dat dit vanuit het standpunt

van vrouwen terecht is gebeurd, maar geenszins om ons af te zetten tegen het socialisme. Immers als ons iets duidelijk is, dan toch wel dit, dat vrouwenbevrijding binnen een kapitalistische maatschappij een fictie is. Socialisme is een voorwaarde voor de bevrijding van de vrouwen. Het is echter geen garantie. Daarom moeten we onszelf als vrouwen organiseren, solidaire kritiek blijven uiten op de linkse groepen die onze potentiële bondgenoten zijn in de uitvoering van in ieder geval een deel van onze strategie. Het verzwijgen van de kritiek, het individualiseren ervan, heeft de linkse beweging niet sterker gemaakt. De kloof die in de praktijk is gegroeid tussen feministen en socialistische groepen kan alleen gedicht worden als we eerst het bestaan ervan erkennen. Er wordt gezegd, en het is waar, dat vrouwen en mannen uiteindelijk toch samen moeten strijden voor een betere maatschappij. Maar voor we zo ver zijn zal eerst naar ons geluisterd moeten worden. Solidairiteit kan geen éénrichtingsverkeer zijn.

Naar de vrouwenbeweging toe zullen wij uit moeten leggen waarom we onze feministische visie willen verbinden met het marxisme, waarom we in een marxistisch blad schrijven dat zich tot nu toe niet met onze zaken heeft bemoeid. Wij kunnen ons feminisme niet langer scheiden van onze socialistische visie. Wij kunnen ook niet zien hoe bevrijding van vrouwen binnen het kapitalisme mogelijk is. We bevinden ons in de traditioneel lastige positie van socialistische feministen. We werken samen met een groep die zijn solidariteit nog niet heeft waargemaakt; sommigen van onze zusters zullen ons dit kwalijk nemen. Er zit iets waars in hun wantrouwen: moeten wij ons aanpassen aan mannenbladen, mannentaal en een mannelijke manier van schrijven? We zijn echter de opvatting toegedaan dat het voor ons niet mogelijk is om ons te verschuilen in een isolement. Het is nodig om naar buiten te treden, potentiële bondgenoten aan te spreken en solidaire kritiek te uiten.

Dit nummer is ontstaan uit het ongeloof aan de mogelijkheid om vanuit de vrouwenstrijd de gehele maatschappij te veranderen, maar evengoed uit een ongeloof aan een socialistische strijd waarin persoonlijke problemen ondergeschikt zijn gemaakt, onze problemen niet aan bod komen en de autonomie van de vrouwenstrijd wordt ontkend.

Men beschouwe dit nummer als een inhaalnummer. Vanwege de verwaarlozing door links van vrouwenzaken voelen wij ons nu verplicht de positie van vrouwen vanuit veel aspecten tegelijk te belichten: vanuit de geschiedenis, de economie, de ideologie en de psychologie, waarbij we tegelijkertijd iets willen zeggen over de vrouwenbeweging zoals die nu bestaat. Met dit laatste beginnen we: een overzicht van de nederlandse

vrouwenbeweging van de laatste jaren. Het was voor ons niet het gemakkelijkste stuk om te schrijven, omdat de visie op de gebeurtenissen steeds verandert en ook binnen de vrouwenbeweging uiteenloopt. Voor een buitenstaander biedt het hopelijk enig houvast bij het overzien van het huidige pluriforme feminisme. Daarna gaan we terug naar de grondleggers van het marxisme. Joyce behandelt teksten van Marx en Engels over vrouwen en geeft aan welke lakunes er in het marxisties denken over vrouwen door de beweging opgevuld zullen moeten worden.

Een van de voornaamste lakunes wordt opgevuld door Anja: zij gaat in op de discussie over de betekenis van het huishoudelijk werk en de marxistische theorieën die hierover in de vrouwenbeweging de laatste jaren ontwikkeld zijn. In het najaar zal bij de SUN een werkuitgave verschijnen, waarin de belangrijkste discussiestukken hierover vertaald zijn opgenomen.

Het ligt voor de hand om de geschiedenis van het onderhavige vraagstuk na te gaan: de geschiedenis van vrouwen. Catherine Hall geeft een overzicht van de geschiedenis van de huisvrouw – hoe dit begrip in de loop van enkele eeuwen van inhoud is veranderd door de veranderde taken van de huisvrouw. Selma vult dit stuk aan met kanttekeningen over de nederlandse situatie, waaruit blijkt hoe voorzichtig wij moeten zijn bij het overnemen van theorieën over de invloed van de industrialisatie op vrouwen in andere landen. Zij rekent tevens af met een aantal legendes en mythes over nederlandse huisvrouwen.

Vrouwen hebben altijd gewerkt: maar als zij dit deden, was het niet los te zien van hun gezinstak. Het artikel over vrouwenarbeid in de negentiende eeuw van Selma probeert aan de hand van enige nieuwe bronnen een beeld te geven van de moeilijkheden die vrouwen ondervonden op weg naar de fabriek. Zij laat ook zien, hoe vrouwen ook als loonarbeiders steeds bepaald worden door hun positie in het gezin. Daarom waren vrouwen moeilijk in vakbonden te organiseren. Joyce geeft een overzicht van de vroege vakbondsgeschiedenis in Nederland en de organisatie van vrouwen, waarbij ze ingaat op die beruchte moeilijke organiseerbaarheid. Dit stuk vormt tevens een aanvulling op de geschiedenis van de nederlandse arbeidersbeweging.

Over dezelfde tijd, maar dan voor Engeland, schrijft Anna Davin. Zij spreekt over de relatie tussen de opkomst van het engelse imperialisme en het ontstaan van de kultus van het moederschap, waarin ze heel duidelijk aantoot, hoe de behoefte aan gezonde soldaten en arbeiders nieuwe ideeën deed ontstaan over de taak van een goede moeder.

Daarmee belanden we op het terrein van de ideologie. Het onderwerp

ideologie en bewustzijn is een van de meest centrale thema's binnen het feminisme. Iedere vrouw moet met haar verleden, met het haar opgedrongen 'vrouwelijk' bewustzijn, afrekenen. In een gesprek vertellen vier vrouwen (Selma, Joyce, Eva en Anja) elkaar over hun weg naar het feministiesocialisme, waarbij heel duidelijk wordt dat vele wegen hier naar toe leiden.

De problemen rond bewustzijn en bewustwording worden theoreties uitgediept in een artikel van Juliet Mitchell. Zij gaat in op de bijdrage die Freud kan leveren aan het feminisme. Centraal staat de vraag: hoe worden wij tot vrouwtjes en mannetjes gemaakt?

Deze ideologische deformatie vinden wij ook terug in de literatuur en de media. Hanneke van Buuren gaat in op de bijdrage die een feministiese literatuurtheorie kan leveren aan onze bewustwording; Truus Pinkster analyseert aan de hand van recente nederlandse schrijfsters hoezeer de literatuur vertekent, en geeft veel voorbeelden van hoe vrouwen worden uitgebeeld.

Dezelfde vertekeningen van ons vrouwbeeld vindt men in de massakultuur. Selma beschrijft de opkomst en de geschiedenis van damesbladen als een specifiek kapitalisties verschijnsel en laat zien, hoe deze inspelen op de bestaande kontradikties in de positie van vrouwen, en daar geld aan verdienen.

Het nummer wordt besloten met een voortzetting van de abortuskroniek uit *Te Elfder Ure* 18. Marjan Sax geeft de gebeurtenissen weer sinds januari 1975 en laat zien, dat de abortusstrijd ook een internationale strijd is. Daarnaast hebben wij een aantal gedichten van Herma Vergouwe, feministe van het eerste uur, en een gedicht van Anja opgenomen, omdat wij maar al te goed weten hoe droog enkel proza kan zijn.

We zijn er ons van bewust dat hiermee de zaak niet uitgeput is. Om redenen van omvang en tijd hebben we een aantal onderwerpen moeten laten liggen, zoals seksualiteit, socialisatie, de rol van het bewustzijn, een geschiedenis van het beroep sekretaresse...

Uit onze analyses hebben wij hier geen strategiese konsekwenties getrokken. Dat kunnen wij niet voor anderen – dat zal de vrouwenbeweging zelf moeten doen. We hebben ook geen polemies nummer willen opzetten; we waren er niet op uit om uiteenlopende feministiese visies naast elkaar te zetten. De artikelen in dit nummer komen voort uit de feministiesocialistiese stroming, waarbij – met alle nuanceverschillen die er zijn – gepoogd wordt samen tot een nieuwe theorie te komen. We vinden dat de onderlinge diskussies in de vrouwenbeweging zelf kunnen worden uitgevochten.

Bewust hebben wij dit nummer onder eigen redactie gemaakt. We wilden ons niet laten inleiden of beoordelen door een redactie, niet uit arrogantie, maar omdat wij vinden dat mensen die niet in de vrouwenbeweging werken dat niet kunnen. De relevantie van dergelijke stukken beoordelen kan alleen na een grondige verdieping en bewustwording van de eigen positie. In dit nummer staan uitsluitend bijdragen van vrouwen, omdat wij het in de eerste plaats fijn vonden met een groep vrouwen te werken, zodat je je niet en route al steeds moet verdedigen. Daar komt bovendien bij dat mannen nog nauwelijks in staat zijn feministische bijdragen te leveren voor een dergelijk nummer. Dingen onderzoeken, analyseren en beschrijven, die relevant zijn voor de vrouwenbeweging kan alleen gebeuren door mensen wier feministies bewustzijn reeds ontwikkeld is. Van groot belang bij het uitsluitend met vrouwen werken is tevens het exemplarische effect dat dit kan hebben op andere vrouwen. Juist in de sfeer van het intellectuele, van de hoofdarbeid, zijn we eeuwenlang gediskrimineerd. Wij zijn echter zelf in staat onze eigen onderdrukking te analyseren en onze eigen strijd te voeren.

We hebben fijn en goed met elkaar gewerkt. Een gok, we kenden elkaar niet allemaal even goed. Met voldoening konstateren we, dat we niemand hoeven te bedanken voor zijn steun, geduld en koffie tijdens de lange uren werken, zoals mannen dat hun vrouwen en vriendinnen plegen te doen. Bij elkaar vonden we steun, zonder concurrentie, solidaire kritiek, geduld en warmte. Bedrijfsongevallen hebben we ook gekend: een artikel dat niet af kwam door een hevige aanval van verliefdheid, een vertaling die verlaat was door een bevalling... Laten we hopen dat de groep met wie wij samen hebben gewerkt zich steeds uitbreidt... We danken Truus, Hanneke, Anna, Catherine, Joke, Eva, Ria, An, Mieke, Trees, Riet, Carolien, Marjan, Babet, Lenie, Margot, Riemke, Frouke, Ineke, Gerda, Ingrid, Josine, Aafke, Mayke, Mayra, Lenie, Pia, de vrouwengeschiedenis-groep en de groep Vrouwen en Wetenschap.

Joyce Outshoorn
Anja Meulenbelt
Selma Leydesdorff

Amsterdam, 1 juli 1975.

Anja Meulenbelt, Joyce Outshoorn, Selma Leydesdorff

FEMINISME IN NEDERLAND 1968-1975

*Voor iemand die schrijft over de eigen
onafhankelijkheidsstrijd ligt de zaak veel
moeilijker. Het materiaal is veel minder
concreet, de achtergronden zijn complexer
en soms ongrijpbaar.*

Hanneke van Buuren¹

Het schrijven van de geschiedenis van onze eigen beweging is voor ons nog steeds erg moeilijk. Nog steeds verandert onze mening over wat er gebeurd is, en hoe het anders had gekund. De politieke stellingname van een jaar geleden is daardoor nu al weer verouderd – waardoor je je verhaal weer anders moet ordenen en waarderen. Maar je wilt ook niet in de absurde situatie van de studentenbeweging van enkele jaren geleden terecht komen waarbij elke driemaandelijke zwenking prakties een revisie van de geschiedenis betekende.

In dit stuk willen we niettemin een poging tot geschiedschrijving wagen. Er zijn wel degelijk hoofdlijnen te ontdekken in de ontwikkeling van de gebeurtenissen en van ons denken. Centraal blijft steeds het zoeken naar de strategie van onze emancipatie, later bevrijding genoemd. In de afgelopen zeven jaar van de nieuwe vrouwenbeweging zijn er verschillende wegen bewandeld en beproefd. Voor buitenstaanders moet de beweging een wirwar zijn van groepjes, ideeën, acties en publikaties. Om hierin enige lijn aan te brengen is dit artikel geschreven.²

Ongetwijfeld hebben we daarbij een subjectieve keuze gemaakt. We hebben meer aandacht gegeven aan de stromingen die wij belangrijk vonden en waar wij het meest bij betrokken zijn geweest. We vinden het oneerlijk om meer distantie te veinzen dan we in werkelijkheid voelen.

Terugkijkend naar het verleden zien we dat Nederland een van de eerste westerse kapitalistische landen is waar in de zestiger jaren het feminisme weer

¹ Hanneke van Buuren, *De Vrouwenbeweging in Nederland: de Tweede Golf. Abortus-acties hebben overal nieuw leven ingeblazen.*

² Zie voor meerdere overzichten, die echter geen van alle volledig zijn of up-to-date: Hanneke van Buuren, l.a.p. Oorspronkelijk een lezing, vooral sterk in sfeer-tekening en weergave van ideeën. Annie Romein-Verschoor, 'Het feminisme voor de keuze: socialisme of het isolement'. In: *Vrij Nederland*, 26-4-1975. Dit stuk laat echter de vrouwenbeweging, m.n. Dolle Mina, ophouden bij de discussies van 1972. Het lijkt net of er sindsdien niets gebeurd is. Marjo van Soest (red.), *Mens, wat ben ik bewaart geworden*. Den Haag 1975. Geeft een overzicht van Dolle Mina, maar duidelijk één kant ervan.

opleeft. In Zweden bestond al vanaf het eind van de vijftiger jaren grote belangstelling voor vrouwenemancipatie, en in de VS dateren de eerste nieuwe feministiese groepen van 1965. Daarna volgen Engeland en Nederland, vóór landen als Duitsland – waar omstreeks 1968/1969 de ideeën van sexpol grote invloed hadden, maar de vrouwenbeweging zich nog niet had verzelfstandigd – of Frankrijk.³ Dit is des te opvallender als men bedenkt dat Nederland toen (en nog) het land is met het laagste percentage vrouwen op de beroepsbevolking, vooral bepaald door het gering aantal gehuwde vrouwen dat buitenshuis werkt. Dit hangt samen met onze traditioneel hechte gezinsstructuur: moeder de vrouw hoort thuis en manlief verdient de kost. Bedenk maar eens dat ons woord gezelligheid dat zo vaak in gezinskentekst gebruikt wordt, geen ekwivalent in andere talen kent. Nederland kent een sterk ontwikkelde moederschapskultus, een traditioneel hoog geboortecijfer (pas na de daling van het geboortecijfer in de laatste jaren benadert het een 'normaal' Europees peil). Voor vrouwen die een baan buitenshuis zoeken zijn dan ook haast geen voorzieningen.

Er zijn vanzelfsprekend factoren aan te wijzen die kunnen helpen het feit te verklaren waarom in Nederland al in 1968 de eerste grote vrouwenemancipatiegroep ontstaat. Al jaren werkte de NVSH aan anticonceptie en seksuele hulpverlening en vocht het COC tegen de diskriminatie van homoseksuelen. In het relatief tolerante klimaat van het begin van de zestiger jaren hadden beide organisaties veel meer bewegingsvrijheid dan soortgelijke groepen in andere landen. Beide genoten duidelijk veel publieke belangstelling.

De verzuiling heeft ertoe bijgedragen dat in Nederland noch de r.k. moraal noch de protestantse zedenleer ooit volledig dominant kon worden. Met de voortschrijdende ontkerkelijking en de ontzuiling kregen vrijere opvattingen over seksualiteit meer kans. Tegen deze achtergrond was het niet moeilijk de rolverdeling tussen mannen en vrouwen aan de orde te stellen. De tegenstand moet men evenwel niet onderschatten, want in Nederland is het burgerlijk cultuurpatroon oud en sterk, dat in de lagere regionen van de bourgeoisie een uiterst benepen en voor vrouwen zeer onderdrukkende vorm aannam.

Van belang is geweest dat in de loop der jaren vijftig en zestig steeds meer vrouwen de instellingen van het tertiair onderwijs bezochten. Daar

3 Er zijn tot nu toe twee boeken die internationaal de vrouwenbeweging beschrijven. Juliet Mitchell, *Woman's Estate* (Harmondsworth 1971; ned. vert. *Vrouw en vrijheid*, Meppel 1973). Gaat helaas niet verder dan 1970. Ursula Linnhof, *Die neue Frauenbewegung USA-Europa seit 1968*, Keulen 1974. Geeft per land een soms wat oppervlakkig overzicht, maar belangrijk is, dat ze veel oorspronkelijke documenten en teksten van vrouwengroepen opneemt.

werden ze gekonfronteerd met konflikerende verwachtingen: enerzijds werd verwacht, dat ze zouden studeren, anderzijds dat ze desondanks brave huismoeders zouden worden. Traditioneel werd altijd gezegd, dat meisjes slechts gingen studeren om een man van goede komaf en met goede toekomstperspektieven aan de haak te slaan. De problemen kwamen pas goed als het je gelukt was af te studeren en je het geleerde in praktijk wilde brengen. Dan merkte je dat de maatschappij niet echt ingesteld was op werkende vrouwen met een diploma, zeker niet als ze getrouwd waren en helemaal niet als ze kinderen hadden. Voor deze groep vrouwen was de kloof tussen de zogenaamde egalitaire democratische opvattingen (iedereen heeft gelijke kansen) en de praktijk van alle dag wel zeer in het oog lopend.

Het onbehagen van vrouwen komt in de meeste landen, ook in Nederland, het eerst naar boven op het moment dat steeds meer vrouwen (aangemoedigd door de gunstige arbeidsmarkt in die tijd) buitenshuis gaan werken. Het begin voor Nederland vormt het in december 1967 in *De Gids* verschenen artikel van Joke Kool-Smit 'Het onbehagen van de vrouw'. Door haar en een aantal anderen werd, onder invloed van het boek van Betty Friedan, *The feminine mystique* (1963), in juli 1968 de Werkgroep 2000 opgericht. Hieruit ontstond in oktober 1968 Man-Vrouw-Maatschappij. De leden zijn, zeker in het begin, in het algemeen al iets oudere vrouwen, met een goede opleiding, vaak getrouwd en met een paar kinderen, die willen gaan werken. Het programma is hoofdzakelijk gericht op het mogelijk maken van: gelijke betaling, gelijke kansen op opleiding, arbeid en promotie, part-time-werkmogelijkheden, bijscholingsmogelijkheden, anticonceptie, (abortus lag iets moeilijker) en natuurlijk *krèches*; afgeschaft moest worden de fiscale en juridiese diskriminatie van vrouwen. Vanaf het begin ligt de nadruk op de noodzaak van het doorbreken van rolpatronen, van de stupide manier waarop vrouwen worden afgebeeld in de reclame en de media, en op de noodzaak kinderen minder star als jongen of als meisje te socialiseren.

Van belang is dat van meet af aan een aantal mannen lid zijn van MVM, evenals later bij Dolle Mina. In dit opzicht is Nederland tamelijk uniek, in andere landen zijn emancipatiegroepen van begin af aan echt vrouwengroepen geweest. Misschien dat dit samenhangt met onze sterke koëducatieve traditie die je in de ons omringende landen nauwelijks aantreft. Mannen en vrouwen waren beiden slachtoffer van de rolverdeling en even 'zelig'. In ieder geval werd later door diverse emancipatiegroepen een echte strijd gevoerd om vrouwen-groepen te worden; immers, zoals we nog zullen zien, gedragen de meeste mannen in die groepen zich nauwelijks beter dan hun soortgenoten die minder prat gaan op hun geëmancipeerd gedrag.

MVM heeft vanaf het begin een goede, strakke organisatie gehad, met goedge draaiende, vrij professionele werkgroepen op diverse probleemgebieden. Men heeft zich steeds als pressiegroep opgesteld om het overheidsbeleid te beïnvloeden: het is deze directe gerichtheid op het beleid die MVM nog altijd een eigen karakter geeft.

Als tegenhanger van MVM kunnen we de Sexpolgroepen zien, een stroming in de studentenbeweging, geïnspireerd op de ideeën van de Kritiese Universiteit vanaf 1967. Ook onder invloed van de Duitse studentenbeweging stelde men voor het eerst de relatie marxisme-psychoanalyse aan de orde, o.a. in discussies over de ideeën van Reich en Reiche. Er waren groepen in Amsterdam, Nijmegen en Tilburg. De groep uit Tilburg kan gezien worden als de voorpost van de anti-autoritaire beweging die in DM veel invloed heeft gehad, o.a. in de krèche-groepen. De vrouwen in deze groepen zagen spoedig in dat er over de bevrijding van de seksualiteit werd gesproken vanuit een algemene onderdrukkingstheorie die weinig rekening hield met de specifieke situatie van vrouwen, en dat de ideologie van de seksuele bevrijding in de praktijk betekende dat van vrouwen werd verwacht dat ze de baasjes van orgasmes voorzagen. Neuken werd gelijk gesteld aan bevrijding, en om een bevrijde vrouw te zijn moest je dus veel neuken.

We kunnen gerust stellen, dat veel vrouwen uit MVM, Sexpol en later ook uit Dolle Mina hebben geleden onder de druk die in de zestiger jaren in naam van de 'seksuele revolutie' op hen werd uitgeoefend. Seksualiteit was onder het kapitalisme verzakelijkt, en de linkse mannen eisten, dat seksualiteit vrij zou worden, zonder rekening te houden met de wil en de beleving van vrouwen voor wie naast het recht op seks net zo goed zou moeten gelden het recht op geen seks, of het recht op een zelf gedefinieerde seks (wat niet hetzelfde behoeft te zijn als 'voorspel-coitus-naspel-amen'). Het waren juist de vrouwen die zich toch al begonnen los te maken uit oude leefpatronen, die het gevoeligst waren voor de nieuwe moraal. De NVSH, de subcultuur en de COC-dancings leken deze bevrijding te brengen, maar al gauw knapten de meeste vrouwen erop af, individueel, zonder het van elkaar te weten, en het aan zichzelf wijtend. Zoals Annie Romein wel eens heeft opgemerkt, heeft het samenvallen van de seksuele revolutie met de vrouwenrevolutie de vrouwenrevolutie behoorlijk tegengewerkt. De schijnbaar zo progressieve seksuele revolutie wisselde de ene vorm van onderdrukking af met de andere.⁴

4 Zie hiervoor: Annie Romein-Verschoor, 'Over taal en seks, seksisme en emancipatie'. In: *De Gids*, 1/2, 1975, pp. 18-19.

In 1969 wordt men opgeschrikt door de staking van vrouwen bij Champs Clarke in Groningen; er ontstaat, althans in theorie, een solidariteit tussen de sexpol-vrouwen en de arbeidervrouwen. Tegelijk ontstonden onder invloed van Provo en de studentenbeweging groepen die hun ideeën over vrouwen-emancipatie (de term bevrijding kwam pas later) in grotere kring wilden verbreiden. Eind september vonden deze groepen steun bij een aantal vrouwen uit politieke groeperingen, in de eerste plaats de Socialistiese Jeugd en de Bond voor Dienstweigeraars. In beide groepen zaten slechts een paar vrouwen die bovendien een erg marginale rol vervulden. Zij vonden steun bij de vrouwelijke studenten die tijdens de Maagdenhuisbezetting broodjes hadden mogen smeren en lichtere vonnissen kregen dan de jongens vanwege de bekende hoffelijkheid van de rechter. De eerste plannen voor Dolle Mina werden toen gemaakt.

In januari 1970 harstte Dolle Mina los, met in de eerste plaats als opzet MVM over te nemen en de radicaliseren. De bevrijding moest er niet meer alleen voor de elite zijn, maar aan alle mensen worden gebracht. Vanaf het begin bestond er een scheiding tussen hen die bevrijding nastreefden voor alle vrouwen – ze onderkenden de gemeenschappelijke onderdrukking van vrouwen –, en de aanhangers van de zgn. Mevrouw Philips-theorie, die inhield dat rijke vrouwen uit de bourgeoisie helemaal niet zo erg onderdrukt werden, maar met de mannen uit hun klasse de arbeidersklasse onderdrukten, waarbinnen de vrouwen het dubbel moeilijk hadden. Daarom moest de beweging zich op arbeidervrouwen richten.

Beide stromingen gingen er vanuit dat, om de bevrijding naderbij te brengen, de revolutie noodzakelijk was. Binnen de bestaande maatschappelijke structuren was een echte bevrijding niet mogelijk. Beide groepen noemden zich socialisties. De opkomst van de Kabouterbeweging, die pal na de oprichting van Dolle Mina de groep probeerde over te nemen, dreef echter beide stromingen uit elkaar en polariseerde de beweging.

De groep, die meer gericht was op mentaliteitsverandering, kwam gemakkelijk onder invloed van de kabouters die pleitten voor een lievere maatschappij. Via hen kwamen de anti-autoritaire ideeën weer binnen. Zij verzetten zich tegen de socialisten die een organisatiestructuur noodzakelijk vonden om een massa-organisatie op te kunnen bouwen. Hierdoor kwam het organisatievraagstuk centraal te staan, met aan de ene kant de socialisten, en aan de andere kant meerdere uiteenlopende tendensen. De angst voor het nog niet vergeten anti-socialisme van Provo, hun ideeën over het 'klootjesvolk', speelde hierbij een grote rol. Er was een oprechte behoefte zich te integreren in de arbeidersbeweging en met de CPN samen te gaan.

Op de eerste grote vergaderingen die massaal bezocht werden, ging het stormachtig en chaoties toe. Een aantal mannen in de kerngroep van DM werden toen door het politburo van de SJ terechtgewezen: de beweging dreigde in een 'poel van kleinburgerlijkheid' te ontaarden. Er kwam een marxistisch georiënteerd programma, met praktische eisen als gelijke betaling, gratis krèches, goedkope wasinrichtingen, centrale keukens en gratis onderwijs. Dit programma was al spoedig niet meer in overeenstemming met de akties die men voerde en het beeld dat in de publieke opinie van DM bestond. De burgerlijke pers wierp zich op de akties en maakte van de vrouwen bijna popsterren: iets wat DM in de hand werkte door de vele interviews, reportages en lezingen die zij gaf, en bovendien door voor het optreden naar buiten de mooiste meisjes te kiezen! Akties als de bestorming van het opleidingsinstituut Nijenrode (waar geen vrouwen als leerling werden toegelaten), het uitdelen van kondooms op straat en het dichtbinden van herenkrullen met rose linten lagen natuurlijk lekker in de pers.

Het aldus ontstane beeld droeg er toe bij, dat de CPN huiverig t.o.v. Dolle Mina stond. En dit temeer met recht als men bedenkt dat er binnen de beweging vrij veel mensen waren die lid van de PSP waren of zich in een ander opzicht krities tegen de CPN opstelden. Door de kerngroep in DM werd gepoogd de zaak aan de CPN over te geven, omdat het uit de hand liep. Alleen door het afsplitsen van een scholings- en leesgroep kon het behoud van links kader gegarandeerd worden. Maar binnen dat kader was totaal geen consensus over de doelstellingen, en voor vrouwen die in DM kwamen vanuit een nog niet nader gedefinieerd gevoel van onbehagen over hun vrouw-zijn, waren de discussies hierover volstrekt onbegrijpelijk. De vraag of men een vrouwenbeweging wilde of enkel een uitbreiding van de linkse beweging met een aantal vrouwen, kwam op den duur centraal te staan.

De discussie over de vraag of DM alleen een ingang was, een doorgangshuis voor vrouwen naar de werkelijk belangrijke strijd, de klassenstrijd, werd zo allesoverheersend, dat er van een werkelijke opvang van vrouwen geen sprake meer kon zijn en dat de vraag over wat specifiek is aan de onderdrukking van vrouwen, geheel naar de achtergrond werd verdrongen, zo niet geheel verstomde.

Het gevolg was, dat heel veel vrouwen wel een paar weken kwamen kijken, maar door de ondoorzichtige discussies alras afknaptten en verdwenen. Een ander gevolg was dat in de loop van de eerste jaren van het bestaan van DM diverse groepen geprobeerd hebben DM voor hun eigen doeleinden te gebruiken. Hier moet men echter niet uit konkluderen, dat er in deze tijd geen goede dingen gebeurden. Zo heeft Dolle Mina gedurende haar hele

bestaan de abortusactie gevoerd. (De abortusgroep leidde een vrij autonoom bestaan en had de naam 'feministies' te zijn, wat in die tijd een beetje een scheldnaam was, omdat velen in DM dat toch wel kleinburgerlijk vonden.) Verder was er de actie 'Broodje mee', die vooral in Amsterdam gevoerd werd om schoolgaande kinderen van werkende moeders tussen de middag op te vangen. DM deed mee aan de nationale kraakdag op 5 mei 1970, en de ongehuwde-moeders-groep richtte toen in een gekraakt pand een krèche in voor de krakers. Deze groep zou later de actieve Alleenstaande-Ouders-groep worden.

DM bleef echter een uiterst heterogeen gezelschap. Terwijl men aanvankelijk nauwe relaties onderhield met de studentenbeweging, werd een dergelijke verbinding na het eerste kongres in Arnhem steeds meer onmogelijk, omdat de sektarische discussies in de studentenbeweging toen geen andere interesses meer toelieten. Het kongres zelf was uiterst chaoties: het barstte van de resoluties, ordevoorstellen e.d. en dat alles in de bekende massavergadering-stijl uit die dagen, waar alleen degenen met een grote bek aan het woord kwamen, en dat waren in DM toen voor een groot deel de mannen. De voorzitter was een man, die echter de orde niet kon handhaven. Later lukte het een vrouw beter, misschien omdat zij minder hard werd aangevallen! De afdeling-Den Haag werd overgenomen door een milieugroep; in Nijmegen probeerden de maoïsten dit en in Eindhoven bestonden goede relaties met de Rode Jeugd: de utrechtse afdeling probeerde Dolle Mina in te lijven bij de anti-militaristische strijd. In 1971 had het radicalisme in de beweging zich zo uitgebreid, dat de KEN zich meester maakte van de stuurgroep en op het kongres te Vught in dat jaar (zie hieronder) werd men vergast op een rede waarin het stelen van goederen van de studenten-grondraden werd goedgepraat! In Rotterdam was de KEN in de afdeling sterk maar de vrouwen in de KEN traden zeer zelfstandig op en lieten zich niet door de mannen intimideren. Aan de andere kant lieten zij zich wel in de rol drukken van het broodjes smeren bij stakingen, terwijl de mannen pamfletten uitdeelden en bij de poorten postten.

Het oude socialistiese kader was toen voornamelijk gegroepeerd in de lezingengroep, die ideologies steun gaf aan de afdelingen in den lande en nieuwe afdelingen hielp oprichten. Maar de diskrepantie tussen de socialistiese ideologie van deze groep en de ideeën van andere DM-leden was enorm groot. Het duidelijkst bleek dit wel op het kongres te Vught in 1971. Hier werd een strikt marxisties program aangenomen, dat samen met het blauwe boekje⁵ het beste de ideeën van DM uit deze eerste tijd

⁵ Dolle Mina, *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd*. Amsterdam 1970. We vielen toen al over de titel: vrouwen als versiering van de strijd.

weergeeft. De onderdrukking van vrouwen was mede te wijten aan het kapitalisme (waarbij hard is gevochten over het woord 'mede'), men handhaafde de Mevrouw Philips-theorie en DM werd gedefinieerd als onderdeel van de linkse beweging, waarvoor men vrouwelijk kader opleidde. De gevolgen van het kongres zijn aanzienlijk geweest. In de eerste plaats bemoeilijkte de expliciet socialistiese lijn van DM samenwerking met MVM. In DM zag men MVM als een verzameling 'VVD-trutten', maar desondanks werd er wel samengewerkt, o.a. bij de kort daarna gevoerde grote landelijke tv-actie 'Op de vrouw af'. Deze actie stond geheel in het teken van de idee dat vrouwen binnen het bestaande systeem een achterstand moeten inhalen. Ook werd hierbij samengewerkt met het damesblad *Margriet*, een reden waarom de actie door de meer dogmatiese socialisten in DM heftig werd gekritiseerd. Men deed er wel aan mee, maar meer uit angst de groep op de ontwikkeling van de beweging te verliezen. Om dezelfde reden voerden ze ook de 'Appels voor Stimezo'-actie in november 1970, die niet vanuit de abortus-groep van DM werd opgezet, maar juist voortkwam uit kritiek op die groep. Maar het samen met de MVM dingen ondernemen was na Vught voorlopig wel van de baan.

Een tweede zeer belangrijk gevolg was een groot ledenverloop, dat hoofdzakelijk veroorzaakt werd doordat het program en de discussies door veel vrouwen niet werden begrepen of als irrelevant werden ervaren. Later kristalliseerde een deel van het verzet tegen Vught zich uit in de praatgroepen. Die oppositie bestond toen reeds. Een strijdpunt was al langer de organisatievorm van DM. Veel vrouwen hadden een grote afkeer gekregen van strak geleide vergaderingen en van het bonzendom zoals de dogmaties socialisten in DM dat vertegenwoordigden. Het in de smaak vallen bij de leiders, het nogal geforceerde vrije seksuele klimaat waarbij je dan met de leiders zo nodig een nummertje moest maken en waarbij vrouwen die daar niet aan meededen als trutten werden afgedaan, deed vragen rijzen over het soort feminisme van DM. Het aan de orde stellen van kwesties als het huwelijk of de economiese betekenis van het gezin (het artikel van Margaret Benston was toen juist verschenen) werd echter weggehoond als niet marxisties. Laat staan, dat persoonlijke ervaringen aan de orde konden komen. Toen er praatgroepen buiten DM om ontstonden, probeerde men weliswaar hetzelfde te doen, maar het bleef halfslachtig. Er kwam een gemengde praatgroep en een vrouwengroep, maar beide verliepen. Later probeerde men scholingsgroepen op te zetten, waarin tevens persoonlijke ervaringen konden worden besproken, maar deze hadden nooit de bewustzijnsverhogende funktie van een goede praatgroep. Wel belangrijk

en van veel invloed was de actie die men voor de bevrijding van Angela Davis voerde, waarbij DM de eerste Europese organisatie was die dit deed. Vanuit de Black-Panther-beweging probeerde men (m.n. van de kant van Cinéclub) deze om te buigen, maar dat lukte niet.

Op het eerste internationale vrouwencongres in Stockholm in 1971 was DM nog de enige groep die een man had in haar vertegenwoordiging. Toen de vergadering probeerde deze man te verwijderen, trad de DM-delegatie fel op, gesteund door de socialistische Groep 8 uit Zweden. De meeste feministen in DM liepen in deze tijd over naar de nieuwe praatgroepen, veel socialisten naar de NVB (de Nederlandse Vrouwenbeweging, de vrouwenorganisatie van de CPN) die zichzelf zeker niet als feministies zou willen betitelen maar wel een groei doormaakte als gevolg van de heropkomst van de vrouwenbeweging.

Binnen de gehele vrouwenbeweging zijn deze ervaringen van DM van verstreckende betekenis geweest. Alle groepen die daarna opkomen, zetten zich direkt of indirect af tegen de praktijk van DM. In 1971/1972 ontstaat er een diversifikatie die rechtstreeks is terug te voeren op de negatieve ervaringen binnen DM. DM had een heel goede beweging kunnen worden, de aanzetten daartoe waren er zeker, maar door de optredende polarisatie en de principieel theoretische stellingname dat socialisme de voorwaarde voor deelname aan de beweging was en niet de uitkomst van een bewustwordingsproces, kwam DM niet verder dan deze aanzetten. In het begin bereikte men niet alleen studenten en vrouwen uit de middengroepen maar wel degelijk ook vrouwen uit de zgn. lagere milieu's. Pas na het optreden van de praatgroepen vindt er in DM een heroriëntatie plaats, waarbij ze weliswaar het karakter behield van een groep gericht op aktievoeren, maar tevens feministischer werd en oog kreeg voor de konkrete onderdrukking van vrouwen.

Omstreeks dezelfde tijd kwamen ook homoseksuele vrouwen in beweging. Een aantal was actief geweest binnen DM, maar een groep van hen liep over naar de praatgroepen, waar ze later weer uit stapte. Zij ging werken onder de naam 'purperen Mien' (waaruit later Parse September is voortgekomen), omdat binnen DM problemen als homoseksualiteit niet aan de orde kwamen en ze DM niet feministies genoeg vond. De afdelingen van DM buiten Amsterdam waren dit veel meer: men werkte daar ook nog samen met MVM. Binnen MVM was, geïnspireerd door Amerikaanse vrouwen, een belangrijke radikaal-feministische stroming ontstaan. Het werk van de Amerikaanse vrouwen sloeg wel aan bij een deel van DM. Zo kon het voorkomen dat Dolle Mina's elkaar binnen het COC soms bestreden:

de amsterdamsen socialisten tegen de niet-amsterdammers. Er waren altijd al vrouwen lid van het COC geweest, die zeker ook actief waren, maar er bestond ook onvrede over het seksisme van de mannen in het COC. Amsterdams-praatgroep-feministen vielen samen met niet-amsterdams Dolle Mina's een avond het Schellinkje binnen (de kroeg van het COC) om te protesteren tegen het masculinisme in het COC. Het oprichten van de COC-vrouwengroep in 1972, 'De Seringen bloeien', was hiervan een gevolg. Het doel was het feminisme in het COC aan de orde te stellen.

Datzelfde jaar creëerden de feministiese vrouwen ook de groep 7152, zo genoemd naar het advertencienummer in Vrij Nederland. Het was een groep die zich behalve op vrouwelijke homo- en biseksuelen, vooral op gehuwden richtte, die vaak nog een drempelvrees hadden voor het COC. Ze werkte samen met de Seringengroep van het COC, maar door hun onafhankelijke positie waren ze veel feministischer. Contacten waren er ook met Orpheus (werkgroep voor gehuwde homoseksuelen), MVM-praatgroepen en de nieuw ontstane praatgroepen van de Zocherstraat (in het begin het contactadres in Amsterdam).

Het ontstaan van de eerste praatgroepen volgt rond 1971, deels uit verzet tegen de overgeorganiseerde emancipatiegroepen, waarbinnen geen ruimte is om over eigen ervaringen te praten, deels uit verzet tegen de in de groepen aanwezige mannen die maar al te snel klaar staan met de 'juiste' analyse, en deels uit behoefte rustig uit te kunnen zoeken wat de zaken zijn die vrouwen met elkaar gemeenschappelijk hebben. De eerste praatgroepen treden onafhankelijk van elkaar op: een groep treedt uit Dolle Mina, MVM start met twee groepen, op het COC gaan vrouwen met elkaar praten, en los van bestaande organisaties wordt nog een praatgroep opgericht.

Praatgroepen zijn groepen van zes tot twaalf vrouwen die meestal wekelijks bij elkaar komen. Er is geen leiding bij aanwezig. De bedoeling van de praatgroep: uitvinden welke ervaringen we met andere vrouwen delen, welke van de problemen die we ervaren, liggen aan onszelf, welke liggen aan de diskriminatie van vrouwen. Meestal wordt gewerkt met thema's die direkt opkomen, of het leven of het probleem van een van de vrouwen staat centraal. Onderwerpen die in bijna alle groepen wel aan de orde komen zijn opvoeding, ervaringen in je werk, ervaringen in je relaties, seksualiteit, relaties met mannen, relaties met vrouwen, kinderen krijgen, je lijf, uiterlijk enz.⁶ De methode van praatgroepen vormde in de VS al een belangrijk

6 Zie hiervoor: MVM. *Geuzenbordgroep en verder*. Amsterdam 1973. Anja Meulenbelt, *Weten hoe het voelt, vrouwen in praatgroepen*. Odijk 1974. Vrouwenkranten, *De Bonte Was, Ze leefden nog lang en gelukkig*. Amsterdam 1974. *De Bonte Was, Vrouwen over seksualiteit*. Amsterdam 1974.

onderdeel van de vrouwenbeweging, en werd daar 'consciousness-raising' genoemd. Voorlopers daarvan waren de 'soul-sessions' van zwarte Amerikanen en, merkwaardig genoeg, de 'speak-bitterness'-groepen in China, waar tijdens de culturele revolutie de vrouwen werden aangemoedigd om hun woede over jarenlange onderdrukking te uiten, en zodoende zicht te krijgen op hun eigen konditionering tot passiviteit en gehoorzaamheid aan de echtgenoot die met de economische veranderingen nog geenszins was verdwenen.

Praatgroepen worden vaak verward met therapiegroepen, probleemoplossende groepen, maar praatgroepen leveren in eerste instantie geen oplossingen, maar bewustwording van de wortels van de problemen. Het blijkt juist vaak dat de problemen in wezen politiek zijn, de reden waarom er geen individuele oplossing mogelijk is. Belangrijk daarbij was dat het niet alleen ging om het analyseren van externe onderdrukking, maar tegelijk om bewustwording van de konditionering die elk van ons had ondergaan, de internalisatie van de heersende ideologie van de ideale vrouw.

'Op een avond toen we over seksualiteit zouden praten durfde ik het eindelijk aan te vertellen dat ik van, zeg maar gewoon neuken, nooit klaar kom, en dat ik dan maar deed alsof. Toen riep een andere vrouw Jezus, jij ook, ik dacht dat ik de enige was. Toen we verder praatten bleek dat we bijna allemaal wel eens deden of we klaar kwamen, op twee vrouwen na die altijd eerlijk waren gebleven, maar die wel het gevoel hadden dat het wel aan hun zou liggen als ze geen orgasme kregen. Toen zijn we gaan praten waarom we dat deden, en toen bleek dat de meeste vrouwen er meer op letten dat hij het lekker had, dan hoe ze het zelf vonden. We gebruikten seks om hem te binden, om goedkeuring te krijgen, of omdat we bang waren dat hij anders naar een ander zou gaan. En sommige mannen reageerden zo gekwetst als je niet klaar kwam, dat ze onmiddellijk begonnen te roepen dat jij wel frigide zou zijn want zijn vorige vriendinnen kwamen wel klaar. En dan dachten wij dat we echt frigide waren, want je kon moeilijk aan zijn vorige vriendin gaan vragen of ze ook een spelletje had gespeeld.'
(mondeling verslag van een praatgroepvrouw)

Praatgroepen duurden meestal een jaar. Daarna had men het gevoel uitgepraat te zijn; de op gang gebrachte bewustwording ging op andere wijze door; een aantal vrouwen kreeg de behoefte met hun nieuwe ontdekkingen wat anders te gaan doen. Wel was er steeds een sterke behoefte aan ondersteuning, een groep om op terug te vallen. Zo ontstonden uit de praatgroepen de eerste congressen (Ockenburgh 1972), de Vrouwenhuizen, de Vrouwenkrant.

Kongres was in zoverre een misleidende naam, omdat er niet in de traditionele zin werd vergaderd; er werden geen beslissingen genomen, de vrouwen die het kongres hadden georganiseerd trokken zich daarna weer terug. Op het kongres werd in kleine groepen gepraat over dezelfde onderwerpen die in praatgroepen ter sprake komen: uiterlijk, seksualiteit, huishouden, kinderen, moeilijkheden met werk, en de onjuiste behandeling die vrouwen vaak krijgen van psychiaters, therapeuten enz.

Het Vrouwenhuis in Amsterdam werd in juni 1973 gekraakt. In datzelfde jaar stonden er ongeveer veertig praatgroepen geregistreerd in Amsterdam, die steeds werden aangevuld als de eerste weer 'klaar' waren. De ideologie van de leidingloze beweging werd in het Vrouwenhuis voortgezet. Er werkten verschillende groepen met en naast elkaar, met kursussen, discussie-avonden. In het Vrouwenhuis kwamen vrouwengroepen bij elkaar: de COC-vrouwen, PSP-vrouwen, Vrouwen en Wetenschap, een groep surinaamse vrouwen enz. Boven in het gebouw verschansten zich de opvolgsters van Paarse September, de Dochters van Bep. Met wisselende redactiegroepen werd er de Vrouwenkrant gemaakt. Vanuit het huis opereerde ook de groep die zich het Vrouwenbevrijdingsfront noemde, met moederdagacties, bezetting van de portugese ambassade tijdens het proces van de drie Maria's, en het onderkalken van de stad met de leuze 'Zij Komt'. Binnen het Vrouwenhuis begonnen zich verschillende stromingen af te tekenen: de vrouwen die het huis zagen als een doel op zichzelf, nl. het scheppen van een tegenkultuur, en de vrouwen die het huis zagen als een middel tot een doel, een plaats van waaruit ze sterker naar buiten konden treden. Daarnaast waren er ook verschillen van opvatting over de opvang die andere vrouwen geboden moest worden: richtte het huis zich op de werving van nieuwe vrouwen, of was het meer een toevluchtsoord voor al bekeerde feministen. De verschillende opvattingen bleven naast elkaar bestaan. In het gebouw vestigde zich de feministiese uitgeverij 'de Bonte Was', die veel succes had met de boekjes *En zij leefden nog lang en gelukkig* en *Vrouwen over seksualiteit*, kollektief geschreven en gedrukt. Naast het Vrouwenhuis ontstond de Vrouwentelefoon, telefoniese opvang voor vrouwen die graag met een andere vrouw over hun problemen willen praten. In een ander gekraakt pand begon de stichting 'Blijf van m'n Lijf' aan de opvang van lichamelijk mishandelde vrouwen.

Het Vrouwenhuis kwam najaar 1974 in moeilijkheden toen Lammers alsnog huur wilde hebben voor het pand, en een huur vroeg waarvan hij wist dat de beweging die niet op kon brengen. Daarvoor was al door een andere ambtenaar een poging gedaan om het Vrouwenhuis kapot te maken

door er een groep woedende Surinamers op af te sturen die al maanden van het kastje naar de muur waren gestuurd, met de mededeling dat de verschillende groepen maar aan elkaar moesten wennen. Om een rel te vermijden zorgde Lammers dezelfde dag alsnog dat ze een eigen pand kregen. Inmiddels zijn er ook Vrouwenhuizen geopend in Groningen, Eindhoven, Utrecht, Rotterdam en Den Haag; en een vrouwencafé in Leeuwarden.

Een aantal vrouwen wilden verder dan alleen bewustwording; ze wilden de verbanden tussen vrouwenonderdrukking en de heersende maatschappij-orde bestuderen, en vandaaruit zoeken naar een strategie. Er ontstonden scholingsgroepjes. In 1973 werd vanuit de volkshogescholen Drakenburgh in Baarn en Noord-Brabant in Oisterwijk het plan gemaakt om te beginnen met cursussen over feminisme-socialisme. Er werd contact opgenomen met een paar feministen, de cursussen werden opgezet vanuit het praat-groepmodel, beginnend vanuit de eigen ervaringen, waarna pas de verwerking van analytisch materiaal, marxistisch zowel als feministisch volgde. De cursussen bleken zo'n succes dat ze werden voortgezet; op dit moment zijn er negen gehouden. De vrouwen uit de verschillende cursussen bleven meestal doorwerken met elkaar, in zelf gevormde groepen en in terugkomweken op de volkshogeschool. De landelijke werkgroep Feminisme = Socialisme groepeerde zich uit de eerste lichting van 1973, en bleef de nieuwe cursussen begeleiden met verder uitgewerkt materiaal. Een aantal van de deelnemers startten in hun woonplaats femsogroepen.

De femsogroepen groeiden de volkshogescholen boven het hoofd. Besloten werd om onafhankelijk van de volkshogescholen een losse platformorganisatie te maken, zonder formele leden, zonder een al te strak beginselprogramma, waarbij alle vrouwen die zichzelf definiëren als feministisch en socialistisch zich kunnen aansluiten. Op de eerste Platformdag in april 1975 verschenen dan ook niet alleen de femsogroepen, maar ook vrouwen van Feministisch Links (een groep binnen de Rooie Vrouwen van de PvdA, die een soort voorhoedefunctie heeft), vrouwen van de PSP, PPR, een aantal CPN-vrouwen, en een paar groepjes uit Dolle Mina. Thema van de eerste dag was de beroepsuitoefening van feministisch-socialisten. Naar het model van de engelse beweging, die halfjaarlijks een kongres houdt voor alle feministisch-socialistische vrouwen zullen ook hier de Platformbijeenkomsten worden voortgezet. Ook in 1975 organiseerde de landelijke werkgroep samen met het Transnational Institute een serie seminars voor femsocvrouwen met de onderwerpen: vrouwen en geschiedenis, vrouwenloonarbeid, huishoudelijke arbeid, feminisme en psychoanalyse, en het verband tussen feminisme en socialisme. Gastsprekers waren o.a. Anna Davin en Juliet Mitchell (zie de artikelen in dit nummer).

Het is zelfs voor de mensen die erin zitten moeilijk te overzien, hoe groot de feministies-socialistische stroming is, en hoeveel invloed deze heeft. Er is geen formele organisatiestructuur, en omdat de groepen niet als groep actievoeren of stelling nemen, blijft het onduidelijk hoe groot het effect is. Wel moet opgemerkt worden, dat de invloed van het feminisme nu minder af te meten valt aan de acties naar buiten toe, zoals in de begindagen van MVM en Dolle Mina, maar dat er meer naar binnen toe gewerkt wordt. Zichtbaar wordt dat, als we kijken naar bijv. het 'Rol eens Om'-projekt van het NVV, de vrouwengroepen binnen de universiteiten, regelmatige publikaties, initiatieven binnen beroepsgroepen. (bijv. welzijnswerkers.) vrouwengroepen binnen linkse partijen enz. Opvatting van de femsoegroepen is dat een autonome vrouwenbeweging noodzakelijk is en blijft, als plaats van voortdurende bewustwording, analyse, steun, strategie-ontwikkeling, maar dat daarbuiten ook gewerkt moet worden, m.n. in beroepsgroepen, linkse groepen, vakbonden, universiteiten, enz.

MVM en Dolle Mina zijn na de opkomst van de praatgroepen blijven voortbestaan en richten zich vooral op konkrete acties. MVM streeft verbeteringen na voor vrouwen die willen gaan werken, voor beter onderwijs, en heeft diverse nuttige boeken en pamfletten uitgegeven met praktische informatie voor vrouwen. Hun bekendste actie van de laatste jaren is de 'Marie, word wijzer'-actie, die gericht is op meisjes in de hoogste klas van de lagere school, hun ouders en onderwijzers, en waarbij het er om gaat ze aan te moedigen toch vooral voortgezet onderwijs te gaan volgen met betere vooruitzichten dan de voor de meesten voor de hand liggende huishoudschool. MVM werkt veel samen met PvdA en PPR, omdat men in de loop van de jaren heeft ondervonden dat je op het gebied van vrouwenemancipatie niet veel verder komt met KVP of VVD (die de vrouwen direkt in de kou laat staan als het in haar elektorale straatje te pas komt, zoals onlangs weer bleek i.v.m. de abortus-kwestie). Het karakter van een op het beleid gerichte pressiegroep heeft MVM nog steeds behouden, wat o.a. tot uitdrukking kwam bij het Jaar van de Vrouw, toen verschillende vooraanstaande MVM-ers bij de organisatie betrokken werden en een plaats kregen in de door de minister ingestelde Commissie voor Emancipatievraagstukken.

Dolle Mina is na de uittocht van de praatgroepen en de feministen veel kleiner geworden. Mannen verdwenen na vele discussies ook van het eerste plan; hoewel ze er nooit formeel zijn uitgezet, trokken zij zich in de loop van de tijd terug. DM zette de abortusactie voort. In 1972 maakte een groep vrouwen van DM een tocht door Nederland met een huifkar om propaganda

te maken voor hun abortusstandpunt. Men startte met scholingsgroepen. In Amsterdam trok een deel van het linkse kader zich terug in de Marxgroep, waar fors werd gediscussieerd over de noodzaak en de mogelijkheid van een vrouwenbeweging. Na vertrek van een van de leden naar de VS, viel de groep uit elkaar door de heterogeniteit van de standpunten. Nieuwe impulsen kreeg DM vooral van de Haagse afdeling die in mei 1973 het Werkende Wijvenplan lanceerde, en het idee van de Ombudsvrouw (later geformaliseerd in de stichting Ombudsvrouw, waar werkende vrouwen met klachten over hun baan terecht kunnen). Het Werkende Wijvenplan omvatte zes punten: gelijk loon voor vrouwen, volwaardig parttimewerk, gelijke kansen in opleiding en beroep, afschaffing van diskriminerende belastingmaatregelen, gratis crèches en voorzieningen voor gemeenschappelijk wonen.⁷

Er worden nog steeds lezingen gegeven voor allerlei instellingen. Ook nam DM initiatief in de actie tegen het Jaar van de Vrouw, samen met de Vrouwenhuisvrouwen, PSP-vrouwen en andere groepen. Het Jaar zag men als een enorme zoethouder van vrouwen en als nodeloze geldverspilling. Op de (mislukte) manifestatie in Utrecht in juni 1975, de Emancipade, ontbraken ze dan ook.

Het is merkbaar dat de ideeën van de vrouwenbeweging overgenomen worden door andere groeperingen, vaak dezelfde die zich afzetten tegen 'die feministen'. Het probleem van de positie van vrouwen is tot de publieke opinie doorgedrongen. Een goed voorbeeld is het NVV. In 1969 organiseerde men een emancipatiebeurs in Dronten, waar op allerlei kanten van de diskriminatie van vrouwen werd ingegaan op informatieve en gevisualiseerde wijze. Later organiseerde men het Rol 's Om-project. Hierin werd door gemengde discussiegroepen, over het hele land verspreid, gepraat over man-vrouw rolpatronen en de wijze waarop je die kunt doorbreken. Het hele project mondde uit in een grote landelijke manifestatie te Utrecht, voorjaar 1974. Vrouwelijke werknemers lieten inmiddels van zich horen in een drietal opvallende acties: de staking bij Champs Clarke (sigaren) in Groningen, de staking bij Optilon voor gelijke beloning bij gelijkwaardig werk, en de Usfa-bezetting in 1974 waarbij de vrouwen het recht opeisten op behoud van werk in hun eigen woonplaats omdat ze door hun huishoudelijke taak niet in staat waren werk op een grotere afstand aan te nemen.

Minder opvallend waren de scholingskursussen van het Secretariaat voor Vrouwelijke Werknemers van het NVV, waarin vrouwelijk kader wordt

⁷ Een schriftelijke neerslag van deze acties vindt men in: *Rebelse meiden blijven strijden*. Dvfl I, Den Haag 1974.

opgeleid. Binnen de kursussen komen niet alleen het vakbondswerk en de taak van de vakbeweging aan de orde, maar ook de eigen werk- en leef-situatie van vrouwen en hun positie in deze maatschappij.

Een andere groep waar de vrouwenbeweging een grote invloed op heeft gehad, is het oude PvdA-Vrouwenkontakt. In 1973 veranderden zij zichzelf in de Rooie Vrouwen en kwamen voor het eerst op grote schaal in de publieke belangstelling toen zij actie voerden tegen de onzinnige wijze waarop vrouwen in de Ster-reklame worden opgevoerd. Hiervoor werkten zij samen met MVM. Binnen de Rooie Vrouwen is een informele groep 'Feministies Links' aan het werk die o.a. studiedagen organiseert. De Rooie Vrouwen werken behalve als aktiegroep naar buiten ook als pressiegroep binnen de PvdA.

Ook op de traditionele vrouwenorganisaties werkte het nieuwe feminisme in. De Vereniging voor Vrouwenbelangen organiseert op grote schaal politieke vormingskursussen voor vrouwen die weinig kans hebben gehad een opleiding te voltooien. Afgelopen jaar gingen de VOS-kursussen van start (Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving) die zich op huisvrouwen richten.

Belangrijk was ook de oprichting van het feministiese blad *OPZIJ*, waarin bijna alle stromingen in het feminisme aan het woord komen. Na een wat moeizame start, toen het blad erg slijk en intellektueel van toon was, is het abonnementenbestand gestegen en richt het blad zich op een breder publiek. Dit jaar werden vier nummers van het blad *Zijwijzer* uitgegeven, gefinancierd uit de Jaar van de Vrouw-pot (en daarom niet voortgezet), maar met een onafhankelijke redaktie. Dit blad richtte zich op een breed publiek, maar kreeg moeilijkheden met het Comité toen de eis werd gesteld dat alle 'gezindten' aan het woord moesten komen, zelfs anti-abortus-mensen. In de toekomst kan het verleden jaar opgerichte blad *LOVER* van belang worden, dat boekbesprekingen, artikelen, kranteknipsels over vrouwen en feminisme inventariseert en in een aantrekkelijke vorm aan de lezer brengt; onder meer inventariseert men het onderzoek op universiteiten over vrouwen.

MVM en DM hebben allebei een eigen intern blad: MVM is verkrijgbaar in de boekhandel, dat van DM is alleen voor leden. De Dolle Mina-uitgeverij geeft boeken uit, evenals de feministiese uitgeverij 'de Bonte Was'. Andere vrouwengroepen hebben ook hun bladen, en er verschijnen onregelmatig Vrouwenkranten in verschillende plaatsen.

Voor een buitenstaander moet de vrouwenbeweging in 1974/1975 erg versnipperd lijken. Toch wordt er vaak samengewerkt zoals bijvoorbeeld in

de, onder de dreiging van het terugdringen van de verworven abortus-faciliteiten door Van Agt, opnieuw op gang gebrachte abortusaktie in 1974. Vrouwen die elkaar enkele jaren geleden vrij stevig bestreden vonden elkaar nu in het comité 'Wij Vrouwen Eisen' en organiseerden in december 1974 een grote demonstratie in Amsterdam en een half jaar later een manifestatie in Utrecht. Of deze nieuwe eenheid kan blijven en uitgebouwd kan worden is nog de vraag. Voorlopig vonden ze elkaar op minimale eisen; of ze meer samen kunnen dan het vormen van een defensief front moet nog blijken.

Overigens wordt de versnippering in de beweging door de feministen niet als alleen maar negatief ervaren. Er is geweldig veel ruimte voor vrouwen om in de beweging hun individualiteit te vinden, en juist door de vage grenzen en het in elkaar overlopen van groepen is het mogelijk activiteiten te vinden die aansluiten bij de eigen fase van bewustwording. De onduidelijke structuur van de beweging maakt haar aan de ene kant chaoties (waar is de ingang van de beweging) en niet altijd efficiënt als er beslissingen genomen moeten worden, aan de andere kant hebben juist daardoor zoveel vrouwen hun mogelijkheden en creativiteit kunnen ontwikkelen, juist de vrouwen die zich verzetten tegen overgeorganiseerde hiërarchiese structuren en strakke programma's, dat dat waarschijnlijk opweegt tegen een verlies aan duidelijkheid.

Uit de nieuwe feministiese golf is niet slechts een skala van groepen en groepjes voortgekomen, maar is ook het bewustzijn gegroeid, dat vrouwen binnen deze maatschappij nog steeds een tweederangspositie innemen. En wie had dat kunnen denken, in de vredige, huiselijke jaren van na de oorlog, toen feminisme leek op een lachertje uit een voorbije eeuw?

1960

'Gewoon doorlopen', dacht ik.
Maar ik was Jezus niet en bijna hadden ze me verzopen.

'Je mag er best een streep onder zetten', zei hij.
Maar hoe kun je een streep zetten onder een barst?

1964

Herma Vergouwe

MARX EN ENGELS KIJKEN NAAR DE VROUWEN – een feministiese kritiek

Een ieder, die iets weet van geschiedenis, weet ook, dat grote maatschappelijke veranderingen zonder vrouwelijk element onmogelijk zijn. De maatschappelijke vooruitgang laat zich precies meten naar de maatschappelijke positie van het schone geslacht (de lelijken inbegrepen)!
Brief van Karl Marx aan Ludwig Kugelmann, 12 december 1868¹

1.

De opkomst in de zestiger jaren van wat kortheidshalve wel de 'tweede feministiese golf' wordt genoemd, heeft niet alleen geleid tot een heel skala van vrouwengroepen die de bevrijding van de vrouw nastreven, maar ook tot een vloed aan boeken, artikelen, strijdschriften, schotschriften, pamfletten en stencils. Hierin stonden de discussies over het al dan niet cultureel bepaald zijn van de verschillen tussen man en vrouw, over dé theorie die de onderdrukking van vrouwen kon verklaren, en over dé strategie die hen zou bevrijden, voorop.

In socialistiese en kommunistiese kringen kon men bij de herleving van het feminisme (het is overigens nooit echt dood geweest na 1920) wat het 'vrouwenvraagstuk' betreft, teruggrijpen op de oude marxistiese traditie. In het overnemen van nieuwe en soms wat bedreigende radikale ideeën van de jongere feministen is men in deze kringen traag en enigszins wantrouwend. Meestal houdt het theoretiseren over 'de vrouw' in, dat men het werk van Engels citeert en letterlijk overneemt: het standaardrecept wordt dan al gauw een aantal slogans als 'natuurlijk zijn man en vrouw in principe gelijk', en 'man en vrouw één in de strijd voor het socialisme' naast wat obligaate aandoende praktiese eisen in beginsel- en partijprogramma's.

Wat ik in dit artikel wil betogen is, dat de analyse van Marx en Engels, de 'oervaders' van het socialisties-kommunistiese denken, over de onderdrukking van vrouwen en hun positie in de kapitalistiese maatschappij onvolledig is, enige grote hiaten vertoont en ook enige fouten kent, waardoor bovenaangehaalde standaardoplossingen en praktiese eisen niet de kern van de zaak raken en op zich niet voldoende zijn de bevrijding van de vrouwen naderbij te

¹ Brief van Karl Marx aan Ludwig Kugelmann, in: MEW 32, p. 582.

(Alle citaten uit en alle verwijzingen naar het werk van Marx en Engels zijn ontleend aan: Marx-Engels Werke, Berlijn (Dietz Verlag), 1957-1968, af te korten als MEW.)

brengen. Hiertoe zal ik bekijken, wat Marx en Engels werkelijk over vrouwen gezegd hebben en wat niet, en wat ze niet in hun werk betrokken hebben. Er worden geen oplossingen geboden voor gesignaleerde mankementen, maar wel zal aangegeven worden waar de theorie uitbreiding behoeft.

Een waarschuwing moet hier echter wel aan vooraf gaan. Het is heel gemakkelijk te gaan kijken naar wat door de grondleggers van het historisch materialisme precies over vrouwen is geschreven om de heren vervolgens uit te maken voor seksist. Om hun gebrek aan aandacht voor vrouwen, vooral bij Marx, te wijten aan hun man-zijn is een argument ad hominem en zoals alle argumenten ad hominem ongeldig. Hoogstens zou je er van kunnen zeggen, dat het een van de precondities was voor hun gebrek aan interesse. Omdat er nog teveel vrouwen zijn, ook in Nederland, die Marx als een 'mannen-ideoloog' afdoen (een mooie dekmantel om Koude-Oorlogsdenken te kamoufleren), want dan gooien ze het kind met het badwater weg, is het goed hier te wijzen op een citaat van de engelse marxistische-feministe Juliet Mitchell. Ze schrijft: 'That marxism tells us little directly about sexism is a sin of omission, it is not a sin of commission which would make it a sexist science'.² Omdat het zo gemakkelijk is Marx en Engels voor seksist uit te schelden, onderneemt zij zelf in dat artikel geen Marx-exegese, temeer omdat zij dat al eens eerder had gedaan.³

In dit artikel zal ik wel deze 'marxologische' weg gaan, waarbij ik de heren misschien ook betrap op enige seksismes. Dat ik mijn onderwerp zo aanpak, is vooral vanwege mijn poging om te corrigeren wat er aan foutieve ideeën over Marx en Engels en hun denkbeelden over vrouwen leeft. Feministische auteurs als Firestone en Millett hebben met hun uitleg van het marxisme niet bepaald geholpen het marxisme op een zinnige manier in de beweging te brengen.⁴ Veel van de socialistische traditie berust op enkele simplificaties van de oorspronkelijke denkbeelden. Waar onwetendheid en vooroordelen nog kans krijgen, heeft een meer exegetische behandeling zin. Bovendien kan men slechts dan zien, waar Marx en Engels omissies maken en de dingen niet goed doordacht hebben.

Zoals bekend, is er in het denken van Marx en Engels over vrouwen geen sprake van een afgeronde theorie. Marx noemt vrouwen slechts terloops.

2 J. Mitchell, 'Marxism and women's liberation'. In: *Social Praxis*, 1 (1972) 23-33, p. 25.

3 Zie hiervoor: J. Mitchell, *Woman's Estate*, Harmondsworth 1971; ned. vert.: *Vrouw en vrijheid*, Meppel 1973.

4 Kate Millett, *Sexual Politics*, New York 1969; ned. vert.: *Seks en macht*, Amsterdam 1975. Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex. The case for feminist revolution*, New York 1970.

In het werk van Engels, zelfs in het in dit verband veel gebruikte boek *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat*, is de bevrijding van vrouwen betrekkelijk perifeer in het centrale betoog. De aanzetten die Marx op diverse plaatsen in zijn werk geeft, zijn later door hem en door Bebel uitgewerkt. Hun synthese biedt echter ook geen afgeronde theorie, en de nodige vragen blijven open.

Het ontbreken van een dergelijke theorie moet men zien als een gevolg van de historische omstandigheden van het midden van de negentiende eeuw, toen Marx en Engels hun ideeën ontwikkelden. De gevolgen van de industrialisatie op de positie van vrouwen begonnen net manifest te worden. Van een vrouwenbeweging die een gemeenschappelijke ervaring had, waaruit een theorie kon ontstaan en waaraan deze getoetst kon worden, was echter nog nauwelijks sprake. De konsekwenties voor vrouwen van de scheiding tussen het openbare en privéleven en de nieuwe vorm van het patriërchaat die daaruit ontstond, werden pas langzamerhand duidelijk in het burgerlijk gezin. Hiermee was ook de historische voorwaarde gegeven voor het ontstaan van een persoonlijk beleven van de privé sfeer. In de arbeidende klasse was hiervan nog geen sprake, zodat een aantal van de kwalijke kanten van het gezin in het kapitalisme uitsluitend aan het burgerlijke gezin werden geweten, en het geïnteresseerd zijn in de persoonlijke sfeer door latere marxisten als burgerlijk kon worden afgedaan. Dit heeft het verkrijgen van inzicht in de positie van vrouwen lang tegengehouden en zelfs onmogelijk gemaakt. Omdat Marx en Engels in die tijd schreven, hebben zij dit ook niet kunnen zien. Het probleem van de onderdrukking en bevrijding van vrouwen bleek veel diepgaander en complexer te zijn dan men zich toen kon voorstellen. Engels en zeker Marx waren in hun houding t.o.v. vrouwen zelf ook typische negentiende eeuwers. Toch waren de implicaties van hun werk over vrouwen in die tijd even revolutionair als hun overige werk; zij zagen de minderwaardigheid van de vrouw als histories bepaald en meenden dat de onderdrukking van de vrouw door de man de eerste onderwerping van de mens door de mens was die het prototype leverde voor alle latere uitbuitings- en onderdrukkingsrelaties.

2.

Centraal voor Marx en Engels staat, hoe de mens in de loop van het histories proces zijn omgeving (de natuur) aan zich onderwerpt. Aan het begin van het histories proces is de mens geheel aan de natuur onderworpen en door deze bepaald. Op het moment dat het eerste werktuig door de mens wordt

uitgevonden en gehanteerd, begint het menselijk ingrijpen in de natuur. Hierdoor veranderen op hun beurt weer de mensen en hun onderlinge relaties: dus ook de man-vrouw relatie. Reeds de utopies-socialisten, en met name Fourier, hadden ingezien, dat er een verband bestaat tussen de mate van emancipatie van vrouwen en de historische ontwikkelingsfase van een maatschappij. Maakte hij de graad van emancipatie van vrouwen tot maatstaf voor de algemene graad van ontwikkeling van een maatschappij, Marx gaf al in zijn vroege werk aan deze verhouding een veel verderstreckende betekenis. Niet alleen was uit de positie van vrouwen af te lezen, in hoeverre de maatschappij zich ontwikkeld had, maar ook in hoeverre de mens erin geslaagd was de natuur aan zich te onderwerpen, waarmee de individualisering van mensen, het 'loskomen' van de biologiese soort, en het 'vermenselijken' van hun onderlinge relaties, mogelijk geworden was.⁵

De relatie tussen man en vrouw werd door Marx en Engels grondig gehistoriseerd. Zij is niet een eeuwig, in de natuur vastliggend gegeven maar zij ontwikkelt zich met de historische ontwikkeling van de maatschappij. In hun werk geen gezeur over biologies determinisme dat vrouwen vastlegt op een ondergeschikte positie, geen gezeur over 'ze zijn niet minder maar anders', maar als uitgangspunt de mogelijkheid tot gelijkwaardigheid gepaard met het inzicht in de veranderbaarheid van de menselijke natuur.

In *De duitse ideologie* (1845-1846) gaan Marx en Engels in op het begin van het histories proces en de eerste arbeidsdeling waaruit de latere ongelijkheid van mannen en vrouwen ontstaat. Zij onderscheiden daar drie fundamentele aspecten van het menselijk bestaan die van de grootste betekenis zijn in de ontwikkeling van de geschiedenis. De mens moet in de eerste plaats zijn eerste levensbehoeften bevredigen. In die bevrediging ligt de ontstaansgrond voor nieuwe behoeften – het tweede aspect – opgesloten. Daarnaast reproduceren mensen zichzelf in het voortplantingsproces, het derde fundamentele aspect.⁶

5 K. Marx, *Oekonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*. In: MEW, Ergänzungsband, erster Teil, p. 535. De letterlijke tekst luidt hier als volgt: "Das unmittelbare natürliche, notwendige Verhältnis des Menschen zum Menschen ist das Verhältnis des Mannes zum Weibe. (...) In diesem Verhältnis erscheint also sinnlich, auf ein anschauliches Faktum reduziert, inwieweit dem Menschen das menschliche Wesen zur Natur oder die Natur zum menschlichen Wesen des Menschen geworden ist. Aus diesem Verhältnis kann man also die ganze Bildungsstufe des Menschen beurteilen. Aus dem Charakter dieses Verhältnis folgt, inwieweit der Mensch als Gattungswesen, als Mensch sich geworden ist und erfasst hat; (...). In diesem Verhältnis zeigt sich auch, in (wie) weit das Bedürfnis des Menschen zum menschlichen Bedürfnis, inwieweit ihm also der andre Mensch als Mensch zum Bedürfnis geworden ist, inwieweit er in seinem individuellsten Dasein zugleich Gemeinwesen ist." De mens is mannelijk ('hi'), er wordt ook vanuit de man-mens gesproken; merk op dat het 'der Mann' is maar 'das Weib'. En taalregels zijn niet toevallig.
6 K. Marx/F. Engels, *Die deutsche Ideologie* (1845). In: MEW 3, pp. 28-29; ned. vert.:

'De voortbrenging van het leven, zowel van het eigen leven in de arbeid als van nieuw leven in de voortplanting, doet zich reeds onmiddellijk als een dubbele verhouding voor: enerzijds als een natuurlijke, anderzijds als een maatschappelijke verhouding.'⁷

Uit dit citaat en uit het voorafgaande zou men kunnen afleiden dat het niet alleen van belang is de produktieverhoudingen te bestuderen, maar ook het voortplantingsproces en de sociale relaties waarbinnen het plaatsvindt, omdat deze evenzeer deel zijn van de 'onderbouw'. Dit bleef bij Marx echter liggen, die wel de produktieverhoudingen waarbinnen behoeften worden bevredigd bestudeerde. Engels nam deze draad echter weer op in 1884, na de dood van Marx, in zijn *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat*.

In *De duitse ideologie* leidden Marx en Engels de tweederangspositie van vrouwen af uit de eerste arbeidsdeling in de oertijd, die eerst niets anders was dan de arbeidsdeling in de geslachtsdaad, maar later verder werd bepaald door 'natuurlijke aanleg en toevallige omstandigheden'.⁸

De vraag blijft dan voor ons waarom die arbeidsdeling zo in het nadeel van vrouwen uitviel. Was het 'toevallig'? Wat bedoelden Marx en Engels met 'natuurlijke aanleg'? De gronden van de onderdrukking van vrouwen worden bij hen summier aangegeven. Engels legt het begin van de onderdrukking in het ontstaan van de partikuliere eigendom (zie verder). Maar m.i. lag de grond voor de onderdrukking van vrouwen al voor het ontstaan van een maatschappelijk meerprodukt, en dus voor het ontstaan van de partikuliere eigendom en de klassenstrijd. Beslissend is m.i. de eigen relatie van vrouwen tot de natuur. Dit moet men niet burgerlijk opvatten in de zin van 'dichter bij de natuur'. Alle mensen zijn aan het begin van het histories proces aan de natuur onderworpen; maar vrouwen zijn dat in tweeërlei opzicht. Enerzijds zoals de mannen, maar anderzijds omdat zij degenen zijn die het menselijk leven voortbrengen: ze zijn ondergeschikt aan de instandhouding van de soort zolang zij zelf (en niet de mannelijke mens) dat niet in de hand hebben. Dit was de reden waardoor de vrouw, samen met haar geringere spierkracht, zwakker stond dan de man, die haar — en nu volg ik Engels weer — dan ook ondergeschikt kon maken bij een bepaalde stand van de produktiewijze, nl. bij het ontstaan van de partikuliere eigendom. De arbeidsdeling tussen man

De duitse ideologie, deel I. Feuerbach. Nijmegen 1974³, pp. 28-30. Engels noemt later als eerste arbeidsdeling tussen man en vrouw ook de kinderopvang. Zie: F. Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats* (1884). In: MEW 21, p. 68; ned. vert.: *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1973³, p. 54.

⁷ K. Marx/F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, t.a.p., pp. 28-29; ned. vert., t.a.p., p. 30.

⁸ T.a.p., p. 31; ned. vert., t.a.p., p. 32.

en vrouw was dus niet zo 'toevallig'. Maar ook niet zo 'natuurlijk'; er lag wel duidelijk een biologies gegeven aan ten grondslag, nl. het krijgen en het voeden van kinderen. Hieruit vloeit echter geen 'aanleg' voort voor die taken die vrouwen altijd toegeschoven kregen, zoals het verzorgen en het koesteren. Marx en Engels konden zich moeilijk een andere arbeidsdeling dan de bestaande voorstellen; vrouwen blijven bij hen wel de mensen die de kinderen opvoeden en verzorgen.

Eerst nu er antikonceptionele middelen zijn ontwikkeld, hebben vrouwen de mogelijkheid gekregen de voortplanting aan zich te trekken, en kunnen wij aan een werkelijke doorbreking van de oude arbeidsdeling denken. Ook nieuwe methodes van babyvoeding hebben vrouwen minder gebonden gemaakt. Het verzet tegen antikonceptie, de bevoogding van vrouwen op dit gebied, bijv. bij abortus en pilgebruik, moet dan ook altijd in dit licht gezien worden: pogingen de oude patriarchale vormen in stand te houden. Als vrouwen over hun eigen lichaam kunnen beslissen, is dit een ondermijning van het patriërchaat. De tweede traditionele grond voor het bestaan van het patriërchaat, de geringere spierkracht van vrouwen, die bij een bepaalde stand van de ontwikkeling van de produktiemiddelen ook minder arbeidsproduktiviteit betekende, is door het kapitalisme met haar machine-gewijze produktie al grondig aangetast.

Over het vroege werk van Marx en Engels kan men zeggen dat vrouwen daarin nog een abstrakte kategorie blijven en zeker geen handelende subjekten zijn in de geschiedenis. 'De vrouw' (en het gebruik van het enkelvoud is hier onthullend, want ze is hier een ontologische kategorie) heeft enkel symboolwaarde voor de stand van de menselijke relaties en de 'vermenselijking' van de menselijke soort. Marx stelt in de *Ekonomies-filosofiese manuskripten* nogal abstrakt dat de relatie tussen man en vrouw in het kapitalisme een vervreemde relatie is, zoals alle relaties in het kapitalisme, inkluis de relatie mens-natuur en mens-maatschappelijke instellingen. De opheffing van de vervreemding ligt in de omverwerping van het kapitalisme. Impliciet wordt in dit vroege werk de opheffing van de vervreemding van alle relaties, dus ook de relatie man-vrouw, verbonden met de opheffing van de algehele vervreemding. Verdwijnt die, dan kan ook de bevrijding van vrouwen werkelijkheid worden.⁹

Engels legt later de verbinding tussen de bevrijding van de vrouw en de omverwerping van het kapitalisme op iets andere, en minder idealisties vage wijze.¹⁰ Hij geeft eerst aan de onderdrukking van vrouwen een uitgewerkte

9 K. Marx, *Oekonomisch-philosophische Manuskripte* T.a.p.

10 Zie hiervoor: F. Engels, *Der Ursprung*, t.a.p., en verder in dit artikel. De term bevrijding werd door Engels zelf gebruikt, een term die de hedendaagse vrouwenbeweging ook preferaert boven het veel engere 'emancipatie'. Zie hiervoor bij Engels, p. 76; ned. vert.,

ekonomiese basis in het ontstaan van de partikuliere eigendom en het hieruit ontstane patriarchale gezin. Pas als de partikuliere eigendom opgeheven wordt, en dat kan alleen na de omverwerping van het kapitalisme, kan er van de bevrijding van vrouwen sprake zijn. Strategiese konklusie is dan, dat vrouwen met het proletariaat moeten strijden voor die omverwerping. Dit is de kern van alle latere socialistiese theorieën over het 'vrouwenvraagstuk', én tevens de kracht daarvan t.o.v. andere emancipatietheorieën, maar er schuilt ook een gevaar in: nl. dat het 'vrouwenprobleem' theoreties verwaarloosd en prakties verdaagd wordt tot na de revolutie. De eigen relatie van vrouwen tot de natuur wordt er niet in onderkend: zo wordt de onderdrukking van vrouwen gereduceerd tot de klassenstrijd.

3.

In hun verdere werk gaan Marx en Engels beiden veel konkreter in op de positie van vrouwen in het kapitalisme, met name ten aanzien van het huwelijk en de vrouwenarbeid. Hier is hun theorie dan ook het sterkst waar het vrouwen betreft. Zij geven een vernietigende kritiek op de instelling van het burgerlijk huwelijk, vooral in het *Kommunisties Manifest* (1848). Zij betogen dat het burgerlijk huwelijk gebaseerd is op bezit. Het gaat bij het sluiten van een huwelijk niet om de liefde tussen twee personen, maar om ekonomiese belangen: het veilig stellen van het bezit bijv. voor de nakomelingen door absolute monogamie van de vrouw te eisen. Deze koopt zelf trouwens haar ekonomiese zekerheid door het huwelijk, en de man verzekert zich van een huisbediende (zo niet slaaf). In feite verkoopt de vrouw haar lichaam aan de man voor haar bestaanszekerheid, en om deze reden vonden Marx en Engels de prostitutie niet wezenlijk verschillen van het huwelijk: integendeel zij zagen er juist het ware gezicht van de man-vrouw relatie in het kapitalisme in, waarbij de vrouw in feite als koopwaar dient. Prostitutie was bovendien de uitlaatklep voor de strenge monogamie (voor mannen uiteraard). De hypokrisie van die instelling en haar moraal wordt door Marx en Engels meedogenloos blootgelegd. Zij hadden in hun werk nooit een goed woord over voor de dubbele moraal die aan de mannen seksuele relaties buiten en voor het huwelijk toestond, terwijl van vrouwen absolute kuisheid werd verlangd.

Het probleem is echter, dat Marx en Engels de kwalijke kanten van het huwelijk en de onderdrukking van de vrouw alleen toeschreven aan het burgerlijke karakter van het huwelijk, dat op bezit gebaseerd is. Aangezien er in het proletariaat geen bezit is, meenden zij dat eerlijke en gelijke relaties

tussen man en vrouw hier wel in het huwelijk mogelijk waren. Het idee dat daarom in het proletariaat de tegenstelling tussen man en vrouw overwonnen is, is later door Engels en August Bebel uitgewerkt en daarna gemeengoed geworden in de arbeidersbeweging. De kiem ervan ligt al in het *Kommunisties Manifest*. Merkwaardig is, dat Engels zo oppervlakkig is op dit punt. Want in een dergelijke theorie ligt toch zeker ook opgesloten, dat vrouwen in het proletariaat (als je jong en mooi bent tenminste) hun economische zekerheid kunnen kopen door de verkoop van hun lichaam en hun huishoudelijke diensten. Bovendien zag Engels, dat buitenshuis werken voor vrouwen van groot belang is voor hun economische onafhankelijkheid. Dat hij desondanks de implicaties van de machtsrelaties niet onderzocht en beweerde dat die in het proletariaat niet bestonden, is heel inkonsekvent. Deze ontkenning heeft de ontwikkeling van een werkelijk diepgaande analyse van de positie van vrouwen mede verhinderd en heeft de socialistiese vrouwenbeweging voor onoplosbare dilemma's gesteld. Zij sloten zich aan bij de klassenstrijd, maar deze ging voorbij aan de machts- en afhankelijkheidsrelaties, wat zich weerspiegelde in de geringe participatie van vrouwen in de beweging en in de compromissen op voor vrouwen belangrijke punten terwille van het belang van de gehele beweging.

Marx en Engels hebben daarnaast aandacht geschonken aan de loonarbeid van vrouwen. In *Het Kapitaal* (1876) keek Marx vooral naar de gevolgen van de industrialisatie voor de positie van het proletariese gezin. De vrouwen in deze gezinnen hadden altijd – zij het thuis – gewerkt. Door de opkomst van de fabrieksgewijze produktie, waarbij door de aanwending van machines alles veel goedkoper gemaakt kon worden, werd deze traditionele huisindustrie vernietigd. Bovendien werd ook de produktie van goederen voor verbruik in het gezin door de fabrieken overgenomen. De machines in de fabrieken maakten spierkracht overbodig, zodat vrouwen en kinderen als arbeidskrachten ingezet konden worden. Hierdoor daalde de prijs van de arbeidskracht van de man, zodat het hele gezin moest gaan werken om in het levensonderhoud te voorzien. De ondernemer zag de vrouwen graag komen, omdat hij hen minder hoefde te betalen (het loon van de vrouw werd gezien als een aanvulling op dat van de man) en omdat zij gedweeër waren dan de mannen.¹¹ Vrouwen vormen daardoor een groot industrieel reserveleger, dat alnaargelang de conjunctuur ingeschakeld of uitgerangeerd kan worden. Maar intussen werden de kinderen van het proletariese gezin door de scheiding van woon- en werk-

11 Bovenstaande is ontleend aan: K. Marx, *Das Kapital*, dl. 1 (1867). In: MEW 23, pp. 416-417; ned. vert., *Het Kapitaal*, dl. 1. Hilversum/Antwerpen 1967, pp. 294-295.

plaats van de vrouw aan hun lot overgelaten (voorzover die kinderen ook niet werkten). Hier ligt de oorzaak van de beruchte dubbele belasting van vrouwen. Het zijn vooral de sociale misstanden die uit de scheiding van woon- en werkplaats van de vrouw ontstonden die Marx en Engels beschreven, en die later het werken van vrouwen buitenshuis zo'n slechte naam bezorgden. Engels, in zijn *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845) en Marx ontkomen daarbij niet geheel aan de moralistische vooroordelen over vrouwenarbeid van hun tijdgenoten.¹² Zo maakt Engels zich ongerust over de gevolgen voor de zedelijkheid van de vrouwen (niet van de mannen) omdat er gemengd werd gewerkt in sommige fabrieksruimtes. Marx en Engels gebruikten vaak materiaal van burgerlijke waarnemers, waardoor gemakkelijk bepaalde waardeoordelen in hun werk inslopen, temeer omdat zij het vaak zonder eigen commentaar overnamen.

Toch hebben zij de vrouwenarbeid buitenshuis op zich positief beoordeeld.¹³ Beiden hebben zich verzet tegen de pogingen van de vroege arbeidersbeweging de vrouwenarbeid buitenshuis geheel te verbieden. Wel waren ze voor arbeidsbescherming voor vrouwen om althans de ergste uitwassen tegen te gaan. Voor Marx was het buitenshuis werken van vrouwen van belang voor de noodzakelijke ondermijning van het patriarchale gezin, hetgeen hij nodig achtte om tot nieuwe relaties te komen in het socialisme.¹⁴ De nadruk, die Marx legt op de noodzaak van het doorbreken van de oude ideologie in de 'geest van de mensen', ook op andere plaatsen in zijn werk, is voor het feminisme van groot belang. *De verenging van socialisme ('het rijk der vrijheid') tot de socialisering van produktiemiddelen vindt geen enkele basis bij Marx, die het belang van de 'subjektieve faktor' duidelijk erkende.*¹⁵ Socialisatie is een noodzakelijke, doch geen voldoende voorwaarde voor het rijk der vrijheid. Engels legt in zijn werk minder de nadruk op het doorbreken van oude relatievormen; hij ziet het in loondienst werken van vrouwen vooral als middel tot economische onafhankelijkheid van vrouwen en tevens als middel om haar geïsoleerde, geprivatiseerde bestaan te doorbreken. Het lijkt dan niet toevallig dat juist Engels' werk aanleiding heeft gegeven tot de verengde voorwaarden voor het rijk der vrijheid.¹⁶

12 Zie: F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845). In: MEW 2, pp. 372 e.v. En: K. Marx, *Das Kapital*, dl. 1, t.a.p., pp. 424-425 en 714; ned. vert., t.a.p., pp. 301 en 534.

13 Zie bijv.: K. Marx, *Das Kapital*, dl. 1, t.a.p., p. 514; ned. vert., t.a.p., p. 374.

14 T.a.p.

15 K. Marx, *Das Kapital*, dl. III, In: MEW 25.

16 F. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (1878). In: MEW 20, p. 264; ned. vert., *De 'Anti-Dühring'*, Moskou z.j., pp. 368-369.

Overigens is het wel zo, dat bij Marx in *Het Kapitaal* alleen vrouwenarbeid in loondienst plaats krijgt in de analyse: voor het overige gaan vrouwen geheel ten onder in de bespreking van de gevolgen van de industrialisatie voor het gezin. Het gaat steeds over het gezin als geheel, niet om de individuen en de processen erin. Marx hamerde wel op de rol van het gezin als plaats van de reproductie – ook ideologies – van de arbeidskracht; het gezin is niet enkel een konsumptieve eenheid. Maar door in eerste instantie de produktie met produktie van meerwaarde en arbeid met loonarbeid gelijk te stellen, vergeet men het huishoudelijk werk binnen het gezin. (Zie hiervoor elders in dit nummer: 'De ekonomie van de koesterende funktie'.) Het is Engels die later de specifieke positie van de vrouw nagaat en haar een plaats probeert te geven als handelend subjezt in de geschiedenis.

4.

Engels heeft na de dood van Marx de lusse ideeën over de positie van vrouwen bij elkaar gebracht en nader uitgewerkt. Zijn verdienste is niet alleen, dat hij het idee van de histories gegroeide gezinsvorm konkretiseert, maar dat hij ook inzagt dat het huidige, op monogamie gebaseerde gezin een belemmering is voor de bevrijding van vrouwen. Hij zag hierdoor in, dat juridiese gelijkstelling van de vrouw aan de man slechts een schijn gelijkheid kon brengen, alhoewel hij het streven naar juridiese gelijkheid op zich wel positief beoordeelde. Treffend is zowel zijn als Marx' inzicht dat de onderdrukking van de vrouw door de man het prototype levert voor alle latere onderdrukkingsvormen en uithuutingsrelaties.¹⁷ Daarom noemde Engels de vrouw in het gezin het proletariaat, en de man de bourgeoisie.¹⁸

Het voornaamste dat Engels over vrouwen heeft beweerd vindt men in zijn al genoemde *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat* (1884). In zijn *Voorwoord* stelt hij, dat de bepalende faktoren in de geschiedenis gezocht moeten worden in de produktie en reproductie van het onmiddellijke leven, maar men moet niet vergeten dat dit twee kanten heeft, nl. produktie van bestaansmiddelen én produktie van mensen: 'De maatschappelijke instellingen waaronder de mensen van een bepaald histories tijdperk en van een bepaald land leven, worden bepaald door beide soorten

17 Ook zien zij het gezin als celvorm waarin men het wezen en alle tegenstellingen van de moderne maatschappij kan bestuderen. Zie F. Engels, *Der Ursprung*, t.a.p., p. 68; ned. vert., t.a.p., p. 84.

18 T.a.p., p. 75; ned. vert., t.a.p., p. 94.

van de produktie: enerzijds door de trap van ontwikkeling van de arbeid, anderzijds door die van het gezin'.¹⁹

In de latere marxistische theorie wordt in het algemeen aangenomen dat de spanning tussen de produktiekrachten en de produktieverhoudingen in laatste instantie bepalend is in het histories proces. De relaties waarbinnen de voortplanting plaats vindt, zouden dan afhankelijk zijn van de produktieverhoudingen. Maar Engels stelt ze náást elkaar, helemaal in de lijn van de aangehaalde opmerkingen uit *De duitse ideologie*. Lastig is dat Engels, nadat hij deze fundamentele zaak benadrukt heeft, verder in zijn boek praat alsof er toch weer sprake is van eenrichtingsverkeer (produktieverhoudingen bepalen de gezinsvorm). Hij konstateert wel in het *Voorwoord* dat de relatieve autonomie van de produktie van mensen in de loop van de geschiedenis minder wordt; maar ook dit inzicht lijkt verloren te gaan in zijn verdere betoog.

De produktieverhoudingen in enge zin hebben bij de latere marxisten het primaat gekregen, met uitzondering van bijv. Horkheimer.²⁰ Er bestaan veel studies over de produktieverhoudingen, maar pas vrij recent wordt aandacht besteed aan de gezinsvormen en hun functies zoals socialisatieprocessen en reproductie van ideologie. De nadruk lag altijd op het klassebewustzijn van mensen (mannen) in het produktieproces; vergeten werd, dat de basis voor dit bewustzijn voor een belangrijk deel wordt gelegd in het gezin. Het gezin is immers ook een transmissie-instrument voor de heersende waarden (die in het kapitalisme die van de bourgeoisie zijn) aan de volgende generatie. En omdat men uitsluitend keek naar de arbeid in de produktie voor de markt, lette men nooit op de arbeid van vrouwen in het gezin. Door die nadruk verdween de vrouw en haar bewustzijn uit de analyse; ze komt slechts weer om de hoek kijken als ze op de arbeidsmarkt verschijnt. Aangenomen wordt dan dat haar bewustzijn op dezelfde manier bepaald wordt en zich ontwikkelt als dat van de man. Maar juist door haar positie in het gezin kan dit niet zonder meer worden aangenomen.

In het verdere betoog toont Engels aan – op grond van het (omstreden) antropologische werk van Bachofen en vooral van Lewis Morgan – dat ons burgerlijk, op monogamie gebaseerde kerngezin een betrekkelijk recent histories verschijnsel is, gerelateerd aan de opkomst van de beschaving. Voor Engels is dat de trap van ontwikkeling van de maatschappij waarop de verdeling van de arbeid, de daaruit voortkomende ruil tussen afzonderlijke personen en de deze beide samenvattende warenproduktie tot volle

19 T.a.p., pp. 27-28; ned. vert., t.a.p., pp. 7-8.

20 Zie: M. Horkheimer, *Studien über Autorität und Familie* (1936¹). Frankfurt a/M 1968.

ontwikkeling komen.²¹ Morgan en Engels zijn door antropologen scherp op hun werk aangevallen. Hoogst waarschijnlijk heeft het door hen gepostuleerde matriarchaat in de oertijd nooit bestaan. Ook hun vrij starre fasering met de gesuggereerde graduele evolutionaire lijn is histories gezien onjuist. Maar dit tast de kern van Engels' ideeën niet aan, nl. het inzicht in de historiciteit van de man-vrouw relaties, van het gezin, en van de wederzijdse afhankelijkheid tussen gezin en produktieverhoudingen.

Engels gaat uit van een oertijd waarin vrouwen evenveel invloed hadden als mannen en er een grote seksuele vrijheid voor beide seksen heerste. Het bezit was gemeenschappelijk; men leefde aanvankelijk in grote familiegemeenschappen die geordend waren volgens afstamming in de vrouwelijke lijn, (matrilineariteit), later in zgn. paringsfamilies (vrouw met man met seksuele vrijheid). Echter zodra de produktie het bestaansminimum had overschreden, en daarmee de basis was gelegd voor het ontstaan van het meerprodukt, ontstond er strijd over de verdeling hiervan. Door de heersende arbeidsdeling tussen man en vrouw in deze fase van sedentaire landbouw, waarin de man door zijn grotere spierkracht een groter arbeidsprodukt voortbracht, viel de nieuwe rijkdom toe aan de man (alles volgens Engels). Hij kon dit echter niet doorgeven aan zijn kinderen omdat het bezit nog via de vrouwelijke lijn overging aan de oorspronkelijke grote familiegemeenschap. De koöperatieve gemeenschap met haar paringsfamilies ging toen ten onder aan de nieuwe gezinseenheid, de patriarchale familie. De man kon zich het meerprodukt toeëigenen en om er zeker van te zijn dat zijn bezit alleen geërfd kon worden door zijn eigen kinderen, werden seksuele relaties buiten het huwelijk getaboëiseerd. Om effectief te zijn (zodat alleen de vaders kinderen konden erven) hoefde deze regel in de praktijk alleen te gelden voor de vrouw. Hier ligt het begin van de dubbele moraal, zoals Engels opmerkt.

Voor Engels was de ontwerping van het oude moederrecht met bijbehorende paringsfamilie door het nieuwe patrilineaire erfrecht de 'wereld-historiese nederlaag van het vrouwelijk geslacht'.²² Het was het begin van de onderdrukking van de vrouw door de man. Onduidelijk blijft waarom vrouwen zich schikten in de nieuwe situatie. Engels gaat ervan uit, dat de monogamie fijn was voor vrouwen omdat zij niet meer met iedereen naar bed hoefden te gaan.²³ Afgezien nog van het feit dat hiermee impliciet wordt aangegeven dat vrouwen al minder macht hadden vóór het ontstaan van de partikuliere eigendom – vrouwen konden blijkbaar gedwongen worden met iemand te

21 F. Engels, *Der Ursprung*, t.a.p., p. 168; ned. vert., t.a.p., p. 214.

22 T.a.p., p. 61; ned. vert., t.a.p., p. 74.

23 T.a.p., p. 57; ned. vert., t.a.p., p. 69.

vrijen — ligt in Engels' verklaring ook een ontkenning van de gelijke seksuele behoeften van vrouwen. Er zijn voldoende aanwijzingen dat het seksuele vermogen van vrouwen zelfs veel groter is. Waarom zouden vrouwen dan monogamie prettiger vinden dan mannen? (Marx en Engels zien trouwens vrijen en neuken voor vrouwen als een 'overgave', alsof je een natuurlijke tegenzin moet overwinnen om te gaan vrijen en alsof het bed van nature een strijdperk is waar je spreekt van overgave en overwinning. Dit is typies negentiende eeuws, zij het ook wel hedendaags, mannendenken.)

Omdat de relatie van vrouwen tot de natuur niet aan de orde komt, komt Engels met wat eenvoudig aandoende, op zich wel juiste oplossingen voor de beëindiging van de onderdrukking van vrouwen. De oplossing ligt voor Engels hierin dat de vrouwen opnieuw gaan deelnemen aan de maatschappelijke produktie. Het kapitalisme scheidt eerst weer de voorwaarden daarvoor doordat machines de spierkracht van de arbeidskracht onbelangrijk doen zijn, waardoor vrouwenarbeid een lonend alternatief wordt, en doordat de huishoudelijke produktie van gebruiksartikelen door de fabrieksgewijze produktie overgenomen wordt. Engels waardeert het werken van vrouwen buitenshuis positief: het geeft de vrouw haar economiese onafhankelijkheid terug en zij wordt weer bij de maatschappij betrokken, zodat zij niet meer een geprivatiseerd bestaan leidt in het gezin. Haar gezinstak blijft wel bestaan, zodat zij in het kapitalisme een dubbele taak heeft. Werkelijke bevrijding van vrouwen kan pas in het socialisme plaats vinden, omdat daar de voorwaarden ontstaan voor gemeenschappelijke kinderopvang en huishouding. Het gezin zal dan verdwijnen bij gebrek aan functies. Voor het huwelijk ziet Engels nog wel een kans, omdat het nu op basis van werkelijke liefde kan worden gesloten, in plaats van economiese overwegingen.

Bij Engels ligt de basis van de onderdrukking van vrouwen in het ontstaan van de partikuliere eigendom: opheffing daarvan is de noodzakelijke voorwaarde voor hun bevrijding. De strategiese konklusie die hij trekt, is dat vrouwen mét het proletariaat moeten strijden voor de omverwerping van het systeem dat thans deze eigendom handhaaft, nl. het kapitalisme. De vrouw wordt door Engels betrokken bij het histories proces, maar haar lot is afhankelijk van iets buiten haarzelf, nl. de overwinning van het proletariaat. Natuurlijk zullen vrouwen daar baat bij hebben voorzover zij deel zijn van dat proletariaat, maar omdat zij geen subjeekt zijn geworden van de eigen bevrijding, hetgeen impliceert dat ook de patriarchale strukturen doorbroken zouden moeten zijn, is de overwinning van het proletariaat geen voldoende maar wel een noodzakelijke voorwaarde om de bevrijding van vrouwen tot stand te brengen.

5.

In de loop van het voorafgaande heb ik hier en daar al gewezen op de onvolkomenheden van de theorie zoals die door Marx en Engels ten aanzien van vrouwen is ontwikkeld. Deze onvolkomenheden moesten hoofdzakelijk worden gezocht in het voorbijgaan aan de eigen relatie van vrouwen tot de natuur en de daaruit voortvloeiende problemen over hun plaats in de klassenstrijd. Het bestaan van het patriarchaat, en de wisselwerking daarvan met de verschillende produktieverhoudingen heeft gevolgen voor de positie van vrouwen die we met behulp van het historisch materialisme van Marx en Engels echter wel degelijk kunnen aanpakken. Dat de theorie verdere uitbreiding behoeft, ligt echter niet alleen aan Marx en Engels, maar ook aan tal van politiek-historische factoren die van het latere marxisme gemaakt hebben wat het is. De meeste marxisten hebben zich voornamelijk bezighouden met een deel van de economische determinanten van de positie van vrouwen: met een *deel* van de produktieverhoudingen. Daardoor zijn er een drietal probleemgebieden, die voor vrouwen van groot belang zijn, onderontwikkeld gebleven.

De eerste serie vragen die we kunnen stellen betreffen vooral de positie van vrouwen in het gezin en de betekenis van hun arbeid daar. Dit is van groot belang, omdat de gezinstak van vrouwen ook weer haar positie op de arbeidsmarkt bepaalt. Marx en Engels geven wel aanzetten voor de analyse van de reproductie van de arbeidskracht. Voor deze discussie, waarvoor de politieke economie van Marx en Engels zeer bruikbaar is, verwijs ik naar het in dit nummer opgenomen artikel van Anja Meulenbelt, 'De economie van de koesterende functie'.

Een tweede serie vragen rijst naar aanleiding van de reproductie van de bestaande verhoudingen, vooral waar het het doorgeven van de heersende ideologie betreft. Dit gebeurt allereerst middels de socialisatie van kinderen, die primair in de gezinnen plaatsvindt. Hoe wordt kinderen de seksuele basis van de arbeidsdeling aangeleerd? Hoe maken mannen en vrouwen zich de patriarchale definitie van hun sekse eigen? Hoe worden kinderen aangepast voor het produktieproces (en voor de gezinstak!)? Deze vragen hebben alle betrekking op de ideologische konditionering van mensen. Ze af te doen als onbelangrijk omdat zij 'bovenbouw'-problemen zouden zijn die vanzelf wel mee veranderen met de verandering van de 'economische basis', zoals in vulgair-marxistische kringen gebeurt, is niet alleen een miskennis van het autonome moment van de ideologie, maar bovendien een simplificatie die verhindert, dat men de onderdrukking van vrouwen verklaart en begrijpt. Dat het

'bovenbouw'-argument altijd weer gebruikt wordt door seksistische mannetjes tegen feministen verbaast mij dan ook niet meer – feminisme is ook bedreigend voor degenen die wél varen bij het diskwalificeren van vrouwen als volwaardige mensen. Een potentieel vruchtbare theorie voor met name het verklaren hoe men man en vrouw wordt (in kulturele zin) biedt m.i. Juliet Mitchells 'Psychoanalyse en feminisme' elders in dit nummer.

Een derde punt is, dat de gepredikte oplossing van het socialisme, waarbij vrouwen moeten opgaan in het industrieel proletariaat, onvoldoende is. De daaruit ontstane nadruk op beroepsarbeid voor vrouwen, stelt ons echter in staat de scheiding tussen het openbare leven (waaronder de arbeidsmarkt) en het privéleven (het gezin en alles wat daarbij hoort) te negeren (voor het ontstaan van die scheiding, zie de opgenomen artikelen van Catherine Hall en Selma Leydesdorff over 'de geschiedenis van de huisvrouw'). Het negeren van deze scheiding en het aksent op het openbare leven geeft aan de socialistiese analyse een dorheid en een afstandelijkheid die aanvankelijk veel nieuwe feministen afhiel van de marxistiese aanpak, omdat deze naar hun gevoel niet de kern van de zaak raakte. Het wegcijferen van de privésfeer in de traditie van het marxisme, iets dat bij Marx en zeker bij Engels embryonaal aanwezig is, had het verstrekkende gevolg dat deze sfeer werd prijsgegeven aan theorieën van andere herkomst – die door vele marxisten werden bestempeld als kleinburgerlijk of idealisties, waarmee ze dan ook de onderzochte sfeer als zodanig afdeden. Dat de persoonlijke levenssfeer wordt teruggebracht tot het louter individuele, het maatschappelijk irrelevante, ontdaan van de relatie met maatschappelijke structuren, is juist een van de meest geniepige ideologische werkingen van het kapitalisme. Deze grote rem op de politieke bewustwording van mensen werd door de latere marxistiese traditie onvoldoende onderkend.

Vrouwen leven in een schijn-isolement. Hun positie wordt evenzeer geraakt door de veranderingen in de geschiedenis. Deze kontekst kan door de histories-materialistiese methode worden geanalyseerd. Daarmee kunnen we vrouwenarbeid, het vrouwelijk industrieel reserveleger e.d. analyseren. Wat Marx en Engels hebben laten liggen, moet aangevuld worden met konkreet histories onderzoek en krities gebruik van goede 'burgerlijke' wetenschap. (Dat deed Marx ook toen hij *Het Kapitaal* schreef.) Een werkelijk bevredigende histories-materialistiese theorie, op basis waarvan de vrouwenbeweging kan werken, zal rekening moeten houden met de patriarchale ideologie en de verschijningsvormen van het patriarchaat, met het gezin en de processen daarin, en met de sfeer van het persoonlijk leven. Het uitwerken van die theorie is niet alleen een taak waarvoor de vrouwenbeweging zich nu gesteld ziet, maar evenzeer elke progressieve beweging die beweert op te komen voor alle mensen. 'No feminism without socialism' – maar ook: 'no socialism without feminism'!

'Het is net alsof het kapitaal een toneelstuk regisseert getiteld: "De Werkdag". Het gordijn gaat op en men ziet een groep fabrieksarbeiders bij de poort van de fabriek, die klaar staan om voor een dag gehuurd te worden tegen loon. De toeschouwers worden zo in beslag genomen door de handeling op het toneel, dat ze wat ze voor zich zien in het stuk als de werkelijkheid ervaren. Daarbij vergeten ze dat de spelers met de enige werktuigen zijn van de handelingen op het toneel. Achter de schermen is een groep toneelknechten (huisvrouwen) die deze arbeiders al uren voordat het doek opgong klaar hebben gemaakt voor hun werk. Hoewel deze arbeiders niet te zien zijn en daarom vergeten worden, zijn ze toch onmisbaar voor de hele produktie!'

Wally Secombe

'Wie verzekert er nu zijn vrouw? Gek eigenlijk dat vrouwen in geld uitgedrukt "niets waard" zehjnen te zijn. Mannen wel. Die hebben een levensverzekering voor hun vrouw en kinderen omdat zij het geld verdienen.

Maar (huis)vrouwen verdienen ook geld. Al worden ze er niet voor betaald. 't Is toch al gauw f 800,- per maand voor een gezinshulp als ... Moeilijk klaar te spelen voor een man die netto f 1.800,- in de maand verdient en met de kinderen alleen achterblijft. Daarom hebben wij de speciale hartevrouw-polis ontworpen...'

advertentie Volkskrant 1974

*'Maar een ding weet ik zeker,
dat weet toch ieder kind,
er komt nooit iets op tafel,
dat paps niet lekker vindt.'*

kinderliedje zestiger jaren

'Women are oppressed by an overwhelming sense of not being there.'

Sheila Rowbotham

'Maar het opvallendste feit in deze discussie is dat, wat de economische waarde van de huishoudelijke industrie ook is, de vrouwen het niet krijgen. De vrouwen die het meeste werk doen krijgen het minste geld. Hun arbeid wordt niet gezien als een faktor in de economische ruil. Er wordt van uitgegaan dat het hun plicht is als vrouwen om dit werk te doen, en hun economische status heeft geen relatie met hun huishoudelijke arbeid, of anders een negatieve.'

Charlotte Perkins Gilman, *Women and Economics*, 1898

Anja Meulenbelt

DE EKONOMIE VAN DE KOESTERENDE FUNKTIE

Inleiding

'Julie zijn geen historische kategorie' zei een (mannelijke) marxist eens tegen mij in opperste woede. Hij bedoelde, dat hij er tegen was dat vrouwen zich buiten de arbeidersbeweging als groep organiseerden omdat hij niet begreep wat vrouwen met elkaar gemeenschappelijk hadden dat even belangrijk zou kunnen zijn als de band die loonafhankelijken met elkaar hebben. Dat was een paar jaar geleden toen de vrouwenbeweging vanuit het traditioneel marxistische kamp werd gezien als een afwijking van de rechte leer, een terugvallen naar burgerlijke belangenbehartiging of zelfs als splijtzwam in de linkse beweging. (En dat is in feite nog zo.) De hoofdtegenstelling binnen deze maatschappij, werd nog eens benadrukt, is die tussen loonarbeid en kapitaal, en aangezien vrouwen als groep noch in de kategorie loonarbeid noch in de kategorie kapitaal vallen moet je aannemen, dat vrouwen niets met elkaar gemeenschappelijk hebben, en bij de klasse van hun mannen of vaders horen.

Alleen proletarische vrouwen worden onderdrukt, werd gezegd, omdat zij als onderdeel van het proletariaat te maken hebben met een dubbele uitbuiting: als arbeiders en als vrouwen. Omdat met 'proletarisch' meestal stilzwijgend 'loonafhankelijk' werd bedoeld, vielen huisvrouwen buiten de analyse. Impliciet opgesloten in deze vooronderstelling lag de opvatting dat het gezin een bovenbouwverschijnsel is, en dat het werk dat door huisvrouwen gedaan wordt geen belang heeft voor de direkte produktie.¹ Huisvrouwen hebben geen economische funktie en hebben daarom als

¹ Een voorbeeld hiervan vinden we terug in de *Intention marxisme* (Wageningen 1974). Het gezin wordt behandeld als een voorbeeld van een bovenbouwstructuur. Er vindt geen produktie plaats, alleen konsumptie. 'Na de industriële revolutie bleef eigenlijk alleen de funktie van konsumptie eenheid over' (p. 127).

groep geen politieke relevantie voor 'de' klassenstrijd. Seksisme² is een ideologische kwestie en alleen burgerjuffrouwen maken zich er druk om.

Deze rechtlijnige opvatting heeft tot gevolg gehad, zelfs binnen Dolle Mina, dat een onderzoek naar de functie van huisvrouwen ook binnen de vrouwenbeweging jarenlang naar de achtergrond is geschoven.³ Al jaren, en nog steeds, wordt ons voorgehouden dat je maar één heer kan dienen: je bent socialist of je bent feminist. Wie niet alleen uitging van de klasseverschillen die vrouwen verdeelt, maar ook zocht naar de overeenkomsten die hen bindt, laadde al gauw de verdenking op zich geen serieus marxist te zijn. En wie durfde dat, eind zestiger, begin zeventiger jaren?

De eerste pogingen om een analyse te maken van de positie van huisvrouwen en te proberen een link te vinden tussen huishoudelijke arbeid en de kapitalistische maatschappij komen dan ook niet van links, zelfs niet uit het door linkse mannen gedomineerde Dolle Mina maar uit de autonome vrouwengroepen van de 'tweede feministiese golf'.

In dit artikel zullen we proberen een aanzet te geven tot een herdefiniëring van de positie van vrouwen, uitgaand van de overtuiging dat om adequate perspectieven te vinden voor de bevrijding van vrouwen we uit moeten gaan van het totaal aan ervaringen van vrouwen binnen het kapitalistische systeem, en we ons niet a priori kunnen beperken tot wat al officieel bestempeld is als 'relevant voor de klassenstrijd'. Om de materiële basis van seksisme te ontdekken moeten we meer doen dan kijken naar de loonafhankelijkheid van vrouwen, we moeten ook kijken naar de arbeid die vrouwen in het gezin leveren en hoe hun bewustzijn daardoor wordt beïnvloed.

In dit deel van de analyse zal het aksent het meest komen te liggen op de economische functie van de huishoudelijke arbeid, omdat dat tot nu toe het grootste hiaat is in de theorievorming. Tegelijk wordt hiermee een 'missing link' aangegeven tussen de stromingen die uitgaan van economische verhoudingen; socialisten, en de stromingen die uitgaan van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen: feministen. Bij het analyseren van

2 Onder seksisme verstaan we diskriminatie op grond van seks. De term is een equivalent van racisme. Ook op het verste gezicht aardig bedoelde opmerkingen kunnen als seksisties worden betiteld als daarmee stereotiepe denkbeelden over wat mannelijk of vrouwelijk is, worden bevestigd.

3 Een goed voorbeeld hiervoor is de inleiding bij de bundel *De sociale emancipatie van de vrouw* door Noline Ladan en Marjo van Soest, Amsterdam 1972, waarin voortdurend wordt gesuggereerd, dat je óf feministies óf socialisties bent. 'Deze groep was als geheel duidelijk socialistisch georiënteerd, het was voor de vrouwen die er in zaten dan ook geen probleem om met mannen samen te werken' (iets wat bovendien niet waar was - A.M.), p. 19.

huishoudelijke arbeid blijkt, dat ekonomiese en ideologiese onderdrukking hand in hand gaan, in de machtsverhoudingen binnen het gezin liggen zowel de onderschikking van vrouwen aan mannen als de onderschikking van beiden aan het kapitaal besloten. Seksisme heeft een ekonomiese basis.

Wat we in het komende artikel proberen te doen is ten eerste kort aangeven hoe binnen de klassieke marxistiese analyse over huisvrouwen werd gedacht.⁴ Vervolgens zullen we beschrijven hoe de diskussie over huishoudelijke arbeid is gestart, aan de hand van de belangrijkste bijdragen. Daarna volgt een korte beschrijving van de konkrete situasie van huisvrouwen; dit omdat blijkt, dat maar weinig mensen, zelfs huisvrouwen niet, een goed antwoord hebben op de bekende sprookjes als 'huisvrouwen werken niet, ze vervelen zich alleen maar, huisvrouwen hebben het nu zoveel gemakkelijker dan vroeger'. Daarna gaan we uitvoeriger in op de theoretiese problemen betreffende de plaatsbepaling van huishoudelijke arbeid: de reprodusktie van arbeidskracht, het verband tussen loon en levensstandaard, de funktie die huishoudelijke arbeid heeft voor het kapitaal, huishoudelijke arbeid als ekonomiese buffer, de loonvorm en machtsverhoudingen binnen het gezin, de reprodusktie van arbeidskracht als een zowel materiële als ideologiese zaak, het politieke bewustzijn van huisvrouwen. Daarna behandelen we de wisselwerking tussen de positie van vrouwen in loondienst en hun huishoudelijke funktie. Vervolgens vatten we de verschillende belangen die het kapitaal heeft bij het instandhouden van de positie van vrouwen en het kerngezin samen, en kijken in hoeverre er tegenstellingen zijn in die belangen. In de konklusies proberen we aan te geven voor welke dilemma's de vrouwenbeweging komt te staan bij de strijd voor de bevrijding van vrouwen, en zeggen we iets over de verhouding feminisme-klassestrijd.

In Engeland is de diskussie over huishoudelijke arbeid volop aan de gang. Daar hebben de marxistiese bladen voor het eerst feministiese artikelen gepubliceerd, o.a. *Monthly Review*, *New Left Review* en *Our Generation*. In de Verenigde Staten zijn dat *Socialist Revolution* en *Radical America*. Het moeilijke van het schrijven van een stuk over huishoudelijke arbeid terwijl er nog hevig gediskusieerd wordt, is, dat het snel zal verouderen. Maar liever dan te wachten op de 'definitieve' analyse proberen we het materiaal ter beschikking te stellen om de diskussie die in Nederland al te lang is uitgebleven, op gang te brengen.

⁴ Joyce Outshoorn heeft dat in haar artikel 'Marx en Engels kijken naar de vrouwen', elders in dit nummer, uitvoeriger uitgewerkt.

Veel van het discussiemateriaal heb ik te danken aan mijn zusters van de londense Political Economy of Women Group. Het stuk is bovendien het resultaat van het werk van de landelijke werkgroep Feminisme = Socialisme hier.⁵

Bij de SUN zal een werkuitgave uitkomen waarin de belangrijkste buitenlandse bijdragen aan de discussie over huishoudelijke arbeid zijn gebundeld.⁶

1. Marxisten over huisvrouwen

De opvattingen over de positie van vrouwen zoals die op dit moment binnen de linkse beweging circuleren zijn makkelijk herkenbaar als de erfenis van Marx en vooral van Engels, en de marxistische voortrekkers van de vrouwenbeweging daarna: Bebel, Zetkin, en later Alexandra Kollontai (hoewel deze laatste pas in de afgelopen jaren weer opnieuw in de belangstelling is nadat haar al te radicale ideeën over seks en liefde in de Sovjet-Unie zoveel mogelijk waren verdonkeremaand).

Van Marx en Engels is het vooral Engels geweest die de theorie heeft uitgewerkt, dat de onderdrukking van vrouwen een inherente eigenschap is van het kapitalistische systeem, ook al bestond de overheersing van mannen over vrouwen, het patriërchaat, allang daarvoor. Engels zegt in zijn *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*: 'De bevrijding van de vrouw wordt eerst mogelijk, zodra zij op grote, maatschappelijke schaal aan de produktie kan deelnemen en de huiselijke arbeid haar nog maar in onbetekenende mate in beslag neemt. En dit is pas mogelijk geworden door de moderne grootindustrie, die niet alleen vrouwenarbeid op grote schaal toelaat, maar deze direct eist en die ook meer en meer er naar streeft de particuliere huiselijke arbeid te doen opgaan in een openbaar bedrijf.'⁷ De eerste histories-materialistische visie op de positie van vrouwen werd ontwikkeld in een tijd dat het gezin, zoals dat toen

5 De landelijke werkgroep Feminisme = Socialisme is naar aanleiding van feministe socialisme-kursussen op de volkshogescholen in Haarlem en Oosterwijk in 1973 ontstaan. Er zijn meer zgn. femsoegroepen, waarin vaak een of meer vrouwen zitten die een van de kursussen hebben gevolgd. Zie verder het overzicht van de beweging in dit nummer.

6 In de werkuitgave over huishoudelijke arbeid zullen vertaalde stukken worden opgenomen van Benston, Dalla Costa, Secombe, Gardiner, Largier, Magaš, Vogel, Gerstein en Himmelweit. De bedoeling is om de discussiestukken die de basis zijn geweest voor dit artikel bereikbaar te maken voor een Nederlands publiek.

7 Friedrich Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat* (Pegasus), Amsterdam 1971, p. 199.

bestond, aan het afbrokkelen was. De direkte produktie van levensmiddelen verdween hoe langer hoe meer uit het gezin en werd overgenomen door de industrie, mannen werden gedwongen om in loondienst te gaan, vaak vrouwen en kinderen ook, omdat het loon van de man niet voldoende was om het gezin in leven te houden. De verwachting van Engels was, dat naarmate de produktie steeds meer uit het gezin zou verdwijnen en ook vrouwen noodgedwongen steeds meer in loondienst zouden gaan werken, het huishoudelijke werk dat nog zou overblijven: de zorg voor de kinderen, opvoeding, het instandhouden van een leefbare omgeving, hoe langer hoe meer op zou gaan in een openbaar bedrijf tot vervolgens na een socialistiese omwenteling de vermaatschappelijking van zowel de produktie als het huishoudelijke werk hun hoogtepunt zouden krijgen in een netwerk van openbare kollektieve voorzieningen, krèches, eetzalen, wasserijen. Binnen een dergelijke visie is het uiteraard niet noodzakelijk om lang stil te blijven staan bij de functie die huishoudelijke arbeid binnen een kapitalisties stelsel heeft; het ging erom het onontkoombare proces te versnellen door zoveel mogelijk vrouwen op te laten nemen in het produktieproces. Binnen de proletariese vrouwenbeweging bleef het parool 'vrouwen in loondienst, om van daaruit een revolutionair potentieel te ontwikkelen' onveranderd bestaan. August Bebel beschrijft, hoe de taak van huisvrouwen steeds kleiner wordt, ze hoe langer hoe meer gedwongen zijn om buitenshuis te gaan werken, en ziet dat ook als een voorwaarde voor het deelnemen van vrouwen aan het openbare leven en als eerste fase van een bijdrage van vrouwen aan een socialistiese maatschappij.⁸ Kollontai voorspelt dat de gelijkheid tussen mannen en vrouwen vanzelf zal groeien naarmate de gezinstak van vrouwen steeds minder noodzakelijk zal zijn voor het voortbestaan van de soort, en steeds meer taken overgenomen worden door de industrie om uiteindelijk onder verantwoordelijkheid van de socialistiese staat te worden gebracht.⁹ Ook Clara Zetkin ziet het opgenomen worden van vrouwen in het produktieproces, met de noodzakelijk daaruit voortvloeiende vermaatschappelijking van de resten van de huishoudelijke taken, als eerste voorwaarde voor de bevrijding van vrouwen.¹⁰

Sinds Engels is er in feite geen essentieel nieuwe visie op de positie van

⁸ August Bebel, *Die Frau und der Sozialismus* (Diets Verlag), Berlijn 1964, pp. 260 e.v.

⁹ Alexandra Kollontai, *Communism and the Family*, (Pluto Press), Londen, p. 18.

¹⁰ Clara Zetkin, *Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands*, (Verlag Roter Stern), Frankfurt, p. 42; Clara Zetkin, *Ausgewählte Reden und Schriften* Df. II, pp. 262 en 280.

vrouwen vanuit marxistische hoek ontwikkeld. De vraag hoe de huishoudelijke arbeid over zou gaan in een openbaar bedrijf is nooit beantwoord; de vraag welke rol mannen bij deze overgang zouden moeten hebben, is zelfs niet gesteld. Vrouwenemancipatie wordt afgemeten aan de deelname van vrouwen aan de produktie, niet aan de deelname van mannen aan de reproductie in afwachting van de vermaatschappelijking daarvan.

Voorzover er in linkse groepen überhaupt over vrouwen nagedacht wordt, geldt nog steeds: alleen vrouwen in loondienst hebben een revolutionair potentieel, en de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen zal pas in een socialistische maatschappij volledig opgeheven kunnen worden. De strategie voor de emancipatie van vrouwen, voor zover daar al sprake van is, luidt dan ook meestal: opnemen van vrouwen in de produktie; organiseren van vrouwen rondom hun loonafhankelijkheid; en verder moeten vrouwen die niet in loondienst zijn op andere wijze de klassenstrijd dienen door stakingen te steunen enz. Het gezin wordt daarbij voornamelijk gezien als bovenbouwverschijnsel, plaats waar de resten van de oude gezinstak plaatsvinden: opvoeding van de kinderen, konsumptie.¹¹ Ondertussen is echter wel duidelijk geworden, dat het verband tussen het opnemen van vrouwen in het produktieproces en het verdwijnen van huishoudelijke arbeid niet zó rechtlijnig is. Het duidelijkst is dat te zien in de Sovjet-Unie, waar immers 90% van de vrouwen in loondienst werkzaam zijn, maar hun taak daarnaast als huisvrouw nog merkwaardig veel lijkt op die van huisvrouwen in een kapitalistisch systeem. En ook in alle westerse kapitalistische landen ziet het er naar uit, dat het gaan werken van vrouwen in de eerste plaats een dubbele dagtaak betekent. Het patroon van de vrouw als huisvrouw blijkt zelfs daar in stand gehouden waar zowel man als vrouw een volledige baan hebben.¹² Hoewel de huishoudelijke taak op veel punten is veranderd, betekent dat nog niet dat huisvrouwen minder hard hoeven te werken dan vroeger zoals in § 4 verder zal worden uitgewerkt. De organisatie van het huishouden is weinig veranderd en daarmee de mogelijkheid voor vrouwen om hun huishoudelijke taken zo in te delen dat ze werkelijk worden vrijgemaakt voor ander werk. De

¹¹ Zie noot 1.

¹² Zie Antje Kunstmann, *Frauenemanzipation und Erziehung*. (Rath Verlag), Starnberg 1972; ned. vert.: *Jong geleerd is ... Vrouwenemancipatie en opvoeding* (Alpha-boek), Den Haag 1974; 'De enquête van getrouwde drieëntwintigjarigen wees uit, dat 93% van de vrouwen minstens 18 van de 20 ondervraagde huishoudtaken alleen op zich nemen (...). De helft van alle volwassen vrouwen werkt naast het huishouden in loondienst (pp. 69-70).

reproduktie van de arbeidskracht is, hoewel een groot deel ervan door de staat is overgenomen door het onderwijs, niet eenvoudiger geworden; o.a. doordat aan arbeiders hogere eisen worden gesteld wat betreft werktempo en opleiding, en huishoudelijke arbeid daarmee samenhangt. Er is, kortom, nog geen enkele indicatie dat de huishoudelijke arbeid vrouwen nog maar in onbetekenende mate in beslag neemt omdat hun arbeid vrijwel geheel overgenomen is door de openbare sektor, zoals Engels verwachtte. En we hebben, zolang het kapitaal zo weinig belang heeft bij de vermaatschappelijking van huishoudelijke arbeid ook weinig reden om aan te nemen dat dat alsnog zal gebeuren.

Het probleem is nu: is het gezin werkelijk alleen een bovenbouwverschijnsel; waarom bestaat het nog steeds; welke functie heeft huishoudelijke arbeid; en wat betekent dat voor de strategie van de vrouwenbevrijding en uiteindelijk, de strategie voor het veranderen van de kapitalistische maatschappij?

2. Belangstelling voor huisvrouwen vanuit het feminisme

De opkomst van de nieuwe feministiese golf is mede te danken aan het falen van de linkse beweging om een analyse te maken die specifiek relevant was voor vrouwen. 'Tot nu toe is er nog geen politieke beweging die een politieke analyse heeft ontwikkeld die speciaal relevant is voor ons vrouwen. Ik kan alleen gissen, dat dat komt omdat de methode om een analyse te maken die in abstrakties praat over andere mensen, altijd de mensen die worden onderdrukt door degenen die de analyse maken, zal uitsluiten.'¹³ Bijna bij iedereen binnen de linkse beweging bestond een merkwaardige weerstand tegen het analyseren van de eigen houding ten opzichte van vrouwen, de konkrete leefomstandigheden stonden niet ter discussie. Er was een scherpe splitsing tussen politiek (arbeiders, produktie, klassenstrijd) en het persoonlijke (gezin, relaties, vrouwenwerk buiten loonverband). Binnen deze sfeer kon de positie van vrouwen die voor het grootste deel a priori buiten de gangbare klassenanalyse viel, niet ter sprake komen. Het waren niet in de eerste plaats politieke meningsverschillen die zoveel vrouwen er toe brachten om uit de linkse beweging te treden, er niet in te stappen, of naast hun deelname aan linkse groepen

¹³ Barbara Susan, 'About my raising consciousness'. In: Leslie H. Tanner (ed.), *Voices from Women's Liberation*. (Signet), New York 1971.

hun heil te zoeken bij vrouwengroepen, het was in de eerste plaats de ervaring dat vrouwen binnen de beweging dezelfde rol kregen toebedeeld als erbuiten, tikken en koffiezetten, spanningen absorberen, ondersteunen van de leiding. Achteraf gezien bleken dat wel politieke meningsverschillen te zijn, want de splitsing tussen 'politiek' en 'persoonlijk' correleerde met de tegenstelling tussen de functie van mannen (loonarbeid) en die van vrouwen (huishoudelijke arbeid). Omdat aan de ene kant alleen het werk dat in directe verbinding staat met de produktie politiek relevant werd gevonden, aan de andere kant het werk dat door vrouwen wordt gedaan, opvangen, verzorgen, spanningen absorberen e.d. niet als arbeid werd gedefinieerd, was het binnen de linkse beweging ook niet mogelijk om conflicten tussen mannen en vrouwen anders te interpreteren dan als privé-zaken, individuele moeilijkheden. Pas in de vrouwenbeweging kwamen we tot de ontdekking dat de scheiding tussen persoonlijke en politieke zaken, zoals die ook manifest was in linkse groepen, samenhangt met de onder de invloed van het kapitalisme doorgevoerde splitsing tussen produktie (politiek) en reproductie (persoonlijk).

In 1963 schreef Betty Friedan haar boek *The feminine mystique*¹⁴, een beschrijving van 'het probleem zonder naam' van huisvrouwen, het vage ontevreden gevoel van vrouwen, het perspectiefloze, kleurloze bestaan, de psychosomatische klachten, de vlucht in dagdromen, drank, pillen. Het boek sprak geweldig aan, en hoewel Friedans beschrijving zich beperkt tot middle-class vrouwen van de Amerikaanse suburbs, de luxueuze buitenwijken, reikte de invloed tot ver daarbuiten. De jaren die volgden werden vooral besteed aan de *beschrijving* van de onderdrukking van vrouwen, de ongelijke rolverdeling binnen het gezin, de manier waarop vrouwen in hun werk werden behandeld, de dubbele moraal, alle vormen van seksisme.

De vrouwen die samen de eerste kernen van de nieuwe vrouwenbeweging vormden, zochten naar de gezamenlijke kenmerken in hun gevoel van onderdrukking, en later vooral binnen de zich langzaam aftekenende stroming van feminisme-socialisme, naar de economische basis ervan. Voordat er plaats was voor een materiële analyse van de huisvrouwenfunctie moest eerst de overtuiging groeien dat er wel degelijk sprake was van onderdrukking van vrouwen als vrouwen, en daarvoor was het noodzakelijk dat het isolement van vrouwen onderling werd doorbroken.

14 Betty Friedan, *The feminine mystique*. In het nederlands vertaald als *Het Misverstand Vrouw*. (Bijleveld), Utrecht 1971.

3. De lijnen bij elkaar: de eerste feministies-marxistische analyse

De belangrijkste poging om de materiële basis te onderzoeken van de onderdrukking van vrouwen was in het begin van de jaren zeventig een artikel van Margaret Benston: 'The political economy of women's liberation'¹⁵. Zij was de eerste die onderkende, dat het gezin niet alleen een consumptie-eenheid is, maar tegelijk ook nog steeds een produktie-eenheid. De onderdrukking van vrouwen ligt dus niet zozeer aan hun overbodigheid, aan de marginaliteit van hun werk, als wel aan de wijze waarop binnen de kapitalistische produktieverhoudingen haar arbeid niet alleen ondergeschikt is gemaakt aan het kapitaal, maar ook aan de loonarbeid.

Er was al eerder een poging gedaan om de positie van vrouwen zowel te bekijken vanuit een radikaal-feministische als vanuit een socialistische visie, en een synthese te vinden. Juliet Mitchell schreef een artikel 'The longest revolution'¹⁶ dat de basis is geweest voor haar latere boek *Woman's Estate*¹⁷ waarin ze de positie van vrouwen analyseert vanuit de structuren die elkaar beïnvloeden: produktie, reproductie, seksualiteit en socialisatie. Maar veel meer dan het naast elkaar zetten van deze structuren en ze los van elkaar beschrijven doet ze niet. Ze ziet wel de onderdrukkende kant aan de taak van vrouwen in het gezin, de ongelijke rolverdeling, de voortdurende zorg voor de kinderen, maar de kern van de onderdrukking van vrouwen ziet ze als het *buitengesloten* zijn van vrouwen van de produktie. Thuis zijn vrouwen eigenlijk overbodig, zegt ze, en het is haar marginaliteit die haar emancipatie belemmert. Op de vraag, hoe het dan komt dat de positie van vrouwen nog voor een overgroot deel wordt bepaald door een functie die eigenlijk al overbodig zou moeten zijn, gaat Mitchell nog niet in.

Benston gaat in haar artikel veel verder. Voor haar gaat het erom vrouwen te definiëren door de arbeid die ze wel doen, in plaats van hun diskriminatie alleen te wijten aan het feit dat bepaalde arbeid door hen niet wordt gedaan. Ze kritiseert Mitchell: huishoudelijke arbeid is niet marginaal voor de totale ekonomie, de arbeid die vrouwen verrichten is

15 Vertaald opgenomen in N. Ladan en M. van Soest, *De sociale emancipatie van de vrouw* (L.a.p.) en in de werkuitleg over huishoudelijke arbeid (SUN) najaar 1975.

16 Vertaald in N. Ladan en M. van Soest, L.a.p.

17 In het nederlands vertaald als *Vrouw en vrijheid* (Boom), Meppel 1973.

Kommentaar op Mitchell o.a. in Chris Middleton, 'Sexual Inequality and Stratification Theory', opgenomen in: Frank Parkin (ed.), *The Social Analysis of Class Structure*, (Tavistock Publications), Londen 1974.

verschillend van de arbeid van mannen, het is echter geen loonarbeid en telt daarom niet mee. 'Zuiver kwantitatief gezien vormt de huishoudelijke arbeid, de verzorging van de kinderen inbegrepen, een kolossale hoeveelheid maatschappelijk noodzakelijke produktie. Niettemin wordt het in een samenleving die gebaseerd is op warenproduktie gewoonlijk niet beschouwd als "echte arbeid" omdat het buiten de handel en de markt valt. Het is in de ware zin des woords pre-kapitalisties. Deze bepaling van huishoudelijk werk als funktie van een speciale categorie "vrouwen" betekent dat deze groep wel degelijk in een andere relatie tot de produktie staat dan de groep "mannen". We zullen vrouwen nu voorlopig definiëren als die groep mensen, die verantwoordelijk is voor de produktie van eenvoudige gebruikswaarden, in activiteiten die samenhangen met huis en gezin.'¹⁸

Benston vergelijkt huishoudelijke arbeid met die van boeren, een vorm van produktie die al bestond voor de opkomst van het kapitalisme, en binnen dit systeem is blijven bestaan. De huisvrouw is verantwoordelijk voor de eenvoudige produktie van gebruikswaarden voor de konsumptie van de gezinsleden, een taak die nog geenszins door de industrie is overgenomen.

Nog verder gaat Hodee Edwards, in haar artikel 'Housework and exploitation'.¹⁹ Wanneer een man gehuurd wordt om te werken, luidt haar betoog, dan is de arbeidskracht die hij verkoopt een waar die hij wel bezit, maar niet heeft geproduceerd. Het is de huisvrouw die de produktie van de waar arbeidskracht voor haar rekening neemt zonder daar een loon voor te ontvangen. Onder alle andere omstandigheden, zegt Edwards, zouden we dat slavernij noemen. Het is een anachronisme, een vorm van produktie die we over hebben gehouden van de tijd voor de opkomst van het kapitalisme. Er is dus niet alleen een tegenstelling tussen kapitaal en loonarbeid, er is ook een tegenstelling tussen loonarbeid en de pre-kapitalistische slavenarbeid van huisvrouwen.

Christine Delphy, in *The main Enemy*²⁰ volgt eenzelfde gedachtengang. De levensstandaard van een vrouw hangt niet af van haar eigen relatie tot de produktie, maar van haar relatie als slaaf van haar man. 'Het is duidelijk dat het ongeveer even juist is om te stellen dat de vrouw van een bourgeois

18 M. Benston, l.a.p., p. 54.

19 Hodee Edwards, 'Housework and exploitation', opgenomen in nr. 5 van *No more fun and games, a journal of female liberation*, 1971.

20 Als stencil uitgegeven vertaling van haar franse stuk, dat verscheen in *Partisans*, no. 54-55, 1970.

zelf burgerlijk is, als het is om te stellen dat de slaaf van een plantagehouder zelf een plantagehouder is.²¹

Voor Benston, Delphy en Edwards lijkt de positie van vrouwen nog het meest op die van lijfeigenen, een categorie die stamt uit een andere historische periode. Een aantal kenmerken komen uiteraard sterk overeen, binnen dit kapitalistische systeem zien we resten van patriarchale bezitsverhoudingen, waarbij vrouwen eigendom zijn van hun man (bijv. in de wetgeving: juridies gezien kan een man zijn eigen vrouw niet verkrachten omdat hij niet kan stelen wat zijn bezit al is, vrouwen worden verplicht hun man te volgen als hij ergens anders gaat wonen enz.). En het idee dat een vrouw het eigendom is van de man blijkt ook in onverdachte kring impliciet te bestaan. Zo schrijft Marx: 'Maar nu koopt het kapitaal onmondigen en nauwelijks volwassen personen. Vroeger verkocht de arbeider zijn eigen arbeidskracht, waarover hij formeel als vrij persoon beschikte. Nu verkoopt hij vrouw en kind. Hij wordt slavenhandelaar.'²² En socialisten na hem nemen dat kritiekloos over zoals Abendroth, die in zijn *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging* zegt: 'Het geringe ontwikkelingspeil van de arbeiders in de eerste fase van de industrialisatie, hun morele vernedering door de noodzaak om, willen zij althans in leven blijven, niet slechts hun eigen arbeidskracht, maar ook die van hun vrouw en kinderen te verkopen...'²³

Mickey en John Rowntree kritiseren Benston in hun artikel 'More on the political economy of women's liberation'.²⁴ De positie van vrouwen is sinds de Tweede Wereldoorlog zo veranderd dat het onjuist is om haar onderdrukking alleen te wijten aan haar bestaan als huisvrouw, daarvoor zijn al teveel vrouwen naast hun gezinstak in loondienst, en het aantal gehuwde vrouwen dat werkt zal waarschijnlijk nog stijgen. Blijkbaar heeft het kapitaal niet alleen belang bij het handhaven van het gezin, en de gratis huishoudelijke arbeid van huisvrouwen, anders zouden ze die niet in gevaar brengen door op grote schaal vrouwen in het produktieproces op te nemen.

Er is meer kritiek mogelijk op de nog erg grove analyse van de eerste vrouwen die probeerden de materiële basis te vinden van de onderdrukking van vrouwen. Ogenscheinlijk lijkt huishoudelijke arbeid

21 T.a.p., p. 14.

22 Karl Marx, *Het Kapitaal*, Dl. I, Hilversum/Antwerpen, 1967, p. 295.

23 W. Abendroth, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*. (SUN), Nijmegen 1972, p. 10.

24 Mickey and John Rowntree, 'More on the political economy of women's liberation', *Monthly Review*, jan. 1970.

inderdaad veel op die van boeren, het is produktie voor het eigen levensonderhoud. Maar juist omdat de produktie door boeren een pre-kapitalisties verschijnsel is zal deze steeds meer verdwijnen. In plaats van produktie voor eigen gebruik zullen boeren loonafhankelijken worden in agrarische bedrijven. Er is op dit moment geen reden om aan te nemen dat huishoudelijke arbeid zal verdwijnen. Nog steeds is het overgrote deel van de vrouwen huisvrouw, en besteedt ze aan haar werk gemiddeld zestig of zeventig uur per week (zie volgende paragraaf). Het grootste deel van de zichtbare produktie is allang overgenomen door de industrie, een aantal taken als gezondheidszorg en onderwijs zijn overgenomen door de staat. Huishoudelijke arbeid heeft een andere inhoud dan voor de opkomst van het kapitalisme: het woord huisvrouw als zodanig kan pas massaal worden gebruikt wanneer de scheiding tussen produktie en reproductie vergevorderd is. Als men huishoudelijke arbeid een pre-kapitalisties verschijnsel noemt impliceert dit, dat zij zal veranderen zoals de positie van boeren verandert. Huisvrouwen zijn vooralsnog geen uitstervende soort, al was het alleen maar omdat een aantal taken zoals die op dit moment door vrouwen worden verricht, zo arbeidsintensief en daarom kostbaar zouden zijn wanneer ze in loondienst zouden worden verricht, dat er weinig hoop is dat dat alsnog zal gebeuren.²⁵

Een tweede visie die is ontwikkeld in de begintijd van het zoeken naar de samenhang tussen huishoudelijke arbeid en het kapitalistische stelsel is die van Mariarosa Dalla Costa en Selma James.²⁶ Zij gaan er vanuit dat

25 Een voorbeeld is de verzorging van kleine kinderen in de pre-school leeftijd. Himmelweit, Gardner en Mackintosh rekenen uit dat wanneer we de overheidsnorm van één leidend persoon per vijf kinderen nemen en er vanuit gaan dat moeders gemiddeld anderhalf kind hebben, dit betekent dat bij vermaatschappelijking van de kleuterzorg minstens eenderde van de voor loonarbeid vrijgestelde moeders beroepsmatig in de kleuterzorg moeten gaan werken om de andere tweederde voor andere vormen van loonarbeid vrij te stellen. En dan is er nog niet eens sprake van een 24-uurs dienst zoals moeders die thuis leveren. Susan Himmelweit, Jean Gardner en Maureen Mackintosh, *Women's Domestic Labour. Paper for the Conference of Socialist Economists*, maart 1975. Het is duidelijk dat het vrijmaken van de arbeidskracht van vrouwen met kleine kinderen voor de produktie zo duur is dat de behoefte van het kapitaal aan arbeidskracht van vrouwen wel erg groot moet zijn, voordat het ons de voorzieningen zomaar zal aanreiken.

26 *The power of women and the subversion of the community*. (Falling Wall Press), Bristol 1972, bevat stukken van Mariarosa Dalla Costa en Selma James. Beiden werken in de internationale 'Feminist-Marxist'-groep die uitgaat van de eis voor betaling van huishoudelijke arbeid. De groep heeft in de engelse vrouwenbeweging nogal een polarisatie veroorzaakt tussen voor- en tegenstandsters van huisvrouwenloon, maar het ziet er naar uit, dat het merendeel van de feministen-socialisten deze eis als strategie verwerpen. Het stuk van Mariarosa Dalla Costa is vertaald verschenen in *Internationale Korrespondentie*, 6e jrg, nr. 2, april-mei 1975, onder de titel 'De vrouwen en de rebellie tegen de maatschappij', en zal ook verschijnen in de SUN-werkuitgave over huishoudelijke arbeid.

huisvrouwen produktief zijn in de marxistische zin van het woord: huisvrouwen produceren de belangrijkste waar die nodig is om de produktie voort te zetten: ze produceren de arbeider zelf. Huisvrouwen zijn binnen het proletariaat onbetaalde arbeiders, uitgebuit zowel door hun mannen als door het kapitaal. De strategie voor de vrouwenbeweging zal dan ook moeten luiden: staken, geen huishoudelijke arbeid meer afleveren tot vrouwen net als mannen betaald worden voor het werk dat ze doen.

In de analyses die volgen, Secombe, Gardiner, Himmelweit, Vogel²⁷, om er een aantal te noemen, worden James en Dalla Costa afdoende weerlegd. Het is duidelijk dat zij twee zaken door elkaar haalden: de definitie van produktief als 'nuttig' en de strikt marxistische definitie van produktief als het scheppen van meerwaarde. Huishoudelijke arbeid valt niet onder deze laatste definitie, omdat de huisvrouw haar arbeidskracht niet in loondienst afstaat.

Dit is niet alleen belangrijk voor marxistische scherpstijpers. Juist het feit dat het kapitaal aan huishoudelijke arbeid geen meerwaarde kan onttrekken bepaalt de manier waarop deze is georganiseerd. Het is noodzakelijke arbeid om het produktieproces voort te zetten, maar zolang huisvrouwen maar in staat zijn om de reproductie van arbeiders, dagelijks en generatiegewijs, voort te zetten, is het de kapitalist onverschillig hoeveel uur ze er aan besteedt, of ze efficiënt werkt, of ze er de goede apparatuur voor heeft. Dit is een belangrijke reden waarom de vermaatschappelijking van huishoudelijke arbeid zoveel achter is gebleven bij de vermaatschappelijking van produktieve arbeid.

De eerste pogingen om huishoudelijke arbeid te definiëren vanuit de politieke economie strandden op het feit dat er wel vergelijkingen te maken waren om duidelijk te maken dat huishoudelijke arbeid arbeid is, die wel degelijk een economische functie heeft, maar dat de gehanteerde categorieën te kort schoten om een duidelijke definitie te geven. In latere, meer genuanceerde analyses begint dan ook langzamerhand het vermoeden door te breken dat huishoudelijke arbeid een aparte economische categorie is, die noch te vatten is binnen de termen produktief of onproduktief, noch te verklaren is als een pre-kapitalistisch verschijnsel.

27 Wally Secombe, 'The Housewife and Her Labour under Capitalism', *New Left Review*, jan./febr. 1974, met een postscriptum uitgegeven bij IMG-publications; Jean Gardiner, 'Women's Domestic Labour', *New Left Review*, jan./febr. 1975; Susan Himmelweit o.a., l.a.p.; Lisa Vogel, 'The earthly Family', *Radical America*, 1973. Deze artikelen zullen vertaald verschijnen in de SUN-werkuitgave over huishoudelijke arbeid.

4. Het huisvrouwenbestaan

Van de vrouwen is 85 tot 90% huisvrouw²⁸, dat wil zeggen dat ze verantwoordelijk is voor de verzorging van man en/of kinderen en/of andere familieleden zonder daarvoor een loon te krijgen. De rest van de vrouwen die geen huisvrouw is kan het nog worden, omdat ze alsnog trouwt, of omdat ze op latere leeftijd verantwoordelijk gesteld kan worden voor de verzorging van bejaarde ouders of andere familieleden, ook al werkt ze buitenshuis. Daarentegen is in Nederland maar een derde deel van de vrouwen in loondienst, naast haar huishoudelijke taak. Het is dus niet overdreven om te stellen, dat vrouwen in de eerste plaats door hun huisvrouwenbestaan worden bepaald.²⁹

We zeggen vaak dat de huisvrouw van tegenwoordig het zoveel makkelijker heeft dan de vrouwen uit vorige generaties: er is zo veel dat zij niet meer hoeft te doen: zeep koken, kaarsen maken, spinnen, weven, brood bakken, groente inmaken enz. Gezinnen beschikken over moderne elektrische apparatuur: de kleine produktiemiddelen voor hun eigen levensonderhoud, wasmachines, elektrische koffiemolens, ijskasten. Vrij algemeen wordt verondersteld, dat huisvrouwen weinig te doen hebben, ze worden vooral gezien als 'konsumenten', ze 'werken niet', ze worden door hun man 'onderhouden'. Dat 'niet werken' neemt wel een verrassend lange werkweek in beslag. In vrijwel alle onderzoeken ligt de werkweek van huisvrouwen tussen de 50 en de 100 uur per week.³⁰ De gemiddelde

28 Ann Oakley, *The sociology of housework*. (Martin Robertson), 1974. Ongeveer 85% van de Britse vrouwen tussen 16 en 64 is huisvrouw, dat wil zeggen is verantwoordelijk voor de huishoudelijke taken die nodig zijn om het gezin waarin ze leeft te onderhouden. Dit ongeacht uit hoeveel en welke personen het gezin bestaat, en ongeacht het feit of ze daarnaast een baan heeft. Negen van de tien niet in loondienst werkende vrouwen is huisvrouw en zeven van de tien vrouwen die in loondienst werken (waarvan veel vrouwen nog niet huisvrouw zijn omdat ze nog niet zijn getrouwd, wat dus niet altijd zegt dat ze helemaal geen huishoudelijke verantwoordelijkheid hoeven te dragen). We hebben geen reden om aan te nemen dat in Nederland minder vrouwen huishoudelijke verantwoordelijkheid hebben.

29 Dit geldt niet alleen voor de getrouwde vrouwen. Ook alleenstaande vrouwen staan onder invloed van het feit dat de meeste vrouwen wel huisvrouw zijn, bijvoorbeeld door het feit dat ook zij onderbetaald worden ook al hebben ze geen man om hen te onderhouden. Omdat alle vrouwen geacht worden te trouwen en huisvrouw te worden worden ook ongetrouwde vrouwen bij sollicitatie of promotie gediskrimineerd. 'U kunnen we niet aanstellen op deze verantwoordelijke functie, want u bent nog in de vruchtbare leeftijd' werd pas tegen een vrouw gezegd die solliciteerde, haar belofte dat ze niet van plan was om kinderen te krijgen haalde niets uit.

30 Benston, p. 58; Isabel Largaia en John Dumoulin. 'Towards a science of Women's Liberation', *Red Rag*, p. 11, (wordt vertaald in de SUN-werkuitgave, zie noot 6); 1955. Onderzoek Landbouwhogeschool te Wageningen in opdracht van de Ned. Huishoudraad: 1964, NIPO onderzoek in opdracht van Philips NV; Juliet Mitchell, *Woman's Estate*. Harmondsworth 1974³, p. 104.

werkweek van engelse huisvrouwen met een of meer kleine kinderen ligt volgens een onderzoek van Ann Oakley op 77 uur per week, dat is 7 uur meer dan vijftien jaar geleden.³¹ Uiteraard is het moeilijk om strakke criteria te hanteren voor wat we precies onder werk moeten verstaan omdat een huisvrouw geen door een baas vastgelegde taak heeft. Men kan van mening verschillen of het verstellen van kleren tijdens het televisie kijken, of het meenemen van de kinderen bij het afleggen van een bezoek werk is. Het feit dat vrouwen toch lange werkweken maken ligt meer aan de manier waarop huishoudelijke arbeid is georganiseerd dan aan het werk zelf. Maaltijden bereiden is makkelijker dan vroeger, maar het moet nog steeds twee of drie keer per dag gebeuren. Een koffieapparaat maakt het koffiezetten makkelijker, maar het ontnemt je niet de taak dat enige keren per dag te doen. Wasmachines doen het werk dat vroeger met de hand moest worden gedaan, maar de was moet nog steeds eigenhandig in de machine worden gestopt en er weer uitgehaald op het moment dat er schone kleren nodig zijn. Zolang het huishouden op individuele basis gebeurt zal elke huisvrouw steeds opnieuw, geïsoleerd van de andere huisvrouwen, dezelfde taken uitvoeren. Het werk zelf is minder zwaar, maar huisvrouwen kunnen niet meer dan een dag vooruit werken, ze moeten er *zijn*, bij het ontbijt, als de melkboer langs komt, als de kinderen uit school komen, als er gegeten moet worden. De moderne apparatuur die het huishoudelijke werk makkelijker maakt is nog steeds gemaakt voor individueel gebruik. (En niet in de laatste plaats om de afzetmarkt ruim te houden, elk gezin een eigen wasmachine in plaats van wasserettes.) Uit het onderzoek van Ann Oakley blijkt ook, dat huisvrouwen door het versnipperde karakter van hun bestaan weinig gemotiveerd zijn om efficiënter te werken, zelfs daar waar het zou kunnen. (Als een vrouw in loondienst gaat werken, moet ze wel haar huishouden zo plannen dat het plaats kan vinden in de uren voor en na haar baan en in het weekeinde.) Veel huisvrouwen doen bijvoorbeeld elke dag boodschappen, terwijl ze dat ook om de paar dagen zouden kunnen doen. De reden is dat boodschappen doen een van de weinige taken is waarbij een huisvrouw andere mensen te zien krijgt, het is een van de minst vervelende taken. (Die dan ook het makkelijkst door mannen wordt overgenomen.)

Huishoudelijke arbeid brengt hele eigen ziekteverschijnselen teweeg. Ontzettend veel huisvrouwen hebben last van chroniese vermoeidheid, niet omdat ze bepaalde spieren overbelasten zoals bij sommige vormen van

³¹ Ann Oakley, l.a.p., pp. 93-94.

loonarbeid gebeurt, maar omdat ze voortdurend met alles bezig zijn, maar nooit echt geheel in beslag worden genomen door wat ze doen.³² Een andere oorzaak van vermoeidheid is de nooit wisselende omgeving. Huisvrouwen hebben het gevoel dat ze nooit klaar zijn. Er is altijd nog iets dat gedaan moet worden, er is geen baas die zegt, dat het genoeg is. De stukjes tijd die uitgespaard kunnen worden door af en toe sneller te werken kunnen nauwelijks voor iets produktiefs of kreatiefs gebruikt worden, al was het alleen maar omdat huisvrouwen door hun isolement niet gestimuleerd worden om iets te gaan doen. Betty Friedan beschreef het verschijnsel van 'the house-wifery expand to fill the time available', alle tijd die huisvrouwen hebben vloeit vol met taakjes. Een veel gehoorde klacht van huisvrouwen is dan ook dat ze aan het eind van de dag doodmoe zijn van het voortdurend bezig zijn, maar niet meer weten wat ze hebben gedaan. Huishoudelijke arbeid levert maar zelden zichtbare produkten. Schone vloeren staan een uur later weer vol modderpoten, maaltijden zijn in een half uur verdwenen, schone kleren zijn een dag later weer vuil. Veel van wat huisvrouwen doen, wordt pas zichtbaar als het *niet* wordt gedaan. De bewering dat huisvrouwen zich vervelen wat waarschijnlijk alleen geldt voor vrouwen zonder baan, zonder kinderen, in moderne flats, misschien met een eigen werkster, is een eufemisme voor een heel ander verschijnsel: de specifieke vorm van vervreemding die bij het huisvrouwenbestaan hoort: het onzichtbare werk dat toch moet gebeuren, en waar je niets voor terug krijgt, geen produkten, geen loon, geen promotie en maar zelden de eeuwige dankbaarheid van man en kinderen.³³

Hoe het werk van de huisvrouw van dat van de loonarbeider verschilt wordt duidelijk wanneer we het naast elkaar zetten. De loonarbeider verkoopt zijn arbeidskracht als een waar voor een bepaalde tijd in ruil voor een loon uitbetaald in geld. De rest van de tijd is van hemzelf, en er is een scherpe scheiding tussen werk en vrije tijd.³⁴ Zijn loon wordt gebruikt voor de aanschaf van waren die buiten zijn werkplaats worden gekonsumeerd.

32 Sheila Rowbotham, *Woman's Consciousness, Man's World*. (Pelican), Harmondsworth 1973.

33 Ann Oakley, i.a.p., beschrijft op grond van empiries onderzoek uitvoerig de beleving van huisvrouwen. Zie ook het Margriet onderzoek van Deggeller en d'Ancons, dat oppervlakkiger is, maar een veel ruimere steekproef heeft genomen.

34 Het past ons wel om de 'vrije tijd' van loonarbeiders te relativiseren. Lutz Holzinger, (*Gesellschaftliche Arbeit und private Hauswirtschaft*, Ralith Verlag, Starnberg 1974) berekent dat de gemiddelde werkweek van loonarbeiders niet 40 maar 47,6 uur is, door het reizen, overuren enz. Van de 'vrije tijd' die overblijft is 60% noodzakelijk voor puur fysiek herstel, 20% gaat op aan materieel levensonderhoud, bijv. eigen reparaties i.p.v. het inhuren van vaklieden. Er is dan nog 20% echte vrije tijd over (p. 26).

Emotioneel en fysiek gezien zijn voor hem produktie en konsumptie twee geheel verschillende activiteiten. Voor een loonarbeider is zijn huis de plaats waar hij niet hoeft te werken, en waar hij zijn eigen baas is.

Voor de huisvrouw is het huis haar arbeidsplaats, ze gaat nergens anders naar toe voor haar vrije tijd. Er is voor haar geen scherpe scheiding tussen eigen tijd en werk, noch in plaats, noch in tijd. Ze krijgt geen loon voor haar werk, en niemand, behalve zijzelf, heeft er belang bij hoeveel tijd ze besteedt aan het vervullen van haar taken, als het maar gebeurt. Ze staat niet onder direkte kapitalistische controle om haar produktiviteit per uur te verhogen.

Alle huisvrouwen doen ongeveer hetzelfde werk, los van elkaar, ze werken niet samen. Loonarbeiders zijn gespecialiseerd en gewend om kollektief te werken. Huisvrouwen ervaren hun werk als monotoon, eenzijdig, vervelend, eenzaam. Hoewel weinig huisvrouwen volmondig zullen toegeven dat ze ongelukkig zijn, blijkt dat het overgrote deel van hen ontevreden is met het werk zelf.³⁵ Het gevoel dat hun werk monotoon, gefragmenteerd is, en dat het tempo hoger ligt dan ze zelf zouden willen is sterker dan bij fabrieksarbeiders, zelfs nog iets sterker dan bij arbeiders die aan een lopende band staan.³⁶ Arbeiders werken voor een loon, ze hebben geen emotionele band met hun baas. Vrouwen werken zonder loon, ze doen het voor man en kinderen waar ze wel een emotionele band mee hebben. Bijna alle vrouwen ervaren een gevoel van onderwaardering en ontevredenheid dat ze echter moeilijk kunnen uiten. Een man kan zijn werk doen en het haten, maar tevreden zijn met zijn loon. Een huisvrouw die al te openlijk toegeeft dat ze de pest heeft aan haar werk wordt gezien als een slechte huisvrouw. Voor een arbeider zal over het algemeen zijn loon voldoende motivatie zijn om hem aan zijn werk te houden, bij vrouwen speelt de ideologie een sterke rol, het inprenten van 'vrouwelijke' waarden, zoals een verzorgende instelling, opoffering. Gedurende haar hele leven worden vrouwen met deze ideologie begeleid: door de Sterreklame, door damesbladen, kranten, radio, films enz.

5. Relatie huisvrouwen—kapitaal

Ogenschojnlijk werken huisvrouwen alleen voor hun gezinsleden. Ogenschojnlijk vindt binnen het gezin een ruil van taken plaats die niets met de produktieverhoudingen te maken heeft: de man levert zijn loon af, de vrouw levert daarvoor lichamelijke en psychiese verzorging. Daarbij wordt over het hoofd

³⁵ Oakley, t.a.p., pp. 79 e.v.

³⁶ Oakley, t.a.p., p. 87.

gezien dat het kapitaal duidelijk belang heeft bij het instandhouden van deze rolverdeling. Huishoudelijk werk bestaat in feite uit de reproductie van de waar arbeidskracht.³⁷ Huisvrouwen doen dit niet alleen, een klein deel nemen arbeiders zelf voor hun rekening, een deel ervan wordt via de staat gedaan in onderwijs, gezondheidszorg en maatschappelijk werk, waar het wel in loondienst plaatsvindt. Een deel is overgenomen door de industrie: bakkerijen, de textielindustrie enz. De meest arbeidsintensieve vorm van de reproductie van de arbeidskracht is echter de huishoudelijke arbeid, het verzorgen van kleine kinderen, het schoonhouden van de directe leefomgeving, spanningsabsorptie. Welk belang het kapitaal heeft bij het instandhouden van de taak van huisvrouwen wordt zichtbaar wanneer we bedenken wat er zou gebeuren wanneer de arbeider naast zijn werk zichzelf zou moeten verzorgen. Wanneer hij na zijn werk zijn eigen potje zou moeten koken, zijn eigen kleren wassen, zijn omgeving schoonhouden, zou hij aanzienlijk minder energie hebben voor zijn taak in het produktieproces, de hoeveelheid arbeid die er per uur uit hem geperst zou kunnen worden zou kleiner zijn. Wanneer hij in plaats van zichzelf te verzorgen vervangende diensten zou zoeken bij de openbare dienstensektor: restaurants, wasserijen, werksters e.d. is het duidelijk dat zijn loon aanzienlijk hoger zou moeten zijn.³⁸ Feitelijk wordt er bij het uitbetalen van een loon al

37 Over de terminologie bestaat nog enige verwarving. Sommige schrijvers hebben het over de produktie van de waar arbeidskracht, anderen hebben het over de produktie van arbeiders, of de reproductie en handhaving van de arbeidskracht. Susan Himmelweit, in *Domestic labour and the mode of production*, (Dep. of Economics, University of London, nov. 1974), spreekt over de produktie van mensen en gebruikswaarden voor levensonderhoud, en de produktie van ruilwaarden. Onder reproductie verstaat ze die wisselwerking tussen beide die ervoor zorgt dat beide voortgezet kunnen worden. In dit artikel gebruiken we de term reproductie van de arbeidskracht, waarmee we bedoelen het herstel van de arbeidskracht zowel dagelijks als generatiegewijs, omdat dat in de meeste literatuur gangbaar is. Een deel hiervan wordt via de staat geregeld (onderwijs, gezondheidszorg) een deel ervan wordt bijvoorbeeld verzorgd door bakkers, textielbedrijf en dienstverlenende sektor. Het zijn dus niet uitsluitend huisvrouwen die verantwoordelijk zijn voor de reproductie van de arbeidskracht.

38 Er zijn verschillende berekeningen voor de vervangingswaarde van huisvrouwen. De Nederlandse Gezinsraad berekende de economische 'waarde' van een gezinshuishouding op f 8.000 à f 22.950 per jaar, afhankelijk van kindertal en opleidingsgraad van de huisvrouw. Mevrouw de Bruyn-Hundt stelt dan ook in *Economisch-Statistische Berichten* (11-4-73) voor om huisvrouwen voor elke persoon die ze te verzorgen hebben f 2.500 per jaar te geven. Een huisvrouw met man en twee kinderen zou dan f 650 per maand verdienen. Verschil naar opleiding maakt ze niet, aangezien nog niet bewezen is dat akademies gevormde vrouwen beter kunnen koken.

Van Praag en Kapteyn schatten de waarde van het opvoeden van twee thuiswonende kinderen door de huisvrouw op f 6.000 per jaar, waar de echtgenoot f 21.000 verdient. ('Vrouwenemancipatie, economisch bezien: feiten en wensdromen', *Economisch-Statistische Berichten*, 11-6-75.) In de meeste berekeningen van burgerlijke ekonomen wordt er blijkbaar vanuit gegaan dat een uur huishoudelijke arbeid, als dat door kleuter verzorgsters etc. wordt gedaan lager betaald hoort te worden dan mannenwerk. Waarbij onmiddellijk het probleem opduikt van de kwalifikatie van verschillende soorten arbeid. Wat is een 'rechtvaardige' beloning?

vanuit gegaan dat daar tegenover niet alleen de arbeidskracht van de man staat, maar tegelijk ook de arbeidskracht van de huisvrouw.

En dan hadden we het nog niet eens over de verzorging van de kinderen. De reproductie van de arbeidskracht bestaat niet alleen uit het dagelijkse herstel dat noodzakelijk is om er voor te zorgen dat de arbeider schoon, uitgerust, goed gevoed en gemotiveerd op zijn werk verschijnt; het gaat er ook om de generatie versleten arbeidskracht te vervangen door een nieuwe. En juist de verzorging van kinderen in de pre-school leeftijd is zo arbeidsintensief dat vervangende arbeid in loondienst haast niet te betalen is. De reproductie van de arbeidskracht, het herstel van het vermogen om te werken gebeurt op twee nivo's, het dagelijks herstel van de arbeidskracht van de kostwinner, en de generatiegewijze vervanging van arbeiders als groep door het produceren en verzorgen van kinderen. Secombe brengt dat in schema, waarbij de dagelijkse reproductie wordt aangeduid met de letter D, en de generatiegewijze reproductie met de letter G.

Gereproduceerde

arbeidskracht:

Benodigde huishoudelijke arbeid:

Lichamelijk onderhoud	Zwangerschap en geboorte (G) kinderverzorging (G), schoonmaken (D, G) koken (D, G), huishoudorganisatie (D, G) boodschappen (D, G)
Psychies onderhoud	Absorberen en regelen van spanning (D, G) bevorderen van goede gezinsverhoudingen (D, G) seksuele verhoudingen (D)
Vaardigheden	Socialisatie van kinderen (G) (samen met school)

Huisken³⁹ onderscheidde aan de reproductie van de arbeidskracht een ideologische en een economische kant. Hij werkte dat uit voor de reproductie die plaatsvindt in het onderwijs. Aan de ene kant draagt het onderwijs bij aan de heel konkrete vaardigheden die iemand moet hebben om een bepaalde arbeid te kunnen verrichten, aan de andere kant is er ook de overdracht van ideologie die noodzakelijk is om mensen te laten geloven in arbeidsethos, discipline, tevredenheid enz. Hetzelfde onderscheid zouden we ook kunnen maken voor de reproductie van de arbeidskracht zoals die in het gezin voorafgaand aan en tegelijk met het onderwijs plaatsvindt. Kinderen leren

³⁹ Freerk Huisken, 'Aantekeningen over de klassepositie van de pedagogische intelligentia', *Te Elfder Ure* 11, 1973, p. 137.

thuis de eerste vaardigheden zoals het functioneel gebruik van hun lichaam. Tegelijk, en in de praktijk daarvan nauwelijks te onderscheiden, krijgen ze de waarden mee die zullen maken dat ze goede loonarbeiders en/of huishoudelijke arbeiders worden: verantwoordelijkheid voor de directe gezinsleden, discipline, gehoorzaamheid.

Deze socialisatie is gericht op de te verwachten toekomstige maatschappelijke positie. Het is dan ook niet toevallig, dat de socialisatie van jongens er anders uit ziet dan die van meisjes. Jongens leren de waarden op te nemen die zullen maken dat ze in staat zijn te concurreren, hard te zijn, emoties te verdringen die op hun arbeidsplaats hinderlijk kunnen zijn ('jongens huilen niet'). Meisjes leren opofferend te zijn, invoelend, meegaand. De concrete vaardigheden die ze leren zijn verschillend: meisjes leren thuis het 'beroep' van hun moeder, omdat ze mee moeten helpen in het huishouden, koken, afwassen, schoonmaken. Jongens worden vaak van deze taken vrijgesteld. Dit heeft niet alleen consequenties voor het bewustzijn dat ze ontwikkelen; de concrete vaardigheden die ze ontwikkelen, hebben consequenties voor de kwalifikatie van de arbeid die ze later uitvoeren. Vrouwen komen voor het overgrote deel in beroepen terecht die het verlengde vormen van hun huishoudelijke taak: verzorgende beroepen, schoonmaken, prutswerk. Dit soort werk wordt ongeschoold genoemd (en laag betaald) omdat er geen aparte opleiding voor nodig is om het uit te voeren. Let wel: voor meisjes. Want de eigenschappen die nodig zijn om vrouwenberoepen uit te voeren, nederigheid, vingervlugheid, netheid, zijn geen aangeboren eigenschappen maar hebben iets te maken met de socialisatie van meisjes, waaraan de huisvrouw een grote bijdrage heeft geleverd. Datgene dat meisjes al thuis geleerd hebben, vingervlugheid, heet ongeschoold werk omdat het een natuurlijke eigenschap lijkt van vrouwen (behalve wanneer het om chirurgen gaat, want dat zijn opeens weer mannen); het handwerk dat jongens niet thuis leren omdat het niet bij de taak van hun moeder hoort maar in een opleiding plaatsvindt heet geschoold werk, en wordt daarom naar verhouding beter betaald. De diskriminatie van vrouwen in loondienst, de ongelijke betaling, en de ongelijke kwalifikatie van hun werk, heeft zijn basis al in de spanning tussen de loonarbeider en de huisvrouw in het gezin.

6. De relatie tussen consumptie en reproductie, de levensstandaard

In de marxistische theorie zat tot nu toe een mysterieus gat tussen het moment dat de arbeider zijn loon mee naar huis nam en het moment dat hij zijn

arbeidskracht opnieuw ter verkoop aanbod. Het tussenliggende gat werd 'konsumptie' genoemd, daarmee verhullend dat een met het loon gekocht pakje soep pas consumeerbaar wordt door de eraan toegevoegde arbeid van huisvrouwen. Marx heeft nooit ontkend, dat konsumptie en reproductie van de arbeidskracht twee kanten waren van hetzelfde verschijnsel. 'De individuele konsumptie is produktie én reproductie van het voor de kapitalisten onontbeerlijkste produktiemiddel: de arbeider zelf. De individuele konsumptie van de arbeider blijft dus een element van de produktie en reproductie van het kapitaal, onverschillig of zij plaatsvindt binnen of buiten de werkplaats ... Het doet niet terzake of de arbeider zijn individuele konsumptie verricht terwille van zich zelf of van de kapitalist. Zo is de konsumptie door het trekvee niet een minder noodzakelijk element van het produktieproces omdat de dieren zelf genieten van hetgeen ze vreten. De onafgebroken instandhouding en reproductie van de arbeidersklasse blijft voortdurend een voorwaarde voor de reproductie van het kapitaal. De kapitalist kan dit rustig overlaten aan de drang tot zelfbehoud en voortplanting van de arbeiders. Hij zorgt er alleen voor dat hun individuele konsumptie zo mogelijk heperkt blijft tot het noodzakelijke.'⁴⁰

Wat Marx hier dus buiten beschouwing laat, is dat de reproductie van de arbeidskracht niet alleen een individuele aangelegenheid is die men rustig aan de levensinstinkten van de arbeiders kan overlaten, maar dat er sprake is van arbeid, de arbeid van huisvrouwen, die op een specifieke manier is georganiseerd: in het kerngezin. Het uitbetalen van een loon is op zich zelf geen garantie voor het voortbestaan van arbeiders. Marx neemt aan, dat er sprake is van een gezinseenheid die de reproductie van de arbeidskracht verzorgt, zonder dit verder uit te werken. Hij heeft het proces beschreven vanuit de ogen van het kapitaal, dat zich inderdaad pas zorgen hoeft te maken over de reproductie van de arbeidskracht wanneer vrouwen zo massaal opgenomen worden in het produktieproces dat de huishoudelijke taak in gevaar komt.

Hoe weinig hij hiermee rekening heeft gehouden blijkt uit het deel van zijn theorie waarin hij uitgaat van de vergelijking dat het loon korreleert met de levensstandaard die in een bepaalde historische fase is gegeven.⁴¹ Wat hij niet heeft onderkend is dat de levensmiddelen die een arbeider voor zijn loon koopt niet direkt worden gekonsumeerd, maar dat er arbeid aan toegevoegd wordt, en het is de hoeveelheid van deze arbeid die meebepaalt welke levensstandaard de gemiddelde arbeider zal hebben. Hoe de verhouding

⁴⁰ Karl Marx, *Het Kapitaal* dl 1, t.s.p., p. 439.

⁴¹ T.s.p.

ligt tussen loon en levensstandaard kunnen we bijvoorbeeld duidelijk zien in tijden van crises. De lonen stijgen niet zo snel als de prijzen. Wat gebeurt er: de huisvrouwen werken harder om er voor te zorgen dat de gezinsleden dezelfde levensstandaard houden als ervoor. Ze kopen minder geprefabriceerd voedsel (de omzet van kant-en-klaar producten is bijv. in Engeland aanzienlijk gedaald), ze verstellen kleren vaker of maken ze zelf, ze lopen verder om in goedkopere winkels te kopen, ze kopen minder snel nieuwe huishoudelijke apparatuur maar doen meer met de hand. Juist omdat huishoudelijke arbeid rekbaar is en niet op basis van een uurloon wordt betaald, fungeren huisvrouwen als reservoir van extra arbeid, ze maken overuren zonder zich ervan bewust te zijn. Ze fungeren als buffer om de eerste klappen van een economische crisis op te vangen, ze zorgen ervoor, dat de arbeidskracht van de arbeiders hetzelfde blijft ook bij daling van het reëel inkomen. Ook bij werkloosheid zijn het de huisvrouwen die er voor zorgen, dat de loonsvermindering die optreedt doordat werkloosheidsuitkeringen lager zijn dan lonen, zo min mogelijk gevoeld wordt door de gezinsleden.

7. Kapitaal en huishoudelijke arbeid

Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn, dat huishoudelijke arbeid niet alleen een functie heeft voor de gezinsleden, maar ook voor het kapitaal. Zonder de verborgen, onbezoldigde arbeid van huisvrouwen zou het kapitaal aanzienlijk minder meerwaarde aan de arbeiders kunnen onttrekken. Dalla Costa en James trekken hieruit de konklusie dat huisvrouwen net zo goed produktieve arbeiders zijn als mensen die in een fabriek werken. Hierbij halen ze een morele categorie (nuttigheid) en een economische (meerwaardschepping) door elkaar. Niet verwonderlijk, als we zien dat de tijd nog niet zo ver achter ons ligt dat ook marxisten de termen 'produktief' en 'onproduktief' als oordeel hanteerden om te bepalen of bepaalde groepen mensen de moeite waard waren om mee te werken. 'Onderdrukking' was niet genoeg, het moest 'uitbuiting' zijn, d.w.z. de afpersing van meerwaarde, voordat mensen interessant waren, en zo ontstond er een arbeideristische visie: alleen de direkt produktieve arbeiders zouden een revolutionair potentieel hebben, de steeds groter wordende groep van onproduktieve arbeiders: kantoorpersoneel, vervoer, dienstensektor waren per definitie reaktionair. Over huisvrouwen werd helemaal niet gesproken, want van hen werd verondersteld, dat ze zelfs geen indirecte band met de produktieverhoudingen hebben.

Arbeidskracht is een waar, de produktie ervan is voor het kapitaal essentieel, omdat het de enige waar is die waarde schiept, dus waaraan meerwaarde te onttrekken is. Arbeidskracht heeft net als elke waar twee kanten, die van de ruilwaarde en die van de gebruikswaarde. De gebruikswaarde van de arbeidskracht is de arbeid die de arbeider verricht, de ruilwaarde van de arbeidskracht is de maatschappelijk noodzakelijke arbeid die noodzakelijk is voor de produktie ervan.

De produktie van arbeidskracht zoals die plaatsvindt in het gezin dus afgezien van de bijdrage die geleverd wordt door materiële voorzieningen als onderwijs en gezondheidszorg, vindt niet plaats in loondienst, en levert geen direkte meerwaarde voor het kapitaal. De categorieën produktief en onproduktief zijn eenvoudig niet van toepassing op huishoudelijke arbeid. *De konkluste is dat huishoudelijke arbeid een speciale ekonomiese categorie is waarvoor we tot nu toe geen termen hebben.*

John Harrison ontwikkelt in zijn artikel 'The political economy of housework'⁴² een interessante variatie op de vraag welke bijdrage huishoudelijke arbeid precies levert aan het kapitaal. De huisvrouw, zegt hij, produceert gebruikswaarden voor haarzelf, voor haar man en voor de kinderen. Wanneer ze meer tijd besteedt aan het produceren van deze gebruikswaarden dan noodzakelijk is voor haar eigen levensonderhoud, dan levert ze meerarbeid. Een sommetje: een huisvrouw werkt tien uur per dag, vijf uur voor haar eigen onderhoud, vijf uur voor dat van haar man. Haar man werkt tien uur als ongeschoolde arbeider, hij ontvangt voor zijn werk een ekwivalent van vijf uur. De helft van dit loon is bedoeld voor het onderhoud van zijn vrouw. Opgeteld is er dus 20 uur arbeid geleverd. Daarvan zijn 15 uur voor de reproductie van het gezin. Beide gezinsleden consumeren het loon voor 7½ uur arbeid. Elk heeft dus 2½ uur arbeid meer geleverd dan ze consumeren. Wat lijkt op de meerwaarde die de arbeider heeft afgestaan aan de kapitalist, is in feite voor de helft de meerarbeid die de huisvrouw heeft geleverd. De konklusie van Harrison is, dat er een overdracht plaatsvindt van onbetaalde meerarbeid geleverd door de huisvrouw naar de kapitalist, doordat de arbeider een loon krijgt uitbetaald dat in feite onder de waarde van zijn arbeidskracht ligt. De arbeider consumeert een ekwivalent van 7½ uur, terwijl hij maar 5 uur betaald krijgt. De kapitalist rekent bij het uitbetalen van het loon dus op de 2½ uur extra arbeid van de huisvrouw.⁴³

Hoe verleidelijk een dergelijke theorie ook is omdat de onderdrukking van

⁴² John Harrison, 'The political economy of housework'. In: *Bulletin of the conference of socialist economists*, winter 1973.

⁴³ Harrison, t.a.p., p. 43.

vrouwen nu in harde cijfers zou zijn uit te rekenen, evenals de uitbuiting van arbeiders in meerwaarde is uit te drukken, toch is Harrison een ding vergeten, en dat is dat een uur huisvrouwenwerk niet zonder meer op te tellen is bij een uur loonarbeid. Huishoudelijke arbeid is anders georganiseerd. Juist omdat huishoudelijke arbeid niet in loondienst plaatsvindt, staat het op een geheel andere manier onder kapitalistische controle. Een loonarbeider wordt gehuurd per uur, het bedrijf dat hem huurt heeft er belang bij om elk uur zo efficiënt mogelijk te besteden om de meerwaarde zo hoog mogelijk te maken. Er worden lopende-band-systemen ingevoerd, het arbeidstempo wordt zo veel mogelijk opgevoerd, er heeft een zo ver mogelijk doorgevoerde specialisatie van taken plaats. Vanuit het bedrijfsleven gezien is huishoudelijke arbeid een uiterst inefficiënt geregelde zaak. Dit ligt niet zozeer aan de huisvrouwen als wel aan de manier waarop het huishouden is georganiseerd. Elke individuele huisvrouw zet om half zes haar individuele pannetje aardappelen op haar eigen fornuis, een verspilling van arbeidskracht die alleen op te heffen zou zijn door het isolement van individuele huishoudens te doorbreken. Wanneer huisvrouwen direkt in loondienst zouden werken, zou bijvoorbeeld de verspilling van energie die nu optreedt door belachelijke schooltijden waarbij vrouwen twee keer per dag met hun kinderen op en neer moeten naar school, of in het geval ze kinderen op verschillende scholen hebben zelfs vaker, nooit worden geduld. Het specifieke aan huishoudelijke arbeid is nu juist dat het niet zozeer bestaat uit een opgevoerde produktie per uur, maar uit een permanente beschikbaarheid waarbij de produktie per uur niet belangrijk is.

Secombe analyseert huishoudelijke arbeid anders. Er is een algemeen arbeidsproces dat door de opkomst van het industriële kapitalisme in twee delen is gesplitst: een huishoudelijke en een industriële eenheid. De plaats en de organisatievorm van deze twee soorten arbeid zijn verschillend, en daarom lijken het ook twee van elkaar losstaande categorieën te zijn. In feite is het echter één proces, huishoudelijke arbeid gaat noodzakelijkerwijs vooraf aan loonarbeid. Zonder kostwinners bestonden er geen huisvrouwen en omgekeerd. Het ene is slechts een gevolg van het andere na een zeker punt.⁴⁴ *We kunnen nu de konklusie trekken dat de specifieke bijdrage van huishoudelijke arbeid aan het kapitaal niet gedefinieerd kan worden als meerwaarde of zelfs meerarbeid, maar als een middel om de lonen laag te houden.* 'Huishoudelijke arbeid levert een bijdrage aan het meerwaardevormingsproces door de maatschappelijk noodzakelijke arbeid op een lager peil te houden dan de eigenlijke levensstandaard van de arbeidende klasse.'⁴⁵

44 Wally Secombe, i.a.p., p. 12.

45 Jean Gardiner, i.a.p., p. 58.

8. De nieuwe taak van huisvrouwen

Een vraag is welke factoren van invloed zijn op de langer geworden werkweek van huisvrouwen: hoe komt het dat huisvrouwen ondanks tijdsbesparende apparatuur nog even hard of zelfs harder blijken te werken dan vroeger? Een tendens die we al genoemd hebben is de economische crisis. Wanneer de prijzen sneller stijgen dan de lonen moeten huisvrouwen harder werken. Maar het is de vraag of dat de enige faktor is die de taak van huisvrouwen verzwart. Renate Bookhagen noemt in haar boek *Frauenlohnarbeit* de verhoogde kwalifikatie van de arbeidskracht⁴⁶, maar werkt dit verder weinig uit.

Er zijn in het algemeen nogal wat vraagtekens te plaatsen bij de theorie van de verhoogde kwalifikatie. Het is maar de vraag of elke individuele arbeider beter gekwalificeerd is dan vroeger, of dat het hier meer gaat om de verhoogde kwalifikatie van de arbeidersklasse in haar geheel door verdergaande specialisatie.⁴⁷ Waarschijnlijk kunnen we beter spreken over intensivering van de arbeid als belangrijke faktor voor de verzwaarde taak van huisvrouwen. In *Gezondheidszorg in Nederland* en in de IPSO-brochure *Moderne uitbuiting, psychiese overbelasting en stijgend ziekteverzuim* blijkt dat de tijd die een arbeider nodig heeft om te herstellen, groter wordt naarmate arbeidstempo, monotonie, overwerk en ploegdienst toenemen.⁴⁸ Huisvrouwen zullen dus meer moeten doen aan spanningsabsorptie, materiële verzorging, rustig houden van de kinderen naarmate de man kapotter van zijn werk terugkomt.

Hoe het opgevoerde arbeidstempo plus de economische crisis de taak van huisvrouwen kan verzwaren, blijkt wanneer er bezuinigd moet worden. Dat gebeurt altijd het eerste in de 'weke sektor': welzijnswerk, gezondheidszorg.

⁴⁶ Renate Bookhagen, *Frauenlohnarbeit. Zur Kritik von Untersuchungen über die Lage erwerbstätiger Frauen in der BRD.* (Verlag Roter Stern) Frankfurt 1973.

⁴⁷ Over de hypothese van de verhoogde kwalifikatie van de arbeidskracht schrijven Gisela Brandt, Johanna Kootz en Gisela Steppke dat het technisch kunnen van de arbeidersklasse als geheel wel gestegen is, maar dat dat niet betekent, dat elke arbeider een betere opleiding heeft gehad. Wat het wel betekent is dat er een tendens bestaat naar een steeds grotere specialisatie en arbeidsdeling, waardoor er polarisatie optreedt tussen hoog- en laaggeschoolde arbeiders, specialisten en weinig geschoolde arbeiders die eenvoudige handelingen en controlewerkzaamheden verrichten. Voor een deel van de arbeidende bevolking geldt dus, dat huisvrouwen een aandeel leveren aan de verhoogde kwalifikatie van de arbeidskracht door het instandhouden van een hoger levenspeil, maar voor het merendeel is het waarschijnlijker dat de huisvrouwentaak bestaat uit het opvangen van spanningen en compensatie bieden voor een verhoogd arbeidstempo, snellere 'morele slijtage' enz. G. Brandt, J. Kootz en G. Steppke, *Zur Frauenfrage im Kapitalismus.* (Suhrkamp), Frankfurt a/M 1973, pp. 96 e.v.

⁴⁸ *Gezondheidszorg in Nederland.* (SUN), Nijmegen 1973. *Moderne uitbuiting, psychiese overbelasting, stijgend ziekteverzuim.* II, (IPSO), Amsterdam 1974.

Ziekenhuizen worden gedwongen om goedkoper te gaan werken, dat betekent dat ze patiënten minder snel op zullen nemen en eerder naar huis zullen sturen. Ook dit betekent, dat huisvrouwen gemiddeld harder zullen moeten gaan werken, wat niemand opvalt, zolang het gaat om individuele vrouwen die los van elkaar patiënten moeten verzorgen.⁴⁹

Offe noemt als hogere kosten die nodig zijn om dezelfde arbeidskracht ten behoeve van de ondernemer te produceren o.a. de tijdsduur van de opvoeding en opleiding, en de ontspanning die nodig is als compensatie voor de opgevoerde produktie.⁵⁰ Holzinger signaleert dat de 'vrije tijd' voor een steeds groter deel in beslag wordt genomen door fysiologische noodzakelijkheden: slaap, hygiëne, eten, ontspanning als wandelen en teevee kijken.⁵¹ Volgens zijn berekening is nog maar 20% van de vrije tijd échte vrije tijd. Galbraith⁵² wijst op de paradox die vooral opgaat in de 'betere' kringen, nl. dat naarmate de levensstandaard hoger wordt, meer huishoudelijke arbeid nodig is om alle apparatuur, het grotere huis, de entertaining, de auto's, de garderobe te verzorgen.

We zouden dus kunnen veronderstellen dat de factoren zoals die genoemd zijn in verschillende mate van toepassing zijn voor de verschillende maatschappelijke lagen van de bevolking. Bij een gezin van een ongeschoolde arbeider bestaat de extra arbeid waarschijnlijk meer uit spanningsabsorptie vanwege overbelasting, bij meer geschoolde groepen zal het aksent verschuiven naar extra arbeid die verbonden is aan het bijhouden van de algemene ontwikkeling, aan een hoger konsumptiepatroon enz.

We vinden de verzwaarde taak van huisvrouwen ook terug in de damesbladen. Na de eerste golf van opvoedkundige artikelen volgt nu een ware hausse van instructies voor het verbeteren van de relatie tussen man en vrouw.⁵³ Een

49 In Oostduitsland, waar een aanzienlijk groter deel van de vrouwen in loondienst werkt, is dan ook het aantal ziekenhuisbedden 11 per duizend mensen, terwijl dat in Nederland ca. 5 per 1000 is. Wanneer huisvrouwen overdag niet thuis zijn, moeten er ook voorzieningen zijn in het geval van mazelen of griep. Vgl. Van Praag, 'Vrouwen- emancipatie economisch bezien; feiten en wensdromen'. T.a.p.

50 'Bürgerinitiativen und Reproduktion der Arbeitskraft im Spätkapitalismus', in: Claus Offe, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*. (Suhrkamp), Frankfurt a/M 1975, p. 155.

51 Lutz Holzinger, t.a.p. (noot 34). Holzinger heeft de merkwaardige verdienste gehad om ruim honderd pagina's vol te schrijven over de reproductie van de arbeidskracht in het privéhuishouden zonder ook maar één keer te vermelden dat dat arbeid is die door huisvrouwen wordt verricht. Knap! Hetzelfde geldt voor Dieter Kramer, *Freizeit und Reproduktion der Arbeitskraft*, bijna 300 pagina's over de wijze waarop arbeiders hun arbeidskracht reproduceren zonder huisvrouwen te noemen (Puhl-Rugenstein), Keulen 1975.

52 John Kenneth Galbraith, *Economics and the public purpose*. (Signet book) New York 1973, hoofdstuk IV, 'Consumption and the concept of the household'.

53 Eind zestiger jaren. Denk bijv. aan de bijlagen van *Magriet en Libelle* en het ontstaan van een blad als *Ouders van nu*, ook *Mensen van nu*. *Sextant* is ook een voorbeeld van een blad dat inspeelt op de betere-relaties-industrie'.

goede huisvrouw kookt niet alleen gezond eten, maar ook afwisselend en af en toe exoties; het huis moet niet alleen schoon zijn maar ook modern uitgerust (de vrijetijdsbesteding vindt ook meer rondom de tееvee en minder in de kroeg plaats); en van gewoon neuken gaan we over op kwaliteitsseks met standjes en variaties. Het is moeilijk om deze verschillende tendensen naast elkaar af te wegen, maar wat wel duidelijk is, is dat de verzwaarde taak van huisvrouwen niet alleen berust op subjektieve factoren, de ideologie van de goede huisvrouw, de damesbladen die vrouwen proberen te verleiden tot een steeds hogere konsumptie door steeds een nieuwe mode voor te schrijven, nieuwe woon- en eetstijlen, maar dat er tegelijk materiële factoren werkzaam zijn.

9. De versluiering van de loonvorm en machtsverhoudingen in het gezin

De loonvorm is niet alleen voor de arbeider versluierend, voor wie het lijkt dat hij beloond wordt voor zijn arbeid, in plaats van voor het verhuren van zijn arbeidskracht. In werkelijkheid is zijn loon bedoeld voor de reproductie van zijn arbeidskracht, van die van zijn vrouw en van de volgende generatie. In feite leveren zowel de huisvrouw als de kostwinner hun arbeidskracht om in ruil daarvoor de kosten van hun reproductie vergoed te krijgen. Maar omdat het de man is die zijn arbeidskracht op de markt verkoopt en de vrouw thuis werkt, buiten de direkte produktie, lijkt het alsof het geld dat binnenkomt het resultaat is van zijn werk, niet van het hare. Op allerlei manieren weerspiegelt zich deze versluiering in ons bewustzijn: we hebben het over de man die zijn vrouw onderhoudt, die werkt voor zijn gezin.⁵⁴ Van de huisvrouw zeggen we dat ze zich laat onderhouden; een huisvrouw werkt niet, ze is thuis.

De manier waarop het loon uiteindelijk in het gezin terecht komt is geen geringe bijdrage aan de machtsverhoudingen tussen de gezinsleden. Omdat de man het loon in handen krijgt als zijn verdiende geld heeft hij ook de mogelijkheid dat geld uit te geven zoals hij dat wil. Hij kan zijn vrouw meer of minder huishoudgeld geven, hij kan geld inhouden als hij vindt dat ze teveel uitgeeft. Veel vrouwen moeten voor uitgaven voor zichzelf, zoals kleren,

⁵⁴ De opvatting dat het de man is die zijn gezin onderhoudt, komt heel scherp tot uiting als er sprake is van echtscheiding. Veel mannen ervaren het als onrechtvaardig, wanneer het huis of het meubilair waarvoor hij heeft gewerkt (zij dus niet) aan haar wordt toegewezen. Er is zelfs een belangengroep van gescheiden mannen voor opgericht, naast een belangengroep van gescheiden vrouwen, en zelfs een klub van tweede vrouwen van alimentatieplichtige mannen.

geld vragen. Hoe sterk ook hier weer de ideologie werkt blijkt uit de praktijk: hoeveel moeite vrouwen hebben om iets voor zichzelf uit te geven van het geld dat voor hun gevoel niet hun eigen verdiende geld is. Binnen het gezin ontstaat een schijnverhouding die lijkt op die tussen werkgever en werknemer. Binnen het gezin is de man de bourgeois, de vrouw het proletariaat, heeft Engels gezegd.⁵⁵ En hoewel er geen enkele objectieve reden bestaat waarom huisvrouwenwerk minder belangrijk zou zijn, of minder beloond zou moeten worden dan het werk dat mannen doen, zijn deze twee soorten arbeid binnen het kapitalistische systeem zo georganiseerd dat er een materiële basis ontstaat voor de vastgeroeste gezagsverhoudingen binnen het gezin. Gezagsverhoudingen waar de man zich echter al te makkelijk in schikt.

Omdat vrouwen afhankelijk zijn gemaakt van het loon dat de man inbrengt, is zijn welzijn vaak belangrijker dan het hare. Vader werkt (moeder werkt niet) en daarom is de beste stoel voor hem en krijgt hij het grootste stuk vlees. Als hij thuis komt, is het de taak van de huisvrouw om te zorgen dat hij uit kan rusten, dat de kinderen ophouden met schreeuwen. Ze moet aandacht hebben voor zijn zorgen als hij dat wil. Omgekeerd wordt in de damesbladen aangeraden niet te veel te zeuren over huishoudelijke beslommingen.

De machtsrelaties in het gezin zijn reeel, alle idealisering van de 'proletarische liefde', die niet onderdrukkend kon zijn omdat er geen sprake was van economische uitbuiting, ten spijt.⁵⁶ We zien dat bijvoorbeeld heel letterlijk bij het probleem van mishandelde vrouwen die zich jarenlang laten slaan omdat ze niet de economische middelen hebben om van hun man weg te gaan.⁵⁷ Het ziet er naar uit dat mannen, naarmate ze meer te lijden hebben in het arbeidsproces, minder status hebben door het lage loon, meer behoefte hebben aan compensatie door te bewijzen dat ze ondanks dat toch 'echte' mannen zijn. De weerstand tegen het doen van huishoudelijke klussen (behalve het vasttimmeren van de plank in de keuken) is groter naarmate men lager op de maatschappelijke ladder zit, de dubbele seksuele moraal is sterker.⁵⁸ Stoer

55 F. Engels, *De oorsprong*, t.a.p. Zie ook Joyce Outshoorn, 'Marx en Engels kijken naar de vrouwen', elders in dit nummer.

56 F. Engels, *De Oorsprong*, t.a.p., pp. 91 e.v. Of bijv. in *Wörterbuch der Marxistisch-leninistischen Soziologie*, (Dietz Verlag) 1969, p. 124, onder het hoofdje 'Familiensoziologie'.

57 Het opvangcentrum voor mishandelde vrouwen, de Stichting 'Blijf van m'n lijf', zit vol met vrouwen die jarenlang werden geslagen of geschopt, of van de trap naar beneden werden gegooid, maar daar niets tegen konden doen omdat de politie niet in huwelijken wil ingrijpen, en ze geen geld of huis hadden om weg te kunnen gaan. In Engeland zijn de laatste paar jaar twintig centra geopend, er staan er nog zestig op stapel. De oudste organisatie, in Chiswick, schat dat in een op de tweehonderd gezinnen de vrouw meerdere keren mishandeld is. (Errin Pizzey, *Scream quietly or the neighbours will hear*, (Pelican) Harmondsworth 1975.

58 Günter Schmidt en Volkmar Sigusch, *Arbeiter-Sexualität*, (Luchterhand) Darmstadt und Neuwied 1971, pp. 102 e.v.

seksueel gedrag geeft een alternatieve status tegenover het in het arbeidsproces gedeukte ego. Zoals elke vrouw zal kunnen vertellen die regelmatig langs een groep bouwvakkers loopt, hebben de opmerkingen die je naar je hoofd krijgt meer met agressie te maken dan met seks.

10. Politiek bewustzijn van huisvrouwen

In de voorafgaande paragrafen hebben we de loonarbeider naast de huisvrouw gezet. Voor de eenvoud van de discussie zijn we er vanuit gegaan, dat huisvrouwen in de eerste plaats thuis werken. In Nederland werkt echter een derde van de vrouwen in loondienst, en het aantal getrouwde vrouwen dat gaat werken, d.w.z. in loondienst gaat werken, stijgt. Renate Bookhagen was de eerste die er op wees dat de onderdrukking van vrouwen niet alleen geanalyseerd kon worden vanuit haar achterstelling in het werk *naast* haar taak in het huishouden, maar dat het juist gaat om de wisselwerking tussen beide sferen. Het feit dat ook in loondienst werkende vrouwen tegelijk huisvrouw zijn weerspiegelt zich in hun bewustzijn.

Binnen de marxistische analyse hebben we politiek bewustzijn leren definiëren als het bewustzijn van loonafhankelijkheid. Huisvrouwen zijn echter niet loonafhankelijk, en maar al te vaak wordt dan teruggedeneerd en gezegd dat vrouwen dus, behalve als ze loonarbeider zijn, geen politiek bewustzijn vanuit hun eigen positie kunnen ontwikkelen.

Als we politiek bewustzijn definiëren als het vermogen de eigen materiële positie te doorzien, en in te zien hoe deze samenhangt met de kapitalistische produktieverhoudingen, dan moet uit het voorafgaande duidelijk zijn geworden dat ook huisvrouwen vanuit hun eigen ervaringen en positie tot dit inzicht kunnen komen. We zien tegelijk ook, dat de belemmeringen voor huisvrouwen om een politiek bewustzijn te ontwikkelen nog veel groter zijn dan voor loonarbeiders. Loonarbeiders komen elkaar tegen op de plaats waar ze uitgebuit worden, ze zien dat hun bazen aan hen verdienen. Vrouwen zijn van elkaar geïsoleerd. De ideologie van de goede huisvrouw speelt een zware rol.⁵⁹ Vrouwen die ontevreden zijn, zullen dat in de eerste plaats aan zichzelf wijten, of aan een toevallig slecht uitgekozen echtgenoot. Een man die zijn werk haat, die in opstand komt, heet klassebewust. Een vrouw die haar werk haat en in opstand komt heet gefrustreerd, neurotisch, onvrouwelijk. 'Bij afwezigheid van een loonbriefje om haar gezwog te rechtvaardigen

⁵⁹ Zie Selma Leydesdorff, 'Van dames- en vrouwenfatsoen', elders in dit nummer.

moet de huisvrouw rekenschap afleggen voor haar werk in niet-ekonomiese termen. Zij doet "liefdewerk" uit toewijding aan haar gezin. Een huisvrouw die toegeeft dat ze haar werk verafschuwt is geen goede moeder. Dikwijls moet daarom haar vervreemding t.o.v. haar werk verdrongen worden uit haar bewustzijn, omdat ze anders het slachtoffer zou worden van gevoelens van schuld en persoonlijke ontoereikendheid. Het resultaat hiervan is dat huishoudelijke arbeid eruit gaat zien als een combinatie van voorbeschikking, natuurlijke vrouwelijke roeping en plicht.⁶⁰ De konkrete mogelijkheden om vorm te geven aan opstand zijn ook heel beperkt. Kollektief verzet is er nog nauwelijks, individuele lotsverbetering is maar voor een kleine groep vrouwen weggelegd. Staken is nagenoeg onmogelijk, je kan moeilijk je kinderen laten verhongeren om het kapitaal betere arbeidsomstandigheden af te dwingen.

Omdat huishoudelijke arbeid op een indirekte en gekompliceerde manier in relatie staat tot het kapitaal is het voor huisvrouwen heel moeilijk te doorzien⁶¹ tegen wie of wat ze zich moeten verzetten. Binnen het gezin komen de oude patriarchale en de nieuwe kapitalistische vormen van onderdrukking bij elkaar. Huisvrouwen werken indirekt voor het kapitaal, maar hun mannen profiteren daar zeker van mee. Als je kan zeggen dat vrouwen een rem zijn op de klassenstrijd, bijvoorbeeld zoals bleek bij een staking in Engeland waarbij de vrouwen probeerden de staking te breken omdat ze zich meer identificeerden met hun gezinsbelangen (brood op de plank) dan met klassebelangen⁶¹, dan is het omgekeerde ook waar: mannen zijn een rem op de strijd van vrouwen voor een onafhankelijk bestaan. Ook linkse, ook proletarische mannen hebben moeite om tot zich door te laten dringen dat vrouwen niet van nature in de keuken horen, zeker niet als dat betekent dat de mannen een groot deel van hun verzorging zelf zullen moeten regelen. Tijdens een staking in Islington kort geleden waarbij vrouwen een fabriek bezetten, kwam het meeste verzet niet van de fabrikant, maar van de mannen die zich tegen de bezetting keerden omdat dat betekende dat ze zelf eten zouden moeten koken en alleen zouden moeten slapen.

Hoe vanzelfsprekend nog steeds politiek bewustzijn wordt gedefinieerd als bewustzijn van loonafhankelijkheid kunnen we illustreren aan de hand van literatuur over werkende jongeren. Werkende jongeren bestaan voor het overgrote deel uit werkende meisjes, maar de konsekwenties daarvan worden niet, of slechts zijdelings, getrokken. Helga Deppe bijvoorbeeld schrijft

60 Wally Secombe, zie noot 27.

61 Jean Gardiner, zie noot 27, p. 65.

over het verschil tussen jongens en meisjes in een groep werkende jongeren: 'Op grond van hun opvoeding zijn ze (meisjes) vaak bijzonder geremd en gereserveerd. Ze zijn het snelst te aktiveren met vragen die betrekking hebben op hun rol als vrouw. In een diskussie over opvoedingsproblemen zijn ze vaak zeer aktief terwijl ze aan de diskussie over werk en bedrijf nauwelijks meedoen.'⁶² Wat Helga Deppe dus niet ziet, is dat de meisjes in kwestie niet zozeer geremd zijn, als wel dat hun bewustzijn, net als dat van de jongens, overeenkomt met hun (toekomstige) materiële positie. Ook in het tweede vormingswerknummer van *Te Elfder Ure* wordt verzuimd het bewustzijn van meisjes te relateren aan hun eigen materiële positie. Een rem op het politiek bewustzijn van werkende jongeren, wordt gesteld, is de hoop op individuele promotie, ze hopen ploegbaas te worden, of voorman, of afdelingschef.⁶³ Blijkbaar wordt er weer impliciet van uitgegaan dat werkende jongeren werkende jongens zijn. Een rem op het politiek bewustzijn van meisjes is niet de hoop op promotie binnen de loonarbeid, maar een hoop op 'promotie' door te trouwen. Het gepraat over jurken en vriendjes kan daarom niet afgedaan worden als apolitek geklets, het is een poging tot het ontwikkelen van een individuele overlevingsstrategie. Als jongens voor hun toekomstige maatschappelijke positie even afhankelijk van hun uiterlijk waren als meisjes, dan zouden ze ook praten over verlovingsen en nieuwe schoenen.

11. Invloed van de huishoudelijke funktie op de positie van vrouwen in loondienst

De positie van vrouwen als huisvrouwen heeft invloed op haar positie in loondienst en andersom.⁶⁴ Het duidelijkst is dat zichtbaar in de vicieuze cirkel waar vrouwen voor staan: de werkomstandigheden voor vrouwen zijn slecht, ze verdienen gemiddeld een derde minder dan mannen, ze komen vooral in de typiese vrouwenberoepen terecht die uitmunten door monotonie, gebrek aan promotiekansen, slechte sociale voorzieningen. Vrouwen hebben al gauw in een baan de top van hun stijngsmogelijkheden bereikt en ze worden maar zelden aangesteld in leidinggevende beroepen; omdat vrouwen zulke slechte arbeidsomstandigheden hebben, zullen ze sneller geneigd zijn

⁶² Helga Deppe, 'Het vormingswerk voor werkende jongeren in vakbonden en politiek bewustzijn', *Te Elfder Ure* 11, 1973, p. 94.

⁶³ *Te Elfder Ure* 18, 1975, p. 22.

⁶⁴ Zie ook Selma Leydesdorff, 'De houding tegenover vrouwenarbeid in fabrieken aan het eind van de negentiende eeuw', elders in dit nummer.

om in het huwelijk te vluchten; omdat ze toch zullen gaan trouwen, organiseren ze zich niet en heeft de kapitalist een ekskuus om de zaken zo te laten.

Vrouwenberoepen zijn verwant aan de taken die vrouwen in het huishouden doen: schoonmaken, serveren, monotoon priegelwerk (omdat vrouwen zulke fijne vingers heten te hebben, waarbij opeens een uitzondering wordt gemaakt voor chirurgen, die dan ook wel het tienvoudige verdienen van de vrouwen die elektroniese apparatuur in elkaar moeten prutsen). Sprenger haalt in zijn artikel over overspanning (*Volkskrant*, 26 april 1975) een onderzoek aan waaruit blijkt dat juist de vrouwen die werk doen dat een verlengstuk vormt van hun dagelijkse taak thuis, overspannen worden.

Welke invloed de huishoudelijke taak heeft op de werkgelegenheid van vrouwen is bijvoorbeeld duidelijk te zien in de arbeiderswijk Spittalfields in Londen die traditioneel een textielbewerkerwijk is. Alle grote, dus goed betalende bedrijven waren door uithreiding gedwongen zich buiten de stad te vestigen. Wat overbleef waren de kleine werkplaatsjes, de sweatshops⁶⁵, die alleen kunnen blijven bestaan bij de gratie van abominabele betaling en primitieve werkomstandigheden. Omdat de vrouwen werk moeten zoeken dat dicht bij huis is om het huishouden te kunnen doen, zijn zij het juist die terecht komen in deze werkplaatsen. Vaak nemen ze werk mee naar huis om dat te kunnen combineren met het passen op de kinderen. Het zijn deze vrouwen die het slechtst zijn georganiseerd, ze wisselen vaak van baan, de arbeidskontrolle heeft geen interesse voor de kleine bedrijfjes. Hoeveel thuiswerksters er zijn is zelfs niet bekend omdat er veel zwart wordt gewerkt.

Het blijkt dat het kapitalisme nog steeds mede drijft op de onderbetaalde arbeid van vrouwen. En zolang vrouwen zichzelf in de eerste plaats zien als huisvrouwen die door hun man worden onderhouden, die werken als 'bijbaantje', als aanvulling op het loon van de man zien, zal dat niet gauw veranderen.

In de paragraaf over de reproductie van de arbeidskracht hebben we een andere reden genoemd waarom de loonarbeid van vrouwen goedkoper is dan die van mannen. 'Geschoold' werk wordt beter betaald dan 'ongeschoold' werk, en het blijkt dat de vaardigheden die juist bij het 'ongeschoolde' werk van vrouwen nodig zijn, al zijn aangeleerd in het gezin, in tegenstelling tot de

65 Het 'sweating system' is het systeem waarbij in kleine werkplaatsen op grond van stukloon arbeid wordt onderverpacht via een voorman. De winst van de tussenpersonen vloeit dus alleen voort uit het verschil tussen de prijs die de kapitalist voor de arbeid betaalt, en de prijs die aan de arbeider wordt betaald. K. Marx, *Het Kapitaal* dl. I, t.a.p., p. 424.

meeste vaardigheden van mannen. Schoonmaken, of handig inpakken, worden niet als vaardigheden gezien omdat in principe alle vrouwen dat kunnen. De socialisatie tot huisvrouw die prakties alle vrouwen doormaken, verzwakt dus hun onderhandelingspositie op de arbeidsmarkt. Omdat alle vrouwen kunnen schoonmaken zijn schoonmaaksters eindeloos vervangbaar. Bovendien kosten vrouwen ook minder aan sociale voorzieningen. Wanneer een getrouwde vrouw ontslagen wordt heeft ze recht op een half jaar WW, daarna wordt haar man weer geacht haar te onderhouden. Veel arbeidsburo's schrijven getrouwde vrouwen niet als arbeidszoekend in als ze niet al een tijd gewerkt hebben, of bemiddelen niet wanneer een vrouw die uit een parttime baan is ontslagen niet bereid is een volle baan te nemen. Veel werkloosheid blijft verborgen, het officiële werklozencijfer registreert een groot aantal werkloze getrouwde vrouwen eenvoudig niet.

Zo fungeren vrouwen als elastiese, goedkope arbeidsreserve, in te schakelen wanneer de industrie meer behoefte heeft aan ongeschoolde arbeidskracht, te ontslaan wanneer dat niet meer nodig is, met een minimum aan extra kosten. De rechtspositie van vrouwen wordt hier en daar onder druk van de vrouwenbeweging wel verbeterd, (Wet op gelijke beloning door de Optilonvrouwen, later de NVV-vrouwen, het Werkende Wijvenplan, de Nederlandse Vrouwen Beweging, enz.), maar dat betekent nog helemaal niet dat er nu een eind gemaakt is aan typiese vrouwen (lees: onderbetaalde)beroepen, of de zwakke positie van parttimers. En uiteraard zijn het juist huisvrouwen die hun werk voor hun gezin moeten combineren met werk buitenshuis, die het eerst in parttime banen terechtkomen.

Hoe weinig oog vakbonden hebben voor de dubbele belasting bleek bij de staking van de USFA-vrouwen die zich verzetten tegen de verplaatsing van Philips-Helmond. Door de verplaatsing van de fabriek zouden zij niet meer in staat zijn om na hun werk op tijd thuis te zijn om eten te koken. Het NVV verklaarde zich in het geheel niet solidair met de staking⁶⁶; het NKV aanvankelijk wel maar vertaalde de eisen van de bezetsters al gauw naar algemene werkgelegenheid in Helmond. Noch het NKV, noch het NVV waren zich ervan bewust dat de arbeidsomstandigheden van vrouwen niet alleen bepaald worden door wat er zich in hun baan afspeelt, maar ook door hun gezinsverantwoordelijkheid. Aan de ene kant willen de bonden geen uitzonderingsregelingen maken voor vrouwen, aan de andere kant zien ze het

⁶⁶ Dat wil niet zeggen dat NVV-leden niet solidair waren met de staking. Met name op een vrouwendag op 10 mei 1974 bleek dat waarschijnlijk een meerderheid van de aanwezige vrouwen de houding van het NVV tegenover de USFA-bezetsters afkeurden.

ook niet als hun taak om bijvoorbeeld krèches en bedrijfsmaaltijden te eisen waardoor vrouwen geen uitzonderingspositie nodig zouden hebben.

12. Wie heeft belang bij de instandhouding van het gezin?

Als we nu kort samenvatten welke belangen het kapitaal heeft bij het instandhouden van het gezin dan komen we tot de volgende punten:

1. Het is een goedkope manier om de reproductie van de arbeidskracht te garanderen. Het schuift de verantwoordelijkheid voor de lichamelijke en psychiese gezondheid van mensen af naar het gezin, met name dus naar huisvrouwen.
2. Huishoudelijke arbeid fungeert als buffer tijdens economische crises, het vangt de eerste klappen op en drukt daarmee de loonstrijd.
3. De consumptie kan door het isolement van de gezinnen opgevoerd worden, elk gezin de eigen slagroomklopper.
4. Het gezin is de plaats waar kinderen spelenderwijs leren zich eerder te identificeren met gezinsbelangen dan met klassebelangen.

Deze factoren zijn een belemmering voor de vermaatschappelijking van de huishoudelijke arbeid. Zolang het kapitaal zoveel belang heeft bij het instandhouden van het gezin zijn investeringen in kollektieve, huishoudenvervangende voorzieningen niet te verwachten. Er is tegelijk een faktor die gedeeltelijke vermaatschappelijking wel bevordert.

5. Vrouwen zijn goedkope arbeidskrachten als ze in loondienst gaan, juist omdat ze in de eerste plaats huisvrouw zijn. Er zijn dus ook tegenstellingen in de belangen die het kapitaal heeft bij het instandhouden van het gezin.⁶⁷

Vrouwen zijn niet onbeperkt uit te buiten, en het blijkt ook wel dat vrouwen die tegelijk in loondienst en in hun gezin werken sneller verslijten dan mannen. Tussen '58 en '71 steeg het ziekteverzuim van mannen met 41%, van vrouwen met 63%. Dit komt zeker niet, omdat vrouwen sneller zouden klagen want bij een onderzoek naar doorwerkende mensen in Duitsland bleek dat 80% van de mannen en 85% van de vrouwen een of andere ziekte hadden die dit niet hadden gemeld. Net als bij allerzwaarste mannenberoepen zoals in de bouwvak halen de meeste vrouwen met dubbele

⁶⁷ Wat we in dit artikel niet hebben uitgewerkt is het belang dat de gezinsleden zelf bij de gezinsvorm hebben, zolang er geen vervangende voorzieningen zijn. Het verzet tegen slogans als 'schaf het gezin af' is te begrijpen als we ons realiseren, hoe het leven er op dit moment voor de meeste mensen uit zou zien als ze niet getrouwd waren.

belasting bij lange na de pensioengerechtigde leeftijd niet in hun baan, wat bijvoorbeeld de CPN, de NVB en de ABVA er toe brengt om te pleiten voor het verlagen van de pensioengerechtigde leeftijd voor vrouwen tot zestig jaar⁶⁸, waarbij de dubbele belasting zelf uiteraard buiten schot blijft. Maatregelen waardoor vrouwen niet zo snel hoeven te verslijten, zoals aangepaste werktijden en kollektieve voorzieningen, daarvoor moet gestreden worden. Gebeurt dit niet, dan zal dat tot gevolg hebben dat ze niet meer in staat is om goed eten te koken en voor man en kinderen te zorgen, en andersom, naarmate het huishoudelijke werk haar meer in beslag neemt, bijvoorbeeld door de verlenging van de leerplicht en de onaangepaste schooltijden is ze minder bruikbaar als arbeidskracht in loondienst. Voor het kapitalistische systeem in zijn geheel is vooral de vervanging van de versleten arbeiders van belang, maar elke individuele kapitalist heeft het meeste belang bij de direkte uitbuiting van vrouwen in loondienst. Het is dan ook niet toevallig dat in tijden van expansie, als vrouwelijke arbeidskracht meer nodig is, meer gedaan wordt aan aangepaste werktijden en kollektieve voorzieningen, die weer ingekrompen worden als vrouwen minder nodig zijn. In Engeland is dat bijvoorbeeld erg duidelijk met de *krèches*.⁶⁹ Ondanks een besluit van de regering dat gestreefd moet worden naar uitbreiding van de opvang van kinderen in de pre-schoollleeftijd wordt er overal op dit soort 'randvoorzieningen' bezuinigd, en er zijn tal van akties bekend o.a. van verplegend personeel om hun *krèches* te kunnen behouden. In Denemarken zijn de prijzen van *krèches* zo omhoog gegaan dat ze niet meer te gebruiken zijn voor vrouwen met lage salarissen.⁷⁰ Kollektieve voorzieningen, zegt Renate Bookhagen, zijn binnen een kapitalisties stelsel pas dan te verwachten wanneer de loonarbeid vrouwen zo in beslag neemt dat de reproductie van de arbeidskracht gevaar loopt.⁷¹ De voorzieningen zijn steeds minimaal, en kunnen altijd weer worden bedreigd zoals dat gebeurt met de gehele 'weke sektor': onderwijs, gezondheidszorg, welzijnswerk; kortom al het werk dat in de eerste plaats door huisvrouwenarbeid kan worden vervangen, zoals kostenbesparende maatregelen als het eerder naar huis sturen van patiënten.

68 De kritiek op de eis voor verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd voor vrouwen zit hem in het feit dat de dubbele belasting zelf niet gekritiseerd wordt. Een aparte maatregel voor vrouwen kan bovendien de diskriminatie door de werkgever weer bevorderen. Zie Joyce Outshoorn, 'Loondruksters of medestrijdsters' elders in dit nummer.

69 Regelmatig verslag van de strijd om sociale voorzieningen wordt in Engeland door de vrouwenbeweging gegeven in de vorm van *Womens Struggle Notes*. Big Flame, 13 Tadmot Street, Londen W 12.

70 Mondelinge mededeling op een kongres.

71 Renate Bookhagen, t.a.p., p. 27.

Konkluderende opmerkingen

Feministen-socialisten gaan er vanuit, dat de positie van vrouwen niet alleen bepaald wordt door hun eventuele loonafhankelijkheid, maar vooral door hun positie als huisvrouw. Er is een wisselwerking tussen de loonarbeid en de huishoudelijke arbeid van vrouwen. Er is een relatie tussen de huishoudelijke arbeid van vrouwen en het kapitaal, zij het een indirecte en gekompliceerde. Vanuit deze gegevens zal het concept van 'de' klassenstrijd opnieuw moeten worden bekeken. Nog steeds houden veel marxisten staande dat de arbeidersbeweging een algemene strijd voert, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de vrouwenbeweging die werkt vanuit een beperkte helangenbehartiging. Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden dat dat niet onze mening is. Het gaat er niet alleen om, te kijken in hoeverre vrouwen een bijdrage kunnen leveren aan 'de' klassenstrijd, zoals zelfs Secombe op de valreep van zijn artikel stelt, het gaat er ook om te kijken in hoeverre de arbeidersbeweging een bijdrage levert aan de vrouwenbevrijding als we deze definiëren als bevrijding uit de banden van kapitalistische produktieverhoudingen, waaronder we zowel de produktie als de reproductie verstaan.

Huishoudelijke arbeid vindt plaats in het hart van de kapitalistische produktieverhoudingen, het is een voorwaarde voor het functioneren ervan. Er is dus niet alleen een tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal, maar ook tussen huishoudelijke arbeid en kapitaal. Tegelijk bestaat er een (hopelijk niet antagonistische) tegenstelling tussen huishoudelijke en loonarbeiders, die zich uit in machtsrelaties tussen mannen en vrouwen, in het gezin maar ook daarbuiten. We kunnen de ene tegenstelling niet tegen de andere wegschrappen.

Feministen-socialisten zullen dus voorlopig moeten leren leven met een dubbele loyaliteit: solidariteit naar de arbeidersbeweging toe, maar tegelijk met kritiek op het inherente seksisme, de blinde vlekken en de vooroordelen, en solidariteit naar de vrouwenbeweging, met kritiek op de stromingen die socialisme niet anders zien dan als een bevrijding van mannen.

Vanuit de socialisties-feministische visie zal de strategie van de vrouwenbeweging verder ontwikkeld moeten worden. We hebben nog weinig praktijkvoorbeelden om dat grondig te kunnen doen, de tweede golf is pas een jaar of zeven oud, en de feministies-socialistische visie is nog jonger. Tegelijk zullen we een kritiek moeten ontwikkelen op de voorgestelde strategieën, bijvoorbeeld die van de stelling dat de enige voorwaarde voor vrouwenbevrijding de opname in het produktieproces is. Of een andere strategie, die zowel van burgerlijke als marxistische zijde wordt aangedragen: de eis van huisvrouwenloon. In een

vervolg op dit artikel zullen deze zaken zeker verder uitgewerkt moeten worden.

'Vrouwen als groep zijn erg kwetsbaar in het kapitalisme, maar door onze maatschappelijke positie zijn we gedwongen de wegen te vinden om uit onze specifieke onderdrukking te breken. De barrières tegen ons zijn zeker niet denkbeeldig: de dominantie van mannen dringt door in elke organisatie onder het kapitalisme, inclusief de vakbonden en revolutionaire groepen, en het probleem van hoe we onze autonomie kunnen bewaken en tegelijk een organisatiestrategie kunnen maken met mannen samen, is een hardnekkig dilemma in de vrouwenbeweging.'

Sheila Rowbotham – *Woman's Consciousness, Man's World*

Selma Leydesdorff

KANTTEKENINGEN BIJ 'DE GESCHIEDENIS VAN DE HUISVROUW'

Poging tot een theorievorming van de geschiedenis van
de nederlandse vrouw*

*En op welke gronden, bouwt hij
Zijne trotse meerderheid
Mans zijn menschen, wij zijn menschen
Des is 't Zuivere egaliteit.
Bataafs volksliedje*

1.

Het artikel van Catherine Hall werd door ons opgenomen, omdat zij in haar geschiedenis van de huisvrouw een poging doet aan te geven hoe een theorie van de gevolgen van het engelse kapitalisme voor vrouwen er uit zou kunnen zien. Deze theorie wordt door haar niet geformuleerd in een aantal abstracte termen, zoals dat helaas bij een aantal feministiese schrijvers het geval is,¹ maar zij doet een poging deze theorie in een schets van de historische ontwikkeling te konkretiseren. Centraal in de geschiedenis van de huisvrouw staat de verdringing van de vrouw uit het openbare leven naar de sfeer van de beslotenheid van het nukleaire gezin. Deze ontwikkeling gaat hand in hand met de kultus van het ideaal van de goede huisvrouw, welke in het victoriaanse beeld van de vrouw uit de gegoede burgerij haar hoogtepunt krijgt.

Zij laat in haar artikel duidelijk zien, dat het patriarchaat² al veel ouder is dan het kapitalisme en daar dus geenszins mee gelijkgesteld mag worden. Het kapitalisme geeft slechts een bepaalde draai aan de onderdrukte positie van de vrouw, haar (on)rechten en de gehoorzaamheid aan de man. De historische benadering laat ons ook zien, dat het gangbare beeld, dat wij nu van vrouwen hebben tijdsbepaald en dus vergankelijk is. We kunnen zodoende afrekenen met mensen als Norman Mailer³, die hun werk baseren op een eeuwigdurend

* Dit stuk had niet geschreven kunnen worden zonder de hulp, aanwijzingen en vriendschap van Frouke Wieringa.

1 Een voorbeeld is Eva Figes, *Patriarchal attitudes*. New York 1970. Maar ook in andere boeken vraagt men zich zelden af wat voor veranderingen het kapitalisme voor vrouwen heeft gebracht. Meestal krijgen we tamelijk algemene schetsen over feodaliteit en kapitalisme, waarbij men veranderingen in het denken signaleert, maar hijv. niet aantoont over welk land en welke groep men spreekt. Men blijft in de algemeenheid van de theorie steken.

2 Onder patriarchaat wordt hier verstaan de overheersing van vrouwen door mannen die in alle lagen van de bevolking op een eigen specifieke wijze plaatsvindt.

3 Norman Mailer, *The prisoner of sex*. Londen 1971; maar ook in Nederland treffen we dit beeld in de standaardsociologie aan.

vrouwbeeld met een daarbij behorende standaardfilosofie en psychologie, waarbij haar plaats in het gezin vaststaat.

Het gezin en de opheffing ervan worden in de huidige feministiese literatuur aangevallen of verdedigd.⁴ Monogamie en gezin worden in de analyses door elkaar gehaald, de funktieverandering van het gezin wordt niet voldoende bekeken en zich thans voltrekkende processen binnen het gezin worden niet als resultaat van een historische ontwikkeling geanalyseerd. Wanneer men de historische achtergronden negeert, vervalt men al spoedig in historische categorieën en eist men op morele gronden noodzakelijke veranderingen. Zo zijn uitspraken als 'ik ben tegen het gezin', 'het gezin is repressief', 'slechte instellingen moeten veranderd' deel gaan uitmaken van het algemene feministiese denkpatroon.⁵ In de onderstaande aantekeningen zal ik proberen dit denkpatroon van mij af te zetten. Onderdrukkende instituties verdwijnen in de geschiedenis immers niet omdat wij ze slecht vinden, dat is niet genoeg. Zo is ook het huidige gezin de uitkomst van een door het kapitalisme op gang gebracht histories proces van terugdringen van vrouwen uit het openbare leven. Aan de andere kant heeft het kapitalisme ook ten dele de voorwaarden geschapen voor de bevrijding van vrouwen. Door het scheppen van een arbeidsmarkt en arbeidsplaatsen buiten het gezin die in principe ook voor vrouwen toegankelijk zijn, is de mogelijkheid ontstaan dat zij buiten de beslotenheid van de familie treedt. En daarmee kan zij haar eerste stap zetten op weg naar economiese onafhankelijkheid, een van de voorwaarden voor haar bevrijding.⁶

Centraal blijft de vraag welke de relatie is tussen de opkomst van het kapitalisme en de veranderingen in de sfeer van de reproductie. Zoals hierboven al vermeld, wordt in het algemeen aangenomen dat een van de vormen waarin de veranderingen waarneembaar zijn, het feit is, dat vrouwen op de lange duur worden teruggedrongen naar de sfeer die buiten de direkte produktie ligt. Daaromheen kon een kultus van moederschap en huisvrouw-zijn gekweekt worden; 'huishouden' en 'een goede moeder-zijn' kregen zodoende een nieuwe maatschappelijke betekenis. De grote lijnen van deze theorie, voorzover deze bij stukjes en beetjes uit allerlei werk bijeen te garen valt⁷, zijn voor Nederland

4 Zie *Opsij* februari 1975. Hierin vinden wij een aantal femioisten met elkaar in discussie over het gezin.

5 Zie ook: F. Wieringa, S. Leydesdorff en J. Outsboorn, 'Huis uit, huis in. Een schets van de positie van vrouwen in Nederland sedert het begin van de moderne tijd'. In: *Jeugd en Samenleving* maart/april 1975.

6 Zie hiervoor F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat* (1884).

7 De beste mij bekende poging is die van E. Zaretsky, 'Capitalism, the family and personal life'. In: *Socialist Revolution* 1973, nr. 13/14, pp. 69 e.v.

te onderschrijven. In de meeste werken wordt vroeg-kapitalisme echter gelijkgesteld aan industrialisatie⁸ en ook in het artikel van Catherine Hall zijn deze – weliswaar in elkaar verglijdende – perioden niet duidelijk onderscheiden.

Het is logies, dat vooral voor Engeland deze twee fasen van het kapitalisme vaak door elkaar gehaald worden. De ontwikkeling van het kapitalisme daar is geheel afwijkend van die van het nederlandse kapitalisme. Om deze redenen wil ik een poging doen aan te geven welke twijfels ik heb over de toepasbaarheid van het artikel op de nederlandse situatie en wil ik enige lijnen aangeven waarlangs de geschiedenis van de nederlandse vrouw verlopen zou kunnen zijn en wat onderzocht moet worden. Het is de bedoeling een beeld te geven van het theoreties kader, waarbinnen mogelijkerwijs onderzoek naar de geschiedenis van de nederlandse vrouw verricht zou kunnen worden. Het hier beschrevene is te weinig afgerond en te zeer een momentopname van de gedachtenontwikkeling over deze problemen, dan dat alles nu reeds een uitgewerkte theorie zou kunnen zijn. Dit te minder daar het empiries onderzoek op dit terrein nog in de kinderschoenen staat.

2. Enige opmerkingen over de vertekening van de geschiedenis van de nederlandse vrouw

Ons beeld van de vrouw is op twee manieren gruwelijk misvormd. In de allereerste plaats doordat generaties marxisten de traditionele beschrijving van de duitse grootfamilie klakkeloos op Nederland toepasten. Volgens dat beeld zou ergens in de overgang van feodaliteit naar kapitalisme een verandering in het leven van vrouwen waar te nemen zijn. Zelf heb ik ook gedacht dat het nukleaire gezin⁹ zoals dat in de zeventiende eeuw in de kop van Noord-Holland voorkwam een typies kapitalisties verschijnsel was.¹⁰ Het werk van Peter Laslett heeft duidelijk aangetoond dat de 'Grossfamilie' niet zo groot geweest is¹¹ en nukleaire gezinnen worden dan ook niet meer zomaar als typies kapitalisties verschijnsel omschreven. Staan blijft dat deel

8 P. Laslett, *The world we have lost*. Londen 1965, is hiervan een voorbeeld.

9 In dit artikel wordt onderscheid gemaakt tussen nukleair gezin of kerngezin en grootfamilie. Het eerste is een tweegeneratiegezin, waarbij hooguit een van de grootouders inwoont of een enkele keer een ongehuwd familielid. Het tweede wordt gebruikt om het driegeneratiegezin aan te geven, waarbij naast grootouders ook ooms en tantes kunnen inwonen. Bovendien worden bedienden vaak verondersteld bij de grootfamilie in te wonen.

10 A.M. v.d. Woude, 'Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries'. In: P. Laslett en R. Wall (ed.), *Household and family in the past time*. Londen 1972.

11 P. Laslett, t.a.p.

van de traditionele marxistische theorie waarin het kapitalisme de op liefde gebaseerde banden heeft verbroken: de banden van liefde en genegenheid, die in het werk van Laslett zo reaktionair geromantiseerd worden¹², werden onderworpen aan de zakelijkheid van het kapitaal: 'Waar de bourgeoisie aan de heerschappij is gekomen, heeft zij alle feodale, patriarchale, idyllische verhoudingen vernietigd. Zij heeft de bont geschakeerde feodale banden, die de mens verbonden aan wie van nature boven hem waren gesteld, onbarmhartig verscheurd en geen andere band tussen mens en mens gelaten dan het naakte belang, dan de "contante betaling". (...) Zij heeft de persoonlijke waardigheid opgelost in de ruilwaarde en in de plaats van de talloze, zwart op wit beschreven en verworven vrijheden, uitsluitend de gewetenloze handelsvrijheid gesteld.'¹³

Deze theorie klopt met het beeld van bijvoorbeeld de arme zestiende eeuwse echtgenote van een waterlandse visser wier man op de amsterdarnse vloot werkt. Ongetwijfeld heeft het feit dat zij zich alleen moest handhaven grote reperkussies gehad op het familieleven in Waterland.

Ook de hoge urbanisatiegraad van Holland en Zeeland waardoor mensen nooit ver van de stad woonden en met de stad handel konden drijven heeft aantoonbare gevolgen gehad voor het gezinsleven en de gezinsstructuur.¹⁴ Het platteland werd zodoende betrokken in de markteconomie, migratie was algemeen. Veeteelt was de belangrijkste produktietak op het platteland. Dit was mogelijk, omdat door de hoge urbanisatiegraad zuivelprodukten gemakkelijk in de steden tegen andere produkten geruild konden worden. Het arbeidsoverschot dat de arbeidsextensiviteit van de veeteelt met zich meebrengt, werd in de steden en de scheepvaart opgevangen.

Voor de geschiedenis van het nederlandse gezin blijft dan nog staan, dat gezinnen in deze gebieden al in een vroegere periode anders gestructureerd waren dan in de rest van West-Europa.¹⁵ Zodoende kunnen we hooguit nog stellen, dat gebieden met overheersend zuivelbedrijf een andere familie-

12 T.a.p. Hoewel Laslett in zijn nawoord ontkent dat de industriële samenleving vergeleken kan worden met de pre-industriële samenleving, valt alleen al in de titel van zijn boek: *De wereld die we verloren hebben* een nostalgie te bespeuren. Er wordt geen keuze gemaakt tussen beide maatschappijvormen, maar de oudere wordt steeds weer in nostalgische taal beschreven.

13 K. Marx en F. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*. MEW 4, pp. 464/465; ned. vert., *Het communistisch manifest*, Amsterdam 1971¹², p. 43. Zie aldaar ook: 'De bourgeoisie heeft de gezinsverhouding haar roerend-sentimentele sluier afgerukt en ze tot een zuivere geldverhouding teruggebracht.'

14 A.M. v.d. Woude, t.a.p., p. 318. Zie ook: J. de Vries, *The Dutch Rural Economy in Golden Age 1500-1700*. New Haven/Londen 1974. De Vries beschrijft daarin de overgang naar produktie voor de markt.

15 M. Bloch, *La Société Féodale*. Parijs 1939, Dl. 1, hoofdstuk 10.

structuur hebben dan gebieden met gemengd bedrijf; dat gezien de hoge urbanisatiegraad en het veeteeltbedrijf families in Holland en Zeeland kleiner waren dan bijvoorbeeld de families op de Veluwe die reeds kleiner waren dan de zogenaamde grootfamilies. Maar we kunnen niet zonder meer poneren, dat het kapitalisme de grootte van de families en aldus de familiestructuur veranderde.¹⁶

De tweede vertekening bij het zoeken naar een theorie van de geschiedenis van vrouwen in Nederland – en dus van de samenhang tussen kapitalisme en patriarchaat – is het direkt toepassen op de Republiek van de in het artikel genoemde ontwikkeling, die ook Alice Clark schetst.¹⁷ In haar briljante boek over het leven van werkende vrouwen in de zeventiende eeuw in Engeland beschrijft zij, hoe vrouwen langzaam uit het produktieproces werden teruggedrongen. Zo verslechterde de positie van de vrouwen in de gilden¹⁸, op het platteland¹⁹ en in de klasse van industriëlen²⁰. De keerzijde van deze ontwikkeling was de toename van fabrieksmatige arbeid voor vrouwen. Maar ook in de manufaktur was de positie van de daar werkzame vrouwen een achteruitgang vergeleken bij hun vroegere leven. Dit proces van achteruitgang is voor Nederland nog niet aangetoond; zodoende zijn engelse artikelen, die hierop meestal gebaseerd zijn, niet direkt van toepassing op de nederlandse situatie.

'Toen ik een schooljongen was, vertelden de engelse geschiedenisboekjes, dat op een mooie dag in 1485 de Engelsen wakker werden en met verbazing zeiden: de middeleeuwen zijn voorbij, de moderne tijd is aangebroken.' Christopher Hill

Voor de geschiedenis van Nederland moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen vroeg handelskapitalisme en industrieel kapitalisme. In ieder

16 A.M. v.d. Woude, t.a.p. Konkluderend kan gezegd worden, dat het verband tussen kapitalisme en het ontstaan van het nukleair gezin niet overtuigend is aangetoond. Wel lijkt het waarschijnlijk dat een markteconomie voorwaarden schept voor bijv. de zuivelindustrie en dat dit weer een relatie heeft met de grootte van de gezinnen. Land kan immers nauwelijks verdeeld worden tussen een aantal broers; koeien kunnen gemakkelijk verdeeld worden. Bovendien komen in veeteeltgebieden kleinere gezinnen voor dan in landbouwgebieden. Zie voor de grootte van gezinnen in een veeteeltgebied ook: A.M. v.d. Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en historische geschiedenis van Westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*. Wageningen 1972 (diss. Utrecht). De zgn. Wageningse School ziet meestal af van het 'prematuur' verbanden leggen, omdat zij het nut er niet van inziet. De hier gelegde verbanden zijn tamelijk hypothetisch omdat vergelijkend onderzoek naar gezinsgrootte vooral voor de achttiende eeuw heeft plaatsgevonden. Er valt wel te werken met dit concept, waarbij produktiewijze samenhangt met gezinsstructuur.

17 A. Clark, *Working life of women in the seventeenth century*. Londen 1919 (repr. 1968).

18 T.a.p., pp. 150-236.

19 T.a.p., pp. 42-93

20 T.a.p., pp. 14-42 en 290-309.

geval zijn de mensen niet plotseling wakker geworden om te zien dat een nieuwe tijd was aangebroken. We kunnen ook niet zomaar spreken van de overgang van feodaliteit naar kapitalisme, temeer daar de druk van het feodale systeem in onze kontreien nauwelijks gevoeld is en de feodaal-vazalitiese verhoudingen een minder grote invloed hadden dan bijvoorbeeld in Engeland. De adel, hoewel aanwezig, heeft bijgevolg nooit die invloed gehad op het levenspatroon die ook Hall voor Engeland beschrijft.²¹ Dit in tegenstelling tot het op school aangeleerde traditionele beeld van Dirken, Jacobs's, Florissen en Willemen.

In de Republiek heeft het kapitalisme zich op een eigen wijze ontwikkeld. De periode vanaf de oorspronkelijke accumulatie tot het industriële kapitalisme heeft hier enige eeuwen geduurd. Geld was vaak geïnvesteerd in de handel of later ook in buitenlandse beleggingen; en het werd niet zoals in Engeland aangewend voor de opbouw van een eigen nationale industrie.

De centrale vraag die door nederlandse historici beantwoord moet worden, is dan ook hoe het komt dat de industrialisatie, hoewel de voorwaarden hiervoor in de zestiende eeuw schijnbaar aanwezig waren, toch zo laat op gang is gekomen. Het is in het kader van dit artikel ondoenlijk een antwoord op deze problemen te geven, ik signaleer ze slechts om aan te geven dat het kapitalisme in de Republiek niet, zoals in Engeland, al vrij snel de vorm van industrieel kapitalisme aanneemt. In Engeland neemt het kapitaal reeds zeer vroeg de vorm van industrieel kapitaal aan²², terwijl zich in de Republiek de oorspronkelijke accumulatie voltrekt in de vorm van handelskapitaal. Overigens was er in de Republiek best plaats voor manufakturen en industrie.²³ Voordat er in Nederland sprake is van een industrieel kapitalisme, moeten we wachten tot het eind van de negentiende eeuw. Deze 'andere' ontwikkeling moet welhaast invloed hebben gehad op de sfeer van de reproductie; de engelse theorie kan dus niet klakkeloos overgenomen worden.

21 H. Pirenne, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*. Parijs 1963. Op pp. 51 e.v. vermeldt hij, dat de bourgeoisie in de Lage Landen numeriek groter was dan elders in West-Europa; p. 147: 'Il reste donc que la ville médiévale est essentiellement la chose des bourgeois. Elle n'existe que pour eux et par eux. C'est dans leur intérêt, et dans leur intérêt seul, qu'ils ont créé les institutions et organisé l'économie.'

22 Ch. Hill, *Reformation to Industrial Revolution*. Londen 1967. Heruitgegeven in: *The Pelican Economic History of Britain*, dl. 2, 1530-1780. Harmondsworth 1969.

Voor de uitwerking hiervan op de positie van vrouwen zie: I. Pinchbeck, *Womenworkers and the industrial revolution*. Londen 1930.

23 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*. 's Gravenhage 1908-1939. J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de republiek*. 's Gravenhage 1970.

3. Geschiedenis van de nederlandse huisvrouw — 'Ontstaan' van de huisvrouw

Over huisvrouwen uit de veertiende eeuw weten we zo goed als niets. Tegen de achtergrond van de afwijkende familiestructuur kan men net zo goed wel als niet een afwijkende gezinsstructuur verwachten. Hier en daar is onderzoek gedaan naar de rechten van de man t.o.v. de vrouw, dus naar huwelijksbanden en huwelijksrelaties, maar van de ervaringswereld van huisvrouwen weten we niets.²⁴ We weten niet hoe ze stonden tegenover zwangerschap, kinderen opvoeden, kinderen baren en we weten ook niet of ze tegen de wil van hun man hun zin konden doordrijven — kortom of ze enige macht hadden.

Ook naar de positie van de zeventiende eeuwse huisvrouw en haar relatie tot haar man is maar bitter weinig onderzoek gedaan. Voorzover we iets weten is het afkomstig uit reisbrieven van vreemde reizigers, die over de nederlandse vrouwen berichtten en de vrouwen in de Republiek vergelijken met moeder de vrouw thuis. Het is gevaarlijk om uit deze brieven konklusies te trekken, de selectieve perceptie van de reizigers zal maar al te vaak een al bestaand beeld bevestigd hebben. Maar ook dan nog komt dit beeld niet uit het niets gevallen en zo leren we over de grote hygiëne en de gedegen intellectuele opvoeding van de huisvrouwen.²⁵

In de zeventiende eeuw kunnen we zeker nog niet spreken van een rigoureuze scheiding tussen woon- en werkplaats. De scheiding tussen woon- en werkplaats wordt meestal gezien als een belangrijke achteruitgang in het leven van vrouwen. Wel konstateren we een verslechtering van de levensomstandigheden waar de zelfstandige ambachtsman steeds verder teruggedrongen werd, een tendens, die tenslotte uitmondde in de ontbinding van het gilde en vaak de proletarisering van de ambachtslieden tot gevolg had. Wanneer men als loonarbeider ging werken vond een scheiding tussen woon- en werkplaats plaats. Deze scheiding is vooral voor vrouwen ingrijpend, omdat het onmogelijk wordt én voor het

24 A.G. Weiler, 'Enige aspecten van de man/vrouw-verhouding in de Middeleeuwen'. In: *Jeugd en Samenleving* maart/april 1975, pp. 195-213. B. Deemyttenaere, 'Vrouw en seksualiteit. Een aantal kerkideologische standpunten in de vroege middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 86 (1973), pp. 235-261. C.K. Hoffman, *De ontwikkeling van de rechtsstoestand der vrouw volgens het oudgermaansche en oudnederlandsche recht*. Rotterdam 1891 (diss. Leiden).

25 R. Thompson, *Women in Stuart England and America*. Londen 1974. Hij citeert hierin op p. 4 J. Child, *Brief observations concerning trade and interest of money*. Londen 1665. In ieder geval wordt de grotere vrijheid van de nederlandse vrouw algemeen aangenomen, bijv. K. Thomas, 'Women and the Civil sects', in: T. Aston (ed.), *Crisis in Europe, 1560-1660. Essays from past and present*. Londen 1965, p. 322. Ook A. Romein-Verschoor neemt dit t.a.v. de afbraak van het patriarchaal gezag en over wat er voor in de plaats kwam over in *Ja vader, nee vader*. Amsterdam 1974. Op p. 14 vermeldt zij het vrije gedrag van de meisjes Roemer Visscher; ze stelt dit evenwel niet tegenover het engelse gedrag.

huishouden én voor het werk in loondienst te zorgen. Maar het vermoeden bestaat dat die scheiding tussen woon- en werkplaats slechts geleidelijk plaats vond, zij heeft zich pas in de loop van een aantal eeuwen voltrokken. Ook voor de bourgeoisie heeft deze scheiding niet altijd bestaan: een handelskantoor is immers gemakkelijk in een groot grachtenhuis te vestigen. Het grootste deel van de mensen echter bleef werkzaam in de agrarische sektor of in het kleinambachtelijk bedrijf en de vrouwen zullen daar gewoon meegeholpen hebben met de instandhouding van het bedrijf. Wel vinden we in de zeventiende eeuwse steden overal zelfstandige vrouwen – zij het laag op de maatschappelijke ladder. Als zij het hoofd niet boven water konden houden, pleegden ze kleine diefstallen of verkochten zich als prostituée. We komen ze in de amsterdamse konfessieboeken tegen als kleine misdadigers, die opgeven dat ze hun kost verdienen met zijde winden, naaien of breien.

4. Vrouwen en gilden, vrouwen in de handel, vrouwen en kleine warenproductie

Talloos zijn de vrouwen geweest die hun man hielpen de zaak te drijven, maar in de zeventiende eeuw vinden wij ook nog zelfstandig handeldrijvende vrouwen. Het zijn de groentevrouwen op de markt, de visverkoopsters en bijvoorbeeld de rijglijfmaaksters. Deze laatsten hadden zelfs een eigen gilde.²⁶

Uit de achttiende eeuwse pamfletliteratuur is ook de waterdraagster niet weg te denken. Ook kennen wij een belastingkohier uit 1742 van de gemeente Amsterdam. Dit kohier is nagezocht op zelfstandig aangeslagen vrouwen.²⁷ In de toplaag van de aangeslagenen vinden wij vrouwen als zelfstandige renteniers, dus niet actief bij de handel betrokken. Daarnaast vinden wij vrouwen als stille vennoten. Voor de vrouwen die afkomstig waren uit die groepen die traditioneel in gilden waren georganiseerd lagen de problemen anders. Tal van beroepen waren voor hen door de strenge gildebepalingen niet bereikbaar. Het is zelfs de vraag hoe de weduwen van de gildemeesters zich in leven hebben kunnen houden. Er zijn uitkeringen door het stadsbestuur geweest.

26 I.H. van Eeghen, *De Gilden: theorie en praktijk*. Bussum 1965. In dit boekje vinden wij alleen iets over amsterdamse gilden. Ik ben mij pijnlijk bewust van het feit, dat veel van het hier beschrevene misschien juist is voor Amsterdam of Holland, maar misschien in het geheel niet voor andere delen van de zeven provinciën. Maar omdat Holland zo toonaangevend was, en daarbinnen Amsterdam zo belangrijk is het hier beschrevene gebaseerd op materiaal uit deze gebieden.

27 L. van Nierop, 'Het kohier van de Personele Quostatie te Amsterdam over het jaar 1742 en de vrouw'. *Jaarboek Amstelodamum XLIII* (1949), pp. 80-101.

er bestond zelfs een weduwengeld, maar iedere uitkering kon gestaakt worden in perioden van economiese achteruitgang. Verhuur van kamers was dan ook een beproefde methode om een bijverdienste te hebben, voor ouden van dagen bestond een oude wijfkensgeld. Bij de kleine handel vinden wij de vrouwen goed vertegenwoordigd, o.a. talloze winkeliersters. Om een winkeltje te beginnen behoefde men, i.t.t. het lidmaatschap van vele gilden, geen poorter te zijn.²⁸ Om een winkel te openen moest óf alleen een vergoeding aan het grootkramersgilde worden betaald – een bepaling die overigens in de loop van de eeuw steeds slechter wordt nageleefd – óf men opende een winkeltje in het kleinkramersgilde en daarvoor was alleen formeel verlof van de stadssekretaris nodig.

Konkluderend kunnen wij stellen dat haast bij alle bedrijven die buiten een gilde georganiseerd waren een vrouw aan het hoofd stond en daarmee staat een deel van Halls theorie voor Amsterdam op losse schroeven. Hiermee is evenwel niet aangetoond, dat de participatie van vrouwen in de gilden en aan het maatschappelijk leven niet achteruit is gegaan. We kunnen uitsluitend stellen, dat de uitstoting uit de gilden, zo deze al heeft plaats gevonden in 1742 slechts gedeeltelijk een feit is (de vraag blijft of vrouwen voordien in grotere mate daaraan hebben deelgenomen), en dat vrouwen nog overal als actieve leden van de maatschappij optreden.

5. Aanzetten tot een theorie

We hebben hierboven al gezien, dat het een te boude bewering zou zijn zonder meer te stellen, dat vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw uit het economiese openbare leven werden teruggedrongen.

Wel is er een duidelijke ontwikkeling waarneembaar, waarbij het aandeel van vrouwen aan het openbare leven steeds meer vermindert en haar taak steeds meer in de reproductiesfeer komt te liggen.²⁹ Deze ontwikkeling wordt tijdens de industrialisatie voltooid. De scheiding tussen woon- en werkplaats wordt dan definitief; allerlei taken van vrouwen worden dan definitief door de sfeer van de direkte produktie overgenomen (naaien, inmaken enz.). Pas na de industrialisatie kan het ook voor de vrouw uit de arbeidersklasse tot een eer worden niet in loondienst te hoeven werken wanneer ook haar man voldoende inkomsten heeft om haar te onderhouden. Ook voor haar kan dan het huisvrouw

²⁸ Het poorterrecht moest gekocht worden. Zodoende waren vele immigranten geen poorter. Poorters genoten privileges bijv. bij verhoren, gevangenneming enz.

²⁹ Zie ook: E. Zaretsky, t.a.p.

zijn — het geen direkt aandeel hebben aan de produktie — tot een kultus worden. Veranderingen in de beslotenheid van het gezin worden ook door Habermas geconstateerd, hij benadert de zaak evenwel via een andere weg, nl. via de veranderingen in de openbare sfeer.³⁰ Door de veranderingen in de sfeer van de openbaarheid en de strenge afgrenzing van de openbaarheid van de privé-sfeer krijgt het begrip privé in de burgerlijke familie een eigen, bijzonder karakter, dat o.a. tot uiting komt in de indeling van het huis. De mensen krijgen eigen vertrekken, de salon voor het publiek wordt een plaats waar de familie zich niet ophoudt wanneer ze zich terug wil trekken in de privésfeer.³¹ De verdringing van vrouwen naar de privésfeer thuis is een proces dat in de top-lagen van de maatschappij op gang komt en zich langzaam als een olievlek uitbreidt over andere bevolkingsgroepen. Deze verandering gaat gepaard met het introduceren van nieuwe normen van fatsoen en deftigheid; Von Wolzogen Kühr³² constateert aan het begin van de achttiende eeuw duidelijke veranderingen op dit gebied. De nieuwe waarden van de burgerij worden steeds meer de norm bij uitstek. De zeventiende eeuwse moraal, volgens welke een vrouw in de maatschappij hoort te staan, wordt vervangen door de moraal van nietsdoen en verveling; de vrouw uit de bourgeoisie wordt tot onwetende pop. Opgesloten in haar huis steekt haar leven schril af tegen dat van de nijvere volkswrouw, die nog wel een straatje omloopt en meehelpt de roddels te verbreiden.

In de Restauratie³³ wordt deze tendens nog eens versterkt. De mogelijkheden van de burgerij om individueel omhoog te komen zijn na de val van het oude patriciaat uitgebreid. Vrouwen worden tot een middel om individueel standverschil te bevestigen.³⁴

30 J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Neuwied und Berlin 1962.

31 T.a.p., pp. 60-69. Zie ook: R. Boudet, 'Die bürgerliche Familie'. In: H. Rosenbaum (ausg.), *Familie und Gesellschaftsstruktur. Materialien zu sozioökonomische Bedingungen von Familieformen*, pp. 283 e.v. Dit artikel is een vertaling van: R. Boudet, 'La famille bourgeoise'. In: *Sociologie de la famille contemporaine*. Parijs 1955.

32 S.J. von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der achttiende eeuw*. (Diss.) Leiden 1919; idem, *De Nederlandsche vrouw in de tweede helft der achttiende eeuw*. Leiden 1920.

33 Restauratie is de periode na de franse overheersing.

34 Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk van Duinkerken tot Delfzijl*. Utrecht 1934, pp. 585-587 (Amsterdam 1973³).

6. Verzet tegen de nutteloosheid

γ Voegt gewis een patriot
Ook de vrouwen te verlossen

In de periode van de machtsstrijd tussen patriotten en orangisten zien wij pogingen de vrouwen bij de strijd te betrekken. Ik verwijs hiervoor naar de talloze vrouwenbladen, die hiervoor speciaal geschreven werden.³⁵ Ook in de Republiek dringen immers de geluiden door: gelijkheid moet ook tussen mannen en vrouwen bestaan. Vermoedelijk is het feminisme hier niet zo radikaal geweest als in Frankrijk (Olympe de Gouges) of Engeland (Mary Wollstonecraft). Zo klaagt Etta Palm, nederlands eerste feministe³⁶, over de problemen om vrouwen hier voor de grote veranderingen warm te maken. Er wordt dus actief gepoogd vrouwen bij de radikale beweging te betrekken, welke ideologie ten dele zelf direkt toepasbaar is op de ongelijkheid tussen man en vrouw.

Het teruggedrongen zijn in het huisgezin wordt nog eens versterkt door het feit dat vrouwen een nieuwe taak krijgen toebedeeld, nl. de opvoeding van de kinderen. Het kind krijgt in deze tijd immers een eigen plaats in de samenleving. De opvoeding waaraan tot dan toe weinig aandacht was geschonken, krijgt in de loop van de zestiende tot de achttiende eeuw steeds meer de aandacht. Kinderen van de bourgeoisie komen het eerst aan bod om niet langer als volwassenen in de dop behandeld te worden.³⁷ De neerslag hiervan vinden we bij Rousseau en in Nederland bij Betje Wolff.³⁸ Bij beiden wordt de taak van de opvoeding in de eerste jaren aan de moeder toevertrouwd. Vermoedelijk hangt dit verschijnsel samen met de verlenging van de noodzakelijke leertijd

³⁵ De politieke praatmoer, de politieke snapster, Diewertje en Grietje, Stijntje en Trijntje. In de franse tijd vinden wij dan nog *De Bataafse vrouwenkrant* en *De Bataafse Burgeret en Boer*.

³⁶ W.J. Koppius, *Etta Palm (barones Aelders), Nederlands eerste feministe tijdens de Fransche revolutie te Parijs*. Zeist 1924.

³⁷ Toen dit artikel al geschreven was, verscheen: Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel 1975. Voor het eerst wordt daarin in Nederland gepoogd een meer materialistische verklaring te geven voor de veranderingen in de achttiende eeuw.

³⁸ Jan en Annie Romein, *Erfsters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam 1971⁹, pp. 517-540. E. Wolff-Bekker, *Proeve over de opvoeding aan de Nederlandsche moeders*. Amsterdam 1779. Als men op deze manier naar Betje Wolff kijkt, als neerslag van een bepaalde stroming, dan doet het er niet zo veel toe of haar grote voorbeeld Rousseau veel invloed had in Nederland. Hierover bestaat een minder bekend artikel: W. Gobbers, 'Emile in Nederland. Een studie over het onthaal en de invloed'. In: *Paedagogica Historica* II, 1962. Zie voor Rousseau's ideeën over vrouwen: P. J. Miller, 'Nature, education and the natural woman'. In: *Paedagogica Historica* XIV, 2, 1974, pp. 385-404.

om, gezien de snelle ontwikkeling van de techniek, maatschappelijk mee te tellen.³⁹

Intellectuele opleiding voor meisjes is verspilde moeite, zij moeten het kind immers in de eerste levensjaren alleen natuurlijke warmte geven. In het werk van Rousseau wordt dit sterker benadrukt dan bij Betje Wolff. Ook zij legt het hoogste ideaal in het moederschap, maar, misschien omdat ze zelf een intellectuele vrouw en niet een moeder was, is zij niet tegen een intellectuele opvoeding gekant. Dit streven een goede moeder te zijn, vindt pas aan het eind van de achttiende eeuw een geschreven neerslag, maar al gedurende de hele achttiende eeuw zijn er aanwijzingen in deze richting te vinden.⁴⁰ In deze 'nieuwe' taak voor de vrouw ligt een emanciperend moment, het legt de basis voor het negentiende eeuwse feminisme, dat vooral gericht was op een betere opleiding voor meisjes; met een betere opleiding konden ze betere moeders worden.⁴¹

Steeds moeten we in het oog houden dat voor het vrijstellen van grote groepen vrouwen en kinderen van de directe produktie in de allereerste plaats een zekere welstand nodig is. In de tweede plaats een moraal die het niet-produktief actief zijn toelaat (rentenieren). Daarom kan dit proces pas beginnen in een maatschappij waarin kapitaalakkumulatie heeft plaats gevonden. Een zekere welstand is bereikt, het mogelijk is dat niet meer het hele gezin bijdraagt in het voorzien in de levensbehoeften en de man genoeg kan verdienen om vrouw en kinderen in leven te houden (gezinsloon). Deze voorwaarden worden vanaf de zestiende tot de twintigste eeuw door steeds meer groepen bereikt.

Het enige andere interpretatiekader dat in de nederlandse geschiedschrijving veelal wordt gehanteerd is dat van Van Ussel: hoewel zijn boek niet bedoeld is als nederlandse geschiedschrijving, wordt het er klakkeloos voor gebruikt.⁴²

39 Dasberg, t.a.p. laat duidelijk zien, hoe dit eerst in de hogere kringen op gang kwam en pas honderdvijftig jaar later voor arbeiderskinderen een feit werd. 'Naarmate de nieuwe taakverdeling norm werd, nam het vrijstellen van taken de vorm aan van het buitensluiten van taken en de daarmee samenhangende leefgebieden' (p. 14). Voor Frankrijk constateert Ariès deze veranderingen, zij het vroeger. P. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Parijs 1960.

40 S.J. von Wohlzogen Köhr, t.a.p.; dit is eigenlijk de centrale these van haar werk.

41 W.H. Posthumus-van der Groof en A. de Waal, *Van moeder op dochter*. Utrecht/Antwerpen 1948, passim.

42 J.M.N. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Amsterdam 1967 (diss. met in de titel een aanduiding dat de in het werk geponeerde stelling toegelicht wordt met materiaal uit Frankrijk en Duitsland. Dit staat echter niet vermeld in de gepopulariseerde versie — misschien is dit de oorzaak van de verwarring waarbij het boek als een stuk nederlandse geschiedschrijving besproken wordt).

7. Van Ussel en vrouwen

In zijn boek over de geschiedenis van de seksualiteit — overigens een standaardwerk in de nederlandse geschiedschrijving — konstateert Van Ussel in de loop van de zestiende tot de achttiende eeuw een 'moderniseringstendens' in de westeuropese samenleving, vooral in Frankrijk en Duitsland. Aan de hand van de theorie van N. Elias⁴³ probeert hij te analyseren wat de door Elias gekonstateerde affektbeheersing voor gevolgen heeft gehad voor de psychologie van de mensen en in het bijzonder voor het seksuele gedrag. Deze affektbeheersing bestaat hieruit dat de mensen in het genoemde tijdperk leren hun driften te beheersen, zichzelf in samenhang met de opkomst van de nieuwe moraal van handel en burgerij restricties op te leggen. Dit om zich te onderscheiden van de adel, waar de burgerij zich aan de vooravond van de franse revolutie tegen afzet. De burgerij had deze affektbeheersing nodig omdat haar economische taken anders waren dan die van de adel: industriekapitaal tegenover grondbezit. Ook de arbeiders moesten op den duur in deze richting gedisciplineerd worden. Van Ussel nu werkt de theorie van Elias verder uit naar de seksualiteit; analoog met de affektbeheersing konstateert hij een verpreutingsproces, dat eerst binnen de bourgeoisie waarneembaar is en zich later ook tot andere lagen van de bevolking uitbreidt.

Op het allereerste gezicht kan men het moeilijk met hem oneens zijn. Niettemin rijzen er twijfels. Impliciet wordt immers gesteld, dat de verpreutsing noodzakelijk was om de affektbeheersing te vervolmaken. Laten we het proces nu eens vanuit de afzondering waarin men vrouwen dwong bekijken. Al sinds het ontstaan van de partikuliere eigendom heeft het patriarchaat geprobeerd ervoor te zorgen dat mannen hun bezit konden overerven aan eigen kinderen⁴⁴, het kapitalisme vervolmaakt dit gegeven door de mogelijkheid vrouwen op grote schaal vrij te stellen van arbeid in de sfeer van de direkte produktie, hierdoor kunnen zij des te beter opgeborgen worden in huis, en wordt verzet bemoeilijkt. Thuis opgeborgen konden vrouwen haast niet meer ontrouw zijn, maar voor bourgeoismannen bleef de prostitutie bestaan. Affektbeheersing en verpreutsing komen ons dan meer voor als een uitwas van het kapitalisme waarbinnen het terugdringen van vrouwen uit het maatschappelijk leven werd voltooid. De reproductie werd een zaak voor vrouwen en zonder hun aandeel daarin zou het kapitalisme zich niet verder kunnen ontwikkelen.⁴⁵ Aan de plaats

43 N. Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Basel 1929.

44 F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de partikuliere eigendom en van de staat*, t.a.p.

45 Zie Anja Meulenbelt, 'De economie van de koesterende funktie' elders in dit nummer.

van vrouwen binnen de sfeer van de reproductie besteedt Van Ussel nauwelijks aandacht. Om zijn theorie toch recht te krijgen haalt hij voorbeelden uit zeer verspreide gebieden en ontwikkelt hij een globale theorie waarin klassen, standen en sekseverschillen zozeer weg blijken te vallen, dat processen in de bovenlaag van de maatschappij maatgevend worden voor de hele bevolking.

Vergeeten wordt dat de burgerlijke moraal als eksklusieve norm wordt opgeheven bij uitbreiding tot andere groepen en zij a) niet meer samen schijnt te hangen met de werklust van de kapitalistische entrepreneur en b) elementen van de moraal van andere groepen in zich opneemt.

Maar Van Ussel kan dat niet zien, omdat hij bijna konsekwent niet naar de veranderende positie van vrouwen kijkt. Zo zijn kinderen gehoorzaamheid verschuldigd aan de vader⁴⁶; verwondert het ons dan nog dat vrouwen aan dezelfde persoon gehoorzaamheid verschuldigd zijn? Of – om een ander voorbeeld te noemen – wanneer hij spreekt over premaritale koitus⁴⁷; deze zou wel aan meisjes en niet aan jongens verboden zijn. Maar hier vergeet Van Ussel, in zijn verbazing over dit feit, dat vrouwen voor de gevolgen opdraaien. De invoering van dit 'taboe' zou ik niet uit affektbeheersing willen verklaren maar uit het feit dat het, gezien de woonomstandigheden in de steden, moeilijker is ongehuwde moeder te worden in een fabrieksstad dan op het platteland, waar immers de tradities vaak zo anders zijn, dat bijv. pas getrouwd wordt, wanneer er een kind op komst is.

Door geen onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen, tussen openbare sfeer en thuis, en door de veranderingen die het kapitalisme voor vrouwen bracht niet te zien, lijken zaken als veranderingen in de seksualiteit uit affektbeheersing verklaard te kunnen worden. In de geschiedenis wordt zodoende het meest intieme van mensen, hun seksualiteit, verklaard door een eigen leven leidende psychiese processen, waarvan beheersing noodzakelijk wordt ... Trouwens Van Ussel noemt zelf het verband hiervan met de strijd tegen de adel. Hoewel hij tegelijk erkent en ontkent dat het privéleven – de reproductie – een eigen leven leidt, wordt in de analyse toch een scheiding gemaakt die binnen het kapitalisme bijna formeel is. Deze scheiding is haast niet waarneembaar, omdat het niet de gewoonte is de aandacht te richten op hoe maatschappelijke openbaarheid inwerkt op het privéleven en de sfeer van de reproductie. Door in de analyse in elkaar grijpende eenheden te scheiden, ze verschillend te duiden en los van elkaar te behandelen, wordt een schijnbare tegenstelling versterkt. Deze scheiding heeft weer haar oorzaak in

46 Van Ussel, t.a.p., p. 117.

47 Van Ussel, t.a.p., p. 118.

het kapitalisme zelf, waarbinnen de produktieve functies van de bourgeois-familie gesocialiseerd werden. Deze socialisatie vond op grote schaal plaats in de negentiende eeuw, maar in de achttiende eeuw vinden wij talloze voorboden van dit verschijnsel. Het gezin wordt de plaats van de persoonlijke ervaring en naarmate het werk buiten het gezin meer vervreemd raakt, als minder zinvol wordt ervaren, gaat men in dat gezin nieuwe waarden leggen. Zo gaat het bewust zichtbare verband tussen privéleven en kapitalisme verloren.

8. De negentiende eeuw

In de negentiende eeuw worden bovengeschetste ontwikkelingen voltooid. Het individueel omhoog streven was geheel konform de burgerlijke moraal, onderdeel van de hele benepen levenswijze van de burgerlijke klasse.

Naast het bestaan van een bourgeoisie, waar de vrouw het huis versierde, treft men in Nederland de talloze paupers, levend van bedeling en tijdelijke arbeid. De industrialisatie bracht hier niet teweeg dat vrouwen en masse de fabrieken gingen.⁴⁸ Zij versterkt alleen het terugdringen van vrouwen en buit dat uit.⁴⁹ De ideologie bleef die van de man als kostwinner en de vrouw als moeder en huisvrouw. De extra benodigde arbeid werd gehaald uit het industrieel reserveleger van mannen, dat groot genoeg was om ook het kostwinnersloon laag te houden.⁵⁰ Protest tegen vrouwenarbeid valt niet te verklaren uit protest tegen de dubbele belasting van vrouwen, maar uit de ideologie volgens welke vrouwen niet behoorden te werken. Duidelijk ziet men halverwege de eeuw pogingen die vrouwen die wel in loondienst werkten met behulp van deze ideologie ertoe te bewegen weer goede moeders te worden. Huisindustrie is voor de alleenstaanden een oplossing.⁵¹

Bovendien was het noodzakelijk om de arbeidersklasse in staat te stellen, zichzelf beter te reproduceren. Tot dan toe had immigratie gezorgd voor de aanvulling van het arbeidsleger; de oorzaak van deze verandering is niet geheel duidelijk. Gedacht kan worden aan de opkomst van industrie in de emigratie-gebieden of aan het feit dat de kinderen, uit de loonarbeidsters geboren, werkelijk te zwak waren. Immers: 'De eigenaar van de arbeidskracht is een

48 W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw*. Amsterdam 1940, pp. 9-11.

49 Zie 'Van dames- en vrouwenfatsoen' elders in dit nummer.

50 F. Wieringa e.a., zie noot 5.

51 Zie ook Selma Leydesdorff, 'De houding tegenover de vrouwenarbeid in de fabrieken aan het eind van de negentiende eeuw' elders in dit nummer.

sterfelijk wezen. Indien dus zijn verschijning op de markt continu wil zijn – zoals de onophoudelijke omzetting van geld in kapitaal vooronderstelt –, moet de verkoper van de arbeidskracht zich vereeuwigen, "zoals ieder levend wezen zich vereeuwigd door de voortplanting". De arbeidskrachten, die door slijtage en dood aan de markt worden onttrokken, moeten voortdurend door ten minste een gelijk aantal nieuwe arbeidskrachten worden vervangen.⁵² Onderzoek naar deze factoren moet nog gedaan worden. Misschien droeg ook het feit, dat door de late industrialisatie, op een technisch hoog nivo totale usurpatie van het reserveleger niet nodig was, bij tot het laag blijven van het aantal vrouwelijke loonarbeiders.⁵³ Als dat zo was lijkt het immers logies dat men mannen voor het werk aantrok.

In andere landen heeft de Eerste Wereldoorlog een stijging van het aantal vrouwelijke loonarbeiders teweeggebracht, maar in Nederland valt hooguit een toename van vrouwenarbeid in de herenkonfektie te constateren.⁵⁴ Al gedurende de oorlog wordt geconstateerd dat het nederlandse economische leven door de mobilisatie op dit punt geen veranderingen heeft ondergaan.⁵⁵ Ongetwijfeld heeft dit lage aantal buitenshuis werkende vrouwen invloed gehad op het denken over gezinnen, de positie van vrouwen en de moraal.

9. Wat te doen?

Het kapitalisme heeft in Nederland zowel als Engeland de voorwaarden gekreëerd tot onze bevrijding. Voor het eerst zijn we in staat door de vooruitgang van de technologie ons eigen biologies funktioneren te beheersen; aan de andere kant kunnen daardoor als gevolg van de kapitalistische ontwikkeling vrouwen steeds meer de arbeidsmarkt opgedreven worden. Maar beide landen hebben deze fase van de ontwikkeling langs verschillende wegen bereikt.

52 K. Marx, *Das Kapital* dl. I, MEW 23, pp. 185-186; ned. vert., K. Marx, *Het kapitaal*, Hilversum/Antwerpen 1967, p. 111.

53 De achtergronden en beweegredenen van waarom vrouwen niet en maase de fabrieken gingen aan het eind van de negentiende eeuw is voor het eerst door ons uitgewerkt in genoemd artikel in *Jeugd en Samenleving*. Het is voor één mens bijzonder moeilijk om het geheel van een dergelijke materie in zijn eentje te doorgronden. Het is beslist een – en niet de geringste – van de verworvenheden van het feminisme, dat het de weg opent voor een niet door individuele prestatiezuucht, intellectuele praalhanerij en leedvermaak over de fouten van anderen belemmerde samenwerking. Het is een samenwerking in de ware zin des woords, waarin fouten maken niet de schrede is naar wegselektering, maar integendeel, het eerste afbakenen van het juiste inzicht.

54 *Rapport van de commissie van enquête naar de werkzaamheden der Nederlandsche vrouw gedurende de oorlog*. Uitg. Nederlandse Bond voor Vrouwenkiesrecht, 'S Gravenhage 1916.

55 T.a.p.

De kontradiktie van het terugdringen van vrouwen uit de openbaarheid en de tegentendens van het gebruiken van vrouwen als goedkope krachten op de arbeidsmarkt gaat voor beide landen op. Onderzoek van dit proces zal deze hypothese moeten staven. Historici zullen dit de komende jaren moeten gaan doen. Minutieus archiefwerk zal de voorwaarde vormen voor het komen tot een theorie die ons zal leren wat kapitalisme voor ons vrouwen betekent. Deze theorie is noodzakelijk om onze houding te bepalen ten opzichte van de antikapitalistische strijd. We moeten te weten komen op welke punten die strijd voor ons van direct belang zal zijn, en op welke punten die strijd ons kan tegenwerken. En zo zullen we inzien op welke manier in een overgangsmaatschappij de taakverdeling tussen man en vrouw niet per definitie opgeheven hoeft te worden. Ook al is het de taak van een kommunistiese maatschappij de verhoudingen tussen mensen door mensen zelf regelbaar te maken; wij feministen moeten er niet van uitgaan dat dat vanzelf gaat. Daarom moeten wij onze positie nu reeds analyseren, kontradikties binnen het kapitalisme in onze positie onderkennen om te zien hoe het kapitalisme zelf het ontstane isolement van vrouwen weer opheft. Kortom, we moeten analyseren welke de voorwaarden voor onze bevrijding zijn.

Joyce Outshoorn

LOONDRUKSTERS OF MEDESTRIJDSTERS?

Vrouwen en vakbeweging in Nederland 1890-1920

1.

In april 1975 nam de Verbondsraad van het NVV een resolutie aan over de positie van vrouwelijke werknemers, waarin de voornaamste knelpunten voor vrouwen die buitenshuis werken, werden aangegeven en remedies werden voorgesteld. In zijn inleidende speech memoreerde hoofdbestuurder Frans Drabbe het feit dat het NVV al eerder gepoogd had vrouwen te organiseren en voor hen iets te bereiken. Hij noemde het Verbondskongres van 1916, tijdens welk de toenmalige voorzitter van het NVV, Jan Oudegeest, de bonden aanspoorde tot organisatie van vrouwen. Drabbe vermeldde er maar niet bij, dat Oudegeest pas tot actie opriep na herhaalde kritiek vanuit sommige bonden die meenden dat het NVV achterbleef in de organisatie van vrouwen. En ook al eerder horen we in en buiten het NVV stemmen opgaan die verkondigen, dat het hoog nodig is vrouwen in vakbonden te organiseren. In feite kan de gehele vroege vakbondsgeschiedenis in Nederland ten aanzien van vrouwen samengevat worden in de klagzang, hoe moeilijk het is vrouwen in een vakbond te organiseren, hoe snel vrouwen zich lenen tot onderkruipen bij het breken van stakingen, aangevuld met de klacht over het loondrukkend effect van hun arbeid buitenshuis. De schuld voor het feit dat organisatie van vrouwen moeilijk is, wordt gelegd bij de vrouwen die onvoldoende het belang van vakorganisatie inzien.

Dit negatieve beeld en deze klachten die men in het meeste materiaal – en niet alleen in het begin van deze eeuw – over de vakbeweging terugvindt, intrigeerden mij en riepen bij mij een aantal vragen op. Wat maakte de organisatie van vrouwen nu zo lastig? Wat deden de bonden er eigenlijk aan? Deden ze iets voor vrouwen op het punt van loon en arbeidsbescherming? Of vonden ze dat vrouwen thuis hoorden om voor man en kinderen te zorgen en bepleitten zij een verbod van arbeid voor vrouwen?

Of hadden vrouwen misschien gelijk, wanneer zij zich niet met een bond inlieten?

Dit onderzoek wil echter niet alleen in de geschiedschrijving van de vakorganisaties een leemte vullen. Natuurlijk bestaat deze leemte: de bekende vakbondsgeschiedenissen reppen amper over het bestaan van buitenshuis werkende vrouwen. Zij maken en passant slechts een opmerking over de toename van vrouwenarbeid, of klagen erover, dat vrouwen niet te organiseren zijn.¹ Gedenkboeken van bonden leveren ook niet veel op, waarbij bovendien aangetekend moet worden dat men deze met de nodige omzichtigheid moet hanteren, omdat zij vaak rationalisaties achteraf zijn, waardoor hun geschiedkundig belang zeer uiteenlopend van aard is. Het is mij er hoofdzakelijk om te doen het ons overgeleverde beeld van enerzijds apathiese, wat kortzichtige vrouwen die hun eigen belang niet inzagen en anderzijds strijdbare, actieve bonden die vrouwen probeerden te organiseren, krities te toetsen.

Hiertoe ben ik bij het begin begonnen; als voorwerp van onderzoek is het tijdvak 1890-1920 gekozen. Voor die tijd is er van industrialisatie in Nederland nog nauwelijks sprake en is de vakorganisatie nog zwak en landelijk sterk verspreid. Ik heb mij hier uitsluitend gericht op de feitelijke organisatie van vrouwen; buiten beschouwing blijven hier vragen als het werkelijke loonpeil van vrouwen, precieze gegevens over de structuur van vrouwenarbeid buitenshuis en de technische veranderingen die (misschien) mannenarbeid deden plaatsmaken voor vrouwenarbeid. Deze vragen vergen ieder apart een diepgaande studie. In dit artikel ga ik eerst globaal in op vrouwenarbeid in Nederland, om aan te geven waar die vrouwenarbeid plaats vond en waar men dus vakorganisaties kan verwachten. We beschrijven de gangbare opvattingen over vrouwenarbeid in deze tijd. Vervolgens ga ik in op het vroege verzet van vrouwen tegen hun arbeidsomstandigheden en hun eerste pogingen tot organisatie. Daarna wordt een aparte paragraaf aan het NVV gewijd omdat dit relatief het meeste succes had bij het organiseren van vrouwen. Organisaties die zich niet met vakactie bezig houden, maar typiese standsorganisaties zijn, zoals verenigingen van maatschappelijk werksters en (sommige) verpleegstersklubs, laten wij buiten beschouwing. Slechts zijdelings komen de organisaties van arbeiders en

¹ De voornaamste zijn: J. Oudegeest, *Geschiedenis van de zelfstandige vakbeweging*. Amsterdam 1926, 1932 (2 dln.); Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*. Amsterdam 1956. Er zijn diverse gedenkboeken van de diverse bonden, maar hun historische waarde loopt sterk uiteen en over vrouwen zijn ze (voorzover ze er al iets over zeggen) voor het overgrote deel zonder meer slecht.

arbeidsters in de landbouw ter sprake, omdat daar geheel andere problemen speelden. We zullen zien dat het lage percentage vrouwen in loonarbeid de opvattingen over vrouwenarbeid bij de bonden belangrijk beïnvloedde en belangrijke gevolgen had voor de wijze van organisatie (samen met de mannenbonden en niet apart) en voor de akseptatie van vrouwen in bonden.

2.

Ondanks de doorzettende industrialisatie was er in Nederland in de periode 1890-1920 geen sprake van een massale trek van vrouwen de fabriek in, zoals die zich wel in Engeland of Duitsland heeft voorgedaan. (Alhoewel daar het effect ook overdreven is.) Het percentage vrouwen op de totale beroepsbevolking was in 1889 15,3%, in 1899 16,7%, in 1909 18,2% en in 1920 18,2%.² Deze cijfers zijn weliswaar niet geheel betrouwbaar, omdat bijv. de vrouwen die in het bedrijf van hun man werkten, zoals in de landbouw of bij kleine neringdoenden het geval was, nooit konsekvent geteld zijn. Ook mensen die in de huisindustrie werkzaam waren, en dat waren vooral vrouwen, zijn op uiteenlopende manieren in de statistieken terug te vinden.³ Desondanks blijft de eindkonklusie dat vrouwen en m.n. gehuwde in Nederland nimmer op grote schaal in loonarbeid werkten.

In de 19e eeuw treedt er een verschuiving op in de sectoren waarin vrouwen werkten. Grofweg kan men zeggen, dat terwijl de mannen werden opgenomen in de opkomende industrie, vrouwen hun plaatsen innamen in de landbouw. Later neemt de omvang van de agrarische beroepsbevolking af, en ziet men vrouwenarbeid toenemen in de opkomende dienstensektor en enigszins in zeer bepaalde industrietakken als de textiel en de nieuwe elektrotechnische industrie. Daarnaast bleven vrouwen steeds werkzaam als dienstboden: een derde van alle vrouwen in loondienst is als zodanig werkzaam. De klachten van dames over het gebrek aan beschaafde en ijverige dienstboden dateren eigenlijk uit de twintigste eeuw: de meisjes gaan dan onafhankelijker, beter betaald fabrieks- of kantoorwerk verrichten.

Vrouwenarbeid nam niet toe door de industrialisatie, omdat de vereiste

² Zie voor de cijfers over vrouwenarbeid: *13e algemene volkstelling, 31 mei 1960*. Hilversum 1960, dl. 10: Beroepsbevolking, C: Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960, pp. 10-11. En: *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1969*. Uitgave CBS, Den Haag 1970, p. 54.

³ Zie voor de omzichtigheid waarmee men negentiende eeuwse statistieken over vrouwenarbeid dient te hantieren: W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en in industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw*. Amsterdam 1940.

extra arbeidskracht gemakkelijk gehaald kon worden uit het enorme industrieel reserveleger van mannen, dat ontstaan was door de grote armoede en de slechte economische omstandigheden van de eerste helft van de negentiende eeuw. Het voordeel (voor de ondernemer wel te verstaan) van de goedkopere vrouwelijke arbeidskracht zoals men dat in andere landen ziet optreden, werd door deze reserve voor een groot deel teniet gedaan. De ideologie, volgens welke de man de kostwinner is, was reeds wijd verbreid onder de burgerij die als ondernemer optrad. Deze ideologie droeg er waarschijnlijk toe bij dat zij de voorkeur gaf aan mannelijke arbeidskrachten, waarbij zij inspeelde op de omstandigheid dat deze ideologie ook veld won in de arbeidende klasse. (Verderop zullen we zien, dat zowel het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond als het konfessionele Patrimonium fel tegen vrouwenarbeid gekant waren.) De Eerste Wereldoorlog die in andere landen de grote doorbraak van de vrouwenarbeid betekende, had in Nederland vanwege zijn neutraliteit geen effect. Door de mobilisatie en de enorme verliezen aan het front in de oorlogvoerende landen werd vrouwenarbeid onmisbaar in allerlei industrietakken, en behoudens een zekere reactie na de oorlog lukte het niet meer de vrouwen terug naar huis en haard te krijgen. In Nederland nam de vrouwenarbeid slechts in geringe mate toe, ondanks aanvankelijke verwachtingen van het tegendeel.

De socialist Theo van der Waerden constateert in 1916 voor de afgelopen twee oorlogsjaren een zekere toename van vrouwenarbeid in de industrie, maar deze is gering en heeft vooral plaats in die bedrijven die toch al typies steunen op vrouwenarbeid. Er is weinig verdringing van mannen door vrouwen. In de textiel bijv. ziet men tengevolge van de technologische ontwikkeling een ontscholing van de arbeid, met als gevolg het aantrekken van vrouwenarbeid, aangezien deze relatief ongeschoold is. De textiel was echter al een sektor met veel vrouwenarbeid.⁴ De trend van vrouwenarbeid zette evenwel later niet door.

Het baart dan ook geen opzien, dat de vakbonden vooral in de textiel, de kledingindustrie, de landbouw en de huiselijke dienstensektor met vrouwenarbeid werden gekonfronteerd. De geringe omvang van de vrouwenarbeid verhinderde, dat zij ooit een serieuze bedreiging voor mannen op de arbeidsmarkt werd, en dit lijkt mij de hoofdverklaring voor het relatief geringe proletarische anti-feminisme in Nederland. Relatief, natuurlijk, in vergelijking met andere landen.⁵ Aparte bonden voor vrouwen

4 Th. van der Waerden, 'Technies ekonomies overzicht'. In: *De Socialistische Gids* 1 (1916) oct., pp. 750-755.

5 Zie voor Duitsland: W. Thönnesen, *Frauenemanzipation. Politik und Literatur der*

waren door de geringe aantallen en door de mildere houding van de bonden dan ook nooit een werkelijk alternatief. (Zie hierover de laatste paragraaf.) Van groot belang is tevens, dat, toen de vakbonden in Nederland sterker werden, en dat is niet voor 1900 het geval, zij een situatie aantroffen waarin vrouwenarbeid al gereguleerd was. Dit was vooral het gevolg van de Arbeidswet van 1889, waarin het vrouwen werd verboden nachtarbeid te verrichten, en een elf-urige arbeidsdag voor vrouwen werd vastgesteld. Daarnaast werd er voor vrouwen een verbod ingesteld om te werken binnen vier weken na een bevalling, en werd het verrichten van schadelijke arbeid voor vrouwen verboden.⁶ De wet werd niet erg streng nageleefd, en gold niet voor de landbouw. Toch was hiermee het principe van de aparte arbeidsbescherming gegeven. Vakbonden konden deze bepalingen verder uitbouwen en als precedent gebruiken voor bescherming van mannenarbeid. Vermoedelijk heeft de regulering van de vrouwenarbeid remmend gewerkt op de groei van vrouwenarbeid. Zeker is dat ze diskriminerend gewerkt heeft in het voordeel van mannen.⁷ Voor de vakbeweging in haar geheel, met haar defensieve houding ten opzichte van vrouwenarbeid, moet dit een prettig bijverschijnsel zijn geweest. Niet te betwisten valt echter dat die bescherming voor vrouwen ook zeer positieve kanten heeft gehad.

3.

In Nederland leefde in die tijd in het algemeen sterk de gedachte dat vrouwenarbeid, en vooral die van de gehuwde vrouw, het gezin kapot maakte. Dit standpunt heeft altijd iets oppervlakkigs en ook iets hypokriets. In werkelijkheid was het de industrialisatie onder kapitalistische voorwaarden en niet de arbeid van vrouwen buitenshuis, die zulke ellendige gevolgen had voor de gezinnen. De gezinnen waren bovendien al aangetast, toen door de scheiding tussen woon- en werkplaats de *mannen* buitenshuis gingen werken.⁸ Dat men de nadelige situatie toeschreef aan de vrouwen-

Deutschen Sozialdemokratie zur Frauenbewegung 1863-1933. Frankfurt a/M 1969. Voor Engeland: S. Rowbotham, *Hidden from History, 300 Years of Women's Oppression and the Fight against it*. Londen 1973. Voor de VS: E. Flexner, *Century of Struggle. The Woman's Rights Movement in the United States*. Cambridge (Mass.) 1959.

⁶ Schilstra, l.a.p., pp. 103-104.

⁷ Zie hiervoor: A. Polak, 'De arbeid der vrouw'. In: *De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk*. *Encyclopaedisch Handboek*, onder redactie van C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H.M. Werker. Amsterdam 1914. Dl. I, pp. 216-217.

⁸ Zie hiervoor: Selma Leydesdorff, 'Kanttekeningen bij het artikel van Catherine Hall', elders in dit nummer.

arbeid zegt meer over de verdeling van taken binnen het gezin dan over vrouwenarbeid. Impliciet ligt aan de negatieve houding tegenover vrouwenarbeid buitenshuis het idee ten grondslag, dat vrouwen thuis behoren te blijven om voor man en kinderen te zorgen, terwijl de man de kostwinner is. Een arbeidsdeling die histories gezien, vrij recent is. Het terugblikken naar een verondersteld mooi pre-industrieel verleden, met idyllische huiselijke tafereelen (vaak een projectie van het burgerlijk gezinsideaal van de negentiende eeuw op dit verleden) droeg ertoe bij, dat men de vrouwenarbeid als grote boosdoener ging zien. Immers, in de bourgeoisie werkten vrouwen toen al niet meer buitenshuis. Zodoende schiep men een grond om vrouwen van de arbeidsmarkt uit te sluiten en zich van lastige concurrentie te ontdoen. De vrouw hoorde immers thuis in het gezin. Vrouwenarbeid werkte bovendien vaak loondrukkend; vrouwen lieten zich gemakkelijk gebruiken als onderkruipster — hetgeen vanuit haar standpunt gezien ook heel begrijpelijk is — en deze ervaringen, tesamen met het beeld van het 'aangetaste gezinsleven' voedden de anti-feministische sentimenten, die ook in de vakbeweging optraden.

Vanwege de omvang en de soort arbeid die vrouwen buitenshuis verrichtten, bleef, zoals gezegd, dit anti-feminisme in de arbeidersbeweging in Nederland relatief zwak. De houding kan niettemin wel ambigu genoemd worden. Vrouwen waren geen werkelijk bedreigende concurrentes, waar het laaggeschoold werk betrof, en de klachten over loonbederf en onderkruiperij doen daardoor vaak wat geforceerd aan. De ambigue houding ziet men het sterkst bij bonden die op grond van een socialistische ideologie wel voor vrouwenarbeid waren, maar ook te maken hadden met de sentimenten van de leden die hun vrouwen liever thuis hadden, al was het alleen maar om hun natje en droogje op tijd te krijgen en hun ego's te kunnen strelen met het idee dat zij de kost alleen wel konden verdienen. In de houding van de konfessionele bonden ten aanzien van vrouwenarbeid, waar ze sterk tegen waren, vallen ook inkonsekwenties te bespeuren (zie hieronder). Pogingen om vrouwenarbeid te doen verbieden worden dan ook vooral ondernomen door de konfessionelen en door die hooggeschoolde groepen, die goed betalende en statusrijke baantjes tegen vrouwen 'veilig' proberen te stellen. Ik denk hierbij aan ambtenaren, handels- en kantoorbedienden, onderwijzers en grafici.⁹

De eerste vakorganisaties in Nederland waren veelal gekant tegen vrouwenarbeid buitenshuis. Het vroege Algemeen Nederlands Werklieden

⁹ In het boek *Van moeder op dochter* (red.: W.H. Posthumus van der Goot, Utrecht/Antwerpen 1968³) staan niet minder dan 19 pogingen opgesomd om vrouwen te weren uit de ambtenarenbaantjes, tussen 1904 en 1937; zie pp. 271-274.

Verbond (ANWV), opgericht in 1871, heeft in de loop van zijn bestaan diverse keren tegen vrouwenarbeid gepleit en was voorstander van een verbod op buitenshuis werken door gehuwde vrouwen en meisjes onder de achttien. Dit standpunt lag vast in de statuten.¹⁰ Later wilde men een 'verbod van alle mannelijke arbeid door vrouwen in werkplaats, fabriek of in 't veld'.¹¹ Je moet er niet aan denken dat je mannelijke arbeid zou moeten definiëren. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat men in het ANWV vond, dat men meisjes in het onderwijs die 'kundigheden' moest bijbrengen die voor 'ieder welopgevoede huismoeder' onontbeerlijk zijn. Opmerkelijk is evenwel, dat men in de loop van de tijd het verbod op vrouwenarbeid niet meer als alleen zaligmakend gaat zien en men zich reeds in 1891 uitspreekt voor gelijke betaling van man en vrouw in het geval dat ze hetzelfde werk doen.¹²

Onder de kolossale invloed van de christelijke leer over de plaats van de vrouw (thuis) en haar vrouwelijke natuur die immers zo bijzonder geschikt zou zijn voor het baren en verzorgen, zijn de konfessionele vakorganisaties altijd sterk gekant geweest tegen vrouwenarbeid, al moesten voornamelijk de gehuwde vrouwen het ontgelden. (Misschien dat deze kwalifikatie dit standpunt ook aanvaardbaar maakte voor de konfessionele ondernemers, want die mochten dan de goedkopere arbeidskracht van jonge meisjes gebruiken.) Zo stelde de encykliëk *Rerum Novarum* van 1891, waarin de grondslagen zijn geformuleerd van het rooms-katholieke sociale denken, dat het 'een onschendbare natuurwet (is), dat de vader van het gezin voedsel en al het noodige aan zijn kinderen verschaft',¹³ dat het een bezwaar is tegen het huidige arbeidssysteem dat man en vrouw niet gescheiden werken.¹⁴ 'Zoo zijn er bepaalde soorten van werk niet geschikt voor vrouwen, van nature geroepen tot den arbeid in het gezin; en deze arbeid beschut het best haar waardigheid als vrouw en bevordert van nature de opvoeding van de kinderen en het geluk van het gezin'.¹⁵ De r.k. vakbeweging heeft (tot voor kort) steeds de vrouwenarbeid bestreden; ze kende wel aparte vakorganisaties van vrouwen als het niet anders kon (stel je voor — gemengd...)¹⁶. Ze brachten het beginsel van anti-vrouwenarbeid in de eigen rijen in praktijk, want zolang A.C. de Bruyn de grote man en voorzitter van het

10 *Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond. 1871-1896*. Gedenkboek samengesteld door B.H. Heldt. Leeuwarden 1896, p. 44.

11 T.a.p., p. 45.

12 T.a.p., p. 29.

13 *Rerum Novarum. Quadragenimo Anno*. Uitgave van het R.K. Werkliedenverbond in Nederland, x.p. x.j. (1932), p. 19.

14 T.a.p., p. 35.

15 T.a.p., p. 38.

16 *De Vakbeweging, 9-8-1918*, pp. 134-135.

R.K. Werklieden Verbond (later Katholieke Arbeiders Beweging, KAB) was, mochten er zelfs geen vrouwen werken op het hoofdburo van de centrale!¹⁷

Bij de protestantse zuil is de zaak al niet veel anders. In 1891 veroordeelde het Christelijk Sociaal Congres het buitenshuis werken van (weer vooral de gehuwde) vrouwen met de bijbel in de hand, en richtte men zich uitdrukkelijk tot de overheid om de vrouwenarbeid wettelijk te verbieden.¹⁸ Voor wat dat aangaat, was het maar goed, dat de toenmalige regeringen overwegend liberaal waren, die de mening waren toegedaan, dat mensen vrij moesten zijn zelf hun arbeidskracht te verkopen zoals het hun goeddacht. (Onnodig te zeggen, dat deze zelfde idee sociale wetgeving jaren lang tegenhield.) Daarvoor had het oude Patrimonium (opgericht 1877) reeds vrouwenarbeid afgekeurd. Immers, 'de vrouw vindt hare taak in zorg voor den man en zijn huis... het leven voor een vaste broodwinning buitenshuis is geene taak voor eene vrouw die eenen man heeft'.¹⁹ Het verbod werd geheel moreel beredeneerd; het argument van concurrentie op de arbeidsmarkt was uit den boze.²⁰

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat heel weinig vrouwen lid waren van een konfessionele vakorganisatie, die overigens ook nauwelijks moeite deed hen te organiseren. Zelfs tegenwoordig weerspiegelt zich dit nog in het feit dat de percentages vrouwen die lid zijn van NKV en CNV lager liggen dan de percentages vrouwen bij het NVV. Pas sinds kort laat men de traditionele ideeën varen, en dan nog heel voorzichtig...

Bestudeert men de vakorganisatie van vrouwen, dan stuit men al spoedig op de socialistiese beweging. De opvattingen daarbinnen worden besproken in de volgende paragrafen bij de behandeling van de vakactie en -organisatie.

4.

Voor 1890 is er weliswaar verzet geweest van vrouwen tegen hun arbeidsomstandigheden, maar het gebeurde vrij sporadies en meestal spontaan,

17 Mondelinge mededeling van Jeroen Sprenger. Hij wees mij ook op de volgende passage van L. de Jong, waarin deze de overname van het R.K. Werkliedenverbond door de N.S.B. beschrijft: 'Het enige wat volgde was dat, terwijl de mannelijke personeelsleden er wit van woede bij stonden, de typistes zaten te snikken...' (kursivering Sprenger) L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. V, maart 1941/juli 1942, Den Haag 1974, p. 379 (wetenschappelijke uitgave). Dit kan dus nooit gebeurd zijn.

18 *Proces-Verbaal van het Sociaal Congres, gehouden te Amsterdam, den 9, 10, 11, 12 november 1891*. Amsterdam 1892, pp. 122, 334, 513.

19 T.a.p., p. 139.

20 T.a.p., p. 513.

zeker niet vanuit een vakbond opgezet. Natuurlijk bestonden die reeds, maar dat vrouwen daar anders dan incidenteel in participeerden, is onwaarschijnlijk. De vakbonden waren klein en hadden niet de wervingskracht die ze later zouden krijgen. Vrouwenarbeid was erg verspreid over het land. In de landbouw echter bestond reeds een lange verzetstraditie waar vrouwen volop deel aan hadden. (Land- en veenarbeid was veelal gezinsarbeid — men verhuurde zijn arbeidskracht als gezin.) De eerste aan ons bekende staking van vrouwen is er dan ook een in de venen in 1890. Daar vond in mei in Appelscha een staking van turfarbeidsters voor loonsverhoging plaats. De mannen deden mee, uit solidariteit en omdat zij, toen de vrouwen hun werk neerlegden, zelf ook geen werk meer hadden. De vrouwen richtten een vrouwenvereniging op, 'Vooruit', die onder leiding stond van socialistiese vrouwen. De mannen weifelden in de loop van de strijd; de vrouwen hielden echter vol, want 'de werkstaking betreft ons en mocht 't zijn dat de mannen willen schipperen, wij blijven bij onze eisch volharden'.²¹ Vermoedelijk lag de leiding bij oudere vrouwen die zelf niet meer werkten en daardoor niets te vrezen hadden van de bazen. De staking verliep na een maand door gebrek aan geld en steun; aan het eind van het jaar kwam er alsnog een loonsverhoging van de veenbazen.

De eerste staking van vrouwen in de industrie is vermoedelijk een staking van vrouwen in een machinale vlasspinnerij te Groningen in 1890, bij de doorvoering van de Arbeidswet van 1889. De vrouwen wilden bij de verplichte werktijdverkorting van hun arbeidsdag hetzelfde loon behouden. De staking werd na drie weken verloren.²²

In de landbouw treedt omstreeks dezelfde tijd in Friesland een beweging op, die opvalt omdat zij socialisties én tegen vrouwenarbeid is. Het is de 'Broedertrouw'-beweging in Het Bildt. Zij eiste een verbod van arbeid door gehuwde vrouwen in de landarbeid (met name het veldwerk), omdat die volgens de mannen werkloosheid onder de mannen veroorzaakte en het loon drukte. Men zag nog niet in, dat het gebrek aan werk toegeschreven moest worden aan de boeren.²³ De beweging verliep na enkele jaren.

Eerst in de loop van de negentiger jaren organiseren vrouwen zich in vakbonden: naaisters, dienstboden, apothekers-assistenten, verpleegsters, koffieverleesters. De Algemene Nederlandse Diamantbewerker Bond (ANDB) is de eerste bond die doelbewust vrouwen probeert te organiseren; ook in

²¹ *Recht voor Allen*, 25 en 26 mei 1890. Met dank aan Johan Frieswijk die deze staking heeft onderzocht.

²² Schilstra, t.a.p., p. 139, en: *Recht voor Allen*, 10, 1890.

²³ Schilstra, t.a.p., p. 150.

dit opzicht is deze bond een koploper in de vakbeweging. In het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS), dat in 1894 ontstond als samenwerkingsverband van vele vakbonden, speelden vrouwen echter nauwelijks een rol. Sommige namen van aangesloten bonden duiden erop, dat zij ook vrouwen als lid aksepteerden, zoals de 'Nederlandsche Bond voor arbeid(st)ers in het steentransportbedrijf' en de 'Nederlandsche Bond van Cacao-, Chocolate- en Suikerwerk(st)ers'. Maar de vrouwen lieten nauwelijks sporen na. Het NAS steunde wel vrouwenvakactie, zoals de staking van de amsterdamsse koffieverleesters in 1899.²⁴

Het Gedenkboek van het NAS uit 1918 adresseert de lezers konsekwent als 'Mannen!'. In het gedenkboek komen vrouwen alleen ter sprake als tegenwerkend tegen de vakbeweging, en de mening van mw. Koomans-Timmer in ditzelfde boek mag haast karakteristiek genoemd worden voor de hele vakbeweging waar het de organisatie van vrouwen betreft. 'Alleen is het jammer dat naar verhouding bij de 33000 arbeiders (de leden van het NAS - J.O.) zoen weinig vrouwen zijn. We weten allen bij ondervinding hoe moeilijk het is, de arbeidsters in organisaties te krijgen, hoe vaak het juist de vrouwen zijn die het loon bederven, den strijd voor betere levensomstandigheden der arbeiders breken en onmogelijk maken'.²⁵ Een konstatering die in het midden laat waaróm dit allemaal zo is, en niets zegt over daadwerkelijke pogingen van het NAS om iets voor vrouwen te doen.

De eerste echte vakbond van vrouwen in Nederland is de in 1897 ontstane Naaistersbund 'Allen Een' in de kledingindustrie in Amsterdam. Algemeen wordt deze gezien als een uitloper van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898, maar de bond bestond reeds in maart 1897. Het initiatief voor de oprichting ging uit van de herenkleermakersbond 'Eendracht maakt macht' en de feministiese Vrije Vrouwen Vereeniging (VVV) van Wilhelmina Drucker na een oproep van een diamantbewerker in diverse weekbladen aan de vrouwen om zich te organiseren.²⁶ Roosje Vos treedt in deze bond meteen op de voorgrond. Ze wordt eerst penningmeesteres, en na een paar maanden voorzitter.

24 Deze staking is grondig onderzocht door: L. Rabbie/B. Looijenga/J. Westerbeek, *De geschiedenis van een 'prutstaking'. Een analyse van de koffieverleestersvereniging 'Eendracht maakt Macht' en haar activiteiten in 1899*. Amsterdam 1974. (Skriptie Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam.)

25 *Gedenkboek uitgegeven door Het Nationaal Arbeids-Secretariaat ter gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan*. Amsterdam 1918, p. 48.

26 Schilstra, t.a.p., p. 141. En: *Eerste Jaarverslag van den Naaistersbond 'Allen Een'*, Amsterdam 1898, p. 1. Zie voor een biografie van Roosje Vos: A. Mellink, 'Roosje Vos'. In: *Mededelingenblad*, orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, nr. 46, november 1974, pp. 75-89.

De vrouwen debatteren er eerst nog over of men met de patroons moet samenwerken, maar al gauw wordt de bond een echte vakbond die opkomt voor de arbeidsters en samenwerking afwijst. Roosje Vos wijst een aansluiting met de kleermakersbond dan nog af, niet alleen omdat de vakken van kleermaker en naaister anders zijn, maar 'bovendien acht zij het beter, dat de vrouwen eens toonen op eigen benen te kunnen staan'.²⁷ In de loop van het jaar sluimert de bond in, maar de Nationale Tentoonstelling doet haar weer opleven. De naaistersbond neemt hier ook aan deel, evenals enkele vooraanstaande sociaal-demokraten.

Op het kongres eisen ze gelijk loon voor gelijke arbeid.²⁸ Ook wordt besloten mannen als lid toe te laten. In de loop van 1898 heeft men ongeveer 150 leden. Nadat men hoort, dat de r.k. vakorganisatie in Rotterdam onder de naaisters voet aan de grond probeert te krijgen, neemt men contact met Rotterdam op. Hier bleek al een naaistersbond te bestaan: 'Onderling Belang'.²⁹ De twee bonden fuseren en zo ontstaat de Algemene Nederlandsche Naaistersbond, met afdelingen in Rotterdam en Amsterdam, en later in Dordrecht, Haarlem, Groningen en Den Haag. Vanaf oktober heeft men ook een eigen blad, 'De Naaistersbode'. In 1901 fuseert de nieuwe bond alsnog met de kleermakers, een organisatie die in 1905 in zijn geheel opgaat in het NVV.

Uit de Nationale Tentoonstelling kwam een dienstbodenvereniging voort, 'Allen voor Elkander', die echter een moeizaam bestaan leidde. In 1900 ontstond 'Nosokomos', een echte vakbond van verpleegsters, die veel strijdbaarder was dan de reeds bestaande standsorganisaties in dit vak.³⁰ De VVV ondernam ook pogingen winkeljuffrouwen te organiseren, echter zonder blijvend succes, en apothekersassistenten. Een aparte vrouwenbond van assistenten mislukte, maar wel werden er veel vrouwen lid van de Algemene Apothekers Assistentenbond.³¹

Met de dienstboden bleef het een trieste zaak. Diverse keren, later ook vanuit het NVV, heeft men geprobeerd vakbonden voor hen te stichten, maar door gebrek aan kader, geld, tijd, en vooral de handicap van het geïsoleerde bestaan van dienstboden, verspreid over afzonderlijke gezinnen, faalden deze pogingen steeds opnieuw.

Allerminst kwijnend waren de organisaties van vrouwen in de diamant-industrie die ontstonden na de oprichting van de ANDB (1894). Zeker ging

27 *Eerste Jaarverslag* ... p. 3.

28 *T.a.p.*, p. 4.

29 Schikstra, *t.a.p.*, p. 140.

30 W.H. Posthumus-van der Goot, *t.a.p.*, p. 179.

31 W. Drucker, 'De Vrije Vrouwenvereniging'. In: *De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk*, *t.a.p.*, dl. II, p. 147.

dit niet van een leien dakje, maar de ANDB probeerde het steeds weer, en op den duur met sukses.³²

De diamantindustrie, gekoncentreerd in Amsterdam, kende een vergaande arbeidsdeling: de vrouwenarbeid was voornamelijk gekoncentreerd in het vrij slecht betaalde, maar wel geschoolde roosjessnijden en het beter betaalde, meer vakmanschap vereisende briljantsnijden. Veel van dit werk werd thuis verricht, via tussenbazen. Dit bemoeilijkte de organisatie. Immers, juist vrouwen zaten in deze huisindustrie. De eerder bestaande Sociaal-demokratische Diamantbewerdersvereniging (1888) liet vrouwen toe als lid. Er was vanouds veel kritiek op de roosjessnijdsters, omdat zij teveel leerlingen in dienst namen die later de arbeidsmarkt overspoelden als halfgeschoolde krachten. De vrouwen konden meestal echter zonder het geld, dat de ouders van de leerlingen hun gaven, niet rondkomen. Er gingen wel stemmen op om vrouwenarbeid af te schaffen, maar al vroeg betoogde Henri Polak op een internationaal kongres van diamantbewerders te Antwerpen in 1892, dat je vrouwenarbeid niet kon uitroeien met een verbod, maar dat zij een gevolg was van de economische situatie, die je alleen kon verbeteren door gelijk loon voor gelijk werk te eisen.³³ Bij de grote staking in 1894, waaruit de ANDB ontstond, staakten ook de roosjessnijdsters mee. De ANDB organiseerde zich in negen vakgroepen en in twee daarvan, roosjes- en briljantsnijden, bevonden zich bijna al de vrouwen in het vak. Het innen van kontributie bleek in die jaren erg moeilijk, omdat de vrouwenlonen zo laag waren.³⁴ (Al kende de ANDB, zoals de latere NVV-bonden, kontributies naar loonhoogte.) Diverse vrouwen waren actief bij de pogingen vrouwen te organiseren, daarbij geholpen door de bekende journaliste Henriëtte van der Mey die ook in het ANDB-blad schreef, en Carry (Pothuis-) Smit, de latere stichtster van het blad 'De Proletarische Vrouw', het blad van de Bond van Sociaal-Demokratische Vrouwenclubs.

In juni 1896 werd de Roosjessnijdstersvereniging opgericht met 30 leden, met behulp van de briljantsnijdersvereniging van de ANDB. Men roept de vrouwen op tot organisatie terwille van de mannen en als toekomstige moeders van arbeiders.³⁵ De organisatie verliep weer snel, maar in 1898 waren toch weer 650 van de duizend roosjessnijdsters lid van de vakbond,

32 Voor de diamantbewerders zijn er twee nuttige boeken: H. Heertje, *De Diamantbewerders van Amsterdam*. Amsterdam 1936; en C.A. van der Velde, *De ANDB. Een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne betekenis*. Amsterdam 1925. Daarnaast zijn voor dit artikel de jaarverslagen van de ANDB doorgewerkt vanaf 1901.

33 Van der Velde, t.a.p., pp. 38-40.

34 T.a.p., p. 93.

35 T.a.p., pp. 282-283.

en was er een begin van organisatie onder briljantsnijders en kloofsters.³⁶

In de ANDB werd regelmatig geklaagd over de moeilijke strijd om vrouwen te organiseren. De klachten zijn te begrijpen, want de snijders namen nog steeds teveel leerlingen aan en werkten vaak onder het tarief. Zo moppert het blad van de ANDB 'Het Weekblad', dat de meisjes in de industrie alleen zakgeld en kleren willen, en dat ze er niet aan denken, dat door hun fratsen mannen werkloos worden en hele gezinnen zonder eten zitten.³⁷ In 1896 probeert men de vrouwen te bereiken met het blad 'De Diamantsnijder', dat vooral tot de vrouwen sprak. Ook hier weer de teneur van 'die jonge meiden hebben alleen maar plezier ten koste van ons' en klachten over de kortzichtigheid van de vrouwen. Men doet vooral een beroep op het schuldgevoel van de arbeidsters.³⁸ Je krijgt dan wel een beetje het gevoel, dat deze toon niet gebruikt werd tegenover halsstarrige mannelijke arbeiders die het vertikten lid te worden van een vakbond, en je vraagt je af, of dergelijk geschrijf niet averechts werkte.

Op den duur kreeg de ANDB vat op het leerlingenwezen en op de huis-industrie, vooral na 1904, toen men de werkgevers nagenoeg een 'closed shop policy' wist af te dwingen. (Dit houdt in dat zij alleen leden van de erkende bonden in dienst nemen.) Vrouwen bleven graag lid van de bond, ook als ze alleen kwamen te staan of als ze werkloos werden, omdat dan hun kinderen voorrang hadden bij de inschrijving op het leerlingenwezen. Men bereikte een gelijk tarief voor mannen en vrouwen, waardoor de rivaliteit tussen mannen en vrouwen minder werd. In deze tijd zijn er ook nog diverse vrouwen actief in besturen van de sub-bonden en als afgevaardigden in de bondsraad, iets dat na 1905, na de aansluiting bij het NVV, afneemt.

Voor deze vroege periode mag het vrij ongewone geval (voor Nederland) van de handels- en kantoorbedienden niet onvermeld blijven. Onder deze witteboordarbeiders heerste in het algemeen een grote afkeer van een toename van vrouwen in hun beroep. Vooral voor de status van het beroep vreesde men. Vrouwen konden geen lid worden van de voornaamste vakbond 'Mercurius'. Al in 1884 fulmineerde Titia van der Tuuk, een van de latere voorvrouwen van de VVV, hiertegen.³⁹ Het lidmaatschap voor

³⁶ Hoertje, t.a.p., p. 92.

³⁷ Van der Velde, t.a.p., p. 277.

³⁸ Zie: *Het Weekblad* (orgaan van de ANDB), 31-5-1895. Tevens: Van der Velde, t.a.p., pp. 278-279.

³⁹ Jac. Bakker, *Mercurius gedurende een halve eeuw. Gedenkboek t.g.v. het vijftig-jarig jubileum van den Nationaal Bond van Handels- en Kantoorbedienden 'Mercurius'*. Leiden 1932, p. 31.

vrouwen was een van de thema's van de jaarvergadering van Mercurius, maar echt gediscussieerd erover werd er niet, want men vond het onderwerp te 'delicaat'. Toonaangevende lieden in de bond noemden vrouwen in het vak dan ook niet minder dan het 'ergste gevaar'.⁴⁰ Toen in 1886 de vakbond 'Vooruit' met Mercurius fuseerde, bleef het verbod van kracht. Ook werden vrouwen niet toegelaten tot de examens die toegang boden tot de hogere posities. Op den duur werden deze problemen onderdeel van de strijd tussen voorstanders van de moderne vakbondsidee met een politieke keuze voor het socialisme, en de traditionele statusbewuste leden met hun afkeer van politiek en hun wens 'neutraal' te zijn. De laatsten waren tegen de vrouwen. Omstreeks 1900 bereiken de discussies hierover een hoogtepunt. Alle afdelingen strijden erover, misschien wel met de bedoeling andere hete hangijzers te versluieren, en op de jaarvergadering van 1901 hield 'het pikante onderwerp van het vrouwenvraagstuk deze door 60 personen bezochte vergadering te meer bezig'.⁴¹ Een referendum over het voorstel vrouwen tot de examens toe te laten, werd onder de leden met overgrote meerderheid verworpen.⁴² Het Hoofdbestuur legde de kritiek van de oppositie naast zich neer, ondanks ellenlange discussies in het vakbondsblad. Pas in 1902 gaat Mercurius om: met 122 tegen 62 stemmen wordt besloten, dat vrouwen lid mogen worden. De oppositie houdt het echter voor gezien en splitst zich enige tijd later af. We vinden haar terug onder de naam Algemene Nederlandse Bond voor Handels- en Kantoorbedienden, die zich in 1906 aansluit bij het NVV.

Overzien wij de situatie van vrouwen in de vakbeweging omstreeks die tijd, dan moeten we met ene 'C.S.' konstateren, dat de zaken er droevig voorstaan.⁴³ Deze (vermoedelijk Carry Pothuis-Smit) geeft met enige cijfers de toestand weer: in 1899 waren er op 160.000 buitenshuis werkende vrouwen slechts 1452 georganiseerd. Er wordt te weinig gedaan aan organisatie van arbeidsters, schrijft ze; deze vrouwen hebben al zo weinig, gaat ze verder, en zijn een rem op de vooruitgang, want ze zijn tegen vergaderingen van de vakbond als hun man gaat, en tegen contributies en stakingen. Er moet speciale propaganda komen. Uit de cijfers blijkt, dat het merendeel (1101) van de 1452 diamantbewerksters zijn, 250 dienstboden, 100 naaisters, en 40 textielarbeidsters, 5 lompensorteersters in Amsterdam

40 T.a.p., pp. 58-59.

41 T.a.p., p. 72.

42 T.a.p., p. 73.

43 C.S., 'Over economische en politieke vrouwenorganisaties in eenige Europeesche landen'. In: *De Nieuwe Tijd*, 9 (1904), p. 584.

en wat zeeuwse arbeidsters in de Middelburgse Vrouwenvereniging. Er is weinig reden om te veronderstellen dat de situatie in 1904 veel beter is.

5.

In de loop van 1905 kwam het tot de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen. Dit was een samengaan van 12 bonden die zich van het oudere NAS afkeerden om diens 'staak maar raak'-taktiek, zijn losse organisatiestructuur en afkeer van het strijden voor verbeteringen door middel van wetgeving. Het NVV noemde zichzelf de 'moderne' vakbeweging; de organisatie werd bewust strak en sterk gecentraliseerd opgezet, met hoge contributies voor sterke stakingskassen (niet te vaak te gebruiken). Elke aangesloten bond had kassen voor ziekte- en overlijdensgevallen. Deze dienden ook om de vrouwen van de leden positief jegens de organisatie te stemmen.⁴⁴ Het NVV is voor ons interessant, omdat het redelijk positief stond tegenover vrouwenarbeid buitenshuis en omdat het er relatief beter in slaagde vrouwen te organiseren dan de andere bonden in die tijd. Per 1 januari 1907, het eerste jaar dat cijfers van leden naar geslacht voorhanden zijn, zijn 4499 van de 26227 leden vrouwen.⁴⁵ Dit waren voornamelijk diamantbewerksters, naaisters, en een handjevol handels- en kantoorbedienden en gemeente-werklieden.

5a.

Het NVV ontstond toen er enige beschermende wetgeving voor vrouwenarbeid was in Nederland. Dat deze verder uitgebouwd moest worden, ook voor mannen, stond bij het NVV voorop, naast natuurlijk verbetering van het loonpeil en verkrijging van een pensioen, en de 10-uren dag voor iedereen. Vrouwenarbeid werd als onvermijdelijk gevolg van het kapitalisme gezien; het ging er om de nood die er uit ontstond te lenigen, en niet deze arbeid te verbieden. Men moest daarentegen streven naar gelijk loon voor gelijke arbeid voor vrouwen om het loondrukkend effect van de vrouwenarbeid tegen te gaan. (Overigens is het bepaald griezelig om te constateren, dat het vrouwenloon toen ongeveer 2/3 van het mannenloon uitmaakte, en dat deze

44 *Verslag van de Tweede Algemene Vergadering van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen ... 1907*, te Amsterdam, p. 31.

45 Zie het ledenoverzicht in: *2e Verslag van den Toestand en de Verrichtingen van het NVV 1907-1908*.

verhouding tegenwoordig niet veel veranderd is!) Hier komt in die jaren nog weinig van terecht; bij stakingen en de eerste CAO-afsluitingen ziet men, dat de NVV-bonden wel opkomen voor de vrouwen, maar dat voor hen minder wordt geeist, waardoor de bestaande loonsverschillen nog groter werden dan ze al waren. Men vindt in stukken, verklaringen, akties e.d. weinig terug van deze eis: het lijkt wel of men de hele eis van het gelijke loon nog te utopies vond. Men vindt bij het NVV niet de socialistiese idee terug van de emanciperende werking van de vrouwenarbeid buitenshuis, wel echter dat men de vrouwen samen moest organiseren met de mannen en dat men zij aan zij moest vechten voor verbetering van de levensomstandigheden.

Het leven blijkt echter sterker dan de leer. Kenmerkend voor de NVV-lijn tegenover vrouwenarbeid is de ambiguïteit tussen theoreties aanvaarden en in de praktijk vorm geven. Steeds zijn er weer pogingen vrouwenarbeid in een uitzonderingspositie te plaatsen. Zowel de ongerustheid over de vrouwenarbeid als argumenten als broodroof door vrouwen en de behoefte de vrouw als verzorgster thuis te hebben zijn onder de arbeiders sterker verbreid dan men in de partij kan horen. Vooral wanneer in het eerste decennium van deze eeuw de lonen voldoende gestegen zijn om er een gezin van te onderhouden, gaan er opnieuw stemmen op om vrouwen naar huis te sturen. En in tijden van werkloosheid rijzen de twijfels evenzeer.⁴⁶

Een paar voorbeelden van deze praktijk. Het NVV komt op voor nacht-arbeid voor beide geslachten, voor zwangerschapsverlof, voor de 10-uren dag voor iedereen, terwijl men vindt dat deze maatregelen ook moeten gelden in de landbouw. Toch spreekt men over vrouwenarbeid altijd in één adem met arbeid van kinderen, en wil men een vrije zaterdagmiddag alleen voor vrouwen. In 1910 richt het NVV zich tot de Tweede Kamer met een adres over de ontwerp-arbeidswet van minister Talma. Naast een aantal verbeteringen stelt het dan voor: 'Het is o.i. plicht van de regering de verzorgsters der gezinnen de gelegenheid te geven zoo vroegtijdig thuis te zijn dat zij de woning in orde kunnen hebben, voordat de mannen of jongens van hunne werkzaamheden terugkeren, opdat de gezelligheid in de woning, de huiselijkheid worde bevorderd'.⁴⁷ Ik hen niet gevonden, dat men voor de vrouwen behoud van het weekloon eiste bij een vrije zaterdagmiddag. Ook wordt niet aan de orde gesteld of ondernemers dan niet liever mannen in dienst namen. De dubbele rol van vrouwen wordt als vanzelf-

⁴⁶ *De Vakbeweging*, 1-11-1908, 15-11-1908.

⁴⁷ *Adres Arbeidswet aan de Tweede Kamer, van het bestuur van het NVV*. Afgedrukt in: *De Vakbeweging*, 30-7-1910, p. 117.

sprekend gezien; ook in het NVV vindt men discussies over eerlijke verdeling van huishoudelijk werk tijdverspilling.⁴⁸ Een tweede voorbeeld: het NVV streefde een verbod op vrouwenarbeid na in de loodindustrie en in die bedrijven waar gewerkt werd in temperaturen boven de 32 graden, terwijl dit even schadelijk is voor mannen.⁴⁹

5b.

De indruk die men van het NVV in die jaren krijgt, is die van een echte mannenklub. De toon van hun geschriften en jaarverslagen en van hun weekblad *De Vakbeweging* is strijdbaar en stoer. De speeches en hoofdartikelen richten zich bijna zonder uitzondering tot 'Mannen!' of 'Mannen der vakbeweging!'. Na vijftien jaar NVV kan men niet eens zeggen, dat dit ten onrechte is, want ook in 1919 zijn er van de 247704 leden maar 16900 vrouwen.⁵⁰ Het percentage vrouwelijke leden schommelt steeds rond de 6%. In de eerste jaren zit mw. C. Zaalberg van de Nederlandse Bond van Arbeiders en Arbeidsters in de Kleedingindustrie als enige vrouw in het verbondsbestuur, later is Alida de Jong van dezelfde bond, lid. Naast Roosje Vos uit de vroege tijd is zij de enige vrouw die in de beweging werkelijk van zich heeft doen spreken.⁵¹

De eerste jaren is het NVV nog te druk met de eigen interne organisatie en het zich afzetten tegen het NAS om veel oog te hebben voor de problemen van vrouwelijke arbeiders. Men voerde wel strijd tegen de huisindustrie, waar veel vrouwen in werkten, door middel van een kongres, een nationaal comité en een tentoonstelling in 1909.⁵² In 1910 stapte men uit het comité, omdat men de opzet van de aktie te weinig agitatories vindt.⁵³ Toen men in 1908 besloot de algemeen kiesrecht-aktie van de SDAP te steunen (de partij en vakbond stonden principieel los van elkaar, alhoewel er een aanzienlijke ledenoverlap was), propageerde men in het NVV meestal enkel het algemeen

48 Vrij typerend is bijv. het volgende artikel van Hendrik Spiekman, 'De aanstaande beslissing onzer partij inzake de gehuwde fabriekswerksters'. In: *De Nieuwe Tijd*, 13 (1908), pp. 756-773; pp. 829-853; 14 (1909), pp. 197-209.

49 'Brief bestuur NVV aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, inzake art. 4 van de Arbeidswet'. Afgedrukt in: *De Vakbeweging*, 15-3-1909, p. 43.

50 *Negende Verslag van den Toestand en de Verrichtingen van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen over het tijdvak 1 Jan. 1918 tot 31 Dec. 1919, alsmede het statistisch verslag over het jaar 1917*, p. 157. Volgens het CBS zijn van alle georganiseerde vrouwen 44,5% lid van het NVV per 1-1-1919. Maar van alle georganiseerden in Nederland blijkt dit nog geen half procent te zijn!

51 Zie voor een mooie anekdote over Alida de Jong, en een staking van ateliermeisjes: M. Sluysers. *Er groeit gras in de Weesperstraat*. Amsterdam z.j.

52 *Vierde Verslag van den Toestand en de Verrichtingen van het NVV... 1909/1910*, pp. 26-27. En: *De Vakbeweging*, 1-10-1909.

53 *De Vakbeweging*, 1-7-1910, hoofdartikel.

kiesrecht voor mannen, en als dit in 1917 bereikt wordt, is wat het NVV betreft de strijd hiervoor afgelopen.⁵⁴ Slechts twee keer wijdt *De Vakbeweging* artikelen aan het kiesrecht voor vrouwen.⁵⁵

Het lage percentage vrouwelijke leden baart het NVV later wel zorgen. Vrouwen bleven vaak kortstondig lid; hun verloop was veel groter dan dat van de mannelijke leden; de vrouwelijke ledencijfers dalen en stijgen niet met de conjunctuur zoals die van de mannelijke leden. Ze schommelen wel, maar het lijkt willekeurig. De groei bleef in de eerste jaren aanzienlijk achter bij de verwachtingen.⁵⁶ Toch waren in 1911 van alle georganiseerde vrouwen in Nederland meer dan 40% lid van het NVV. Dit deed het jaarverslag haastig opmerken dat dit feit (de mannen in het NVV konden helemaal niet pochen op een groot landelijk percentage) niet mocht worden aangevoerd als bewijs voor de geestelijke meerderwaardigheid van de vrouw! Het hoge percentage zat 'm vooral in de goed georganiseerde ANDB. Veel verder dan de konstatering dat het zo moeilijk is vrouwen te betrekken bij de vakbonden komt men nog niet. 'Florissant is de vakbeweging onder de vrouwen nog allerminst...'⁵⁷ '... de organisatie der vrouwelijke arbeidskrachten zal in de toekomst in onze bonden ernstig onder de oogen moeten worden gezien...'⁵⁸

Pas met de komst van de Eerste Wereldoorlog gaat men zich werkelijk zorgen maken. Algemeen verwachtte men een sterke groei van de vrouwenarbeid buitenshuis, zoals dat ook in Duitsland tengevolge van de mobilisatie het gevolg was geweest. De noodzaak om vrouwen te organiseren wordt dan heel defensief. Men vreest de loondrukkende werking van de vrouwenarbeid en een uitholling van de verworven sociale wetgeving door de vrouwen, die het minder nauw zouden nemen met die rechten. In Duitsland zag men bovendien, dat de regering de sociale wetgeving tijdelijk buiten werking stelde, waardoor vrouwen geen aparte arbeidsbescherming meer hadden.⁵⁹ Op het reeds eerder genoemde kongres van 1916 wordt het organisatieprobleem van vrouwen voor het eerst werkelijk aan de orde gesteld. Voorzitter Oudegeest denkt het dan nog wel aan te kunnen met de 'frissche kracht' van de pas

54 Openingsrede Verbandsvoorzitter Jan Oudegeest, op de algemene vergadering in 1918. In: *Verslag van de negende algemene vergadering van het NVV...*, 1918, p. 8.

55 *De Vakbeweging*, 10-5-1912; 3-12-1915.

56 *Vijfde Verslag van den Toestand en de Verrichtingen van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen...*, 1910-1911, pp. 88-89. In 1911 zijn van alle georganiseerde vrouwen in Nederland 41,28 procent lid van het NVV (echter slechts 5,2 procent van alle leden van het NVV is vrouw).

57 *Zesde Verslag van den Toestand en de Verrichtingen van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen...*, 1912-1913, p. 113.

58 *Het NVV in 1914. Gegevens nopens omvang, instellingen en geldmiddelen van de bij het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen aangesloten organisaties*. Amsterdam z.j., p. 9.

59 Zie voor NVV-meningen: *De Vakbeweging*, 18-6-1915; 3-8-1915; 5-11-1915.

aangestelde bezoldigde 'jonge sekretarissen', maar anderen, waaronder Alida de Jong, vinden dit ten enen male onvoldoende. Zij staat aparte propaganda voor vrouwen voor.⁶⁰

Maar hoe? Eerst blijkt, dat een aanbod van de redactie van 'De Proletarische Vrouw' om hierbij te helpen, is afgeslagen. Oudegeest vindt propaganda in het blad niet geschikt, omdat het te theoreties en te moeilijk zou zijn, en denkt erover Duits materiaal te gebruiken.⁶¹ Voor wie 'De Proletarische Vrouw' kent, die immer helder schrijft en direkt aansluit bij de persoonlijke belevingswereld van vrouwen, en wie daarnaast het gemiddelde Duitse materiaal wel eens onder ogen heeft gehad, is dit onbegrijpelijk. De vrouwen van de Bond van Sociaal-demokratische Vrouwenclubs hadden verreweg de meeste ervaring met het bereiken van arbeidsters en arbeidstersvrouwen en ontegenzeggelijk sukses in het organiseren. De redactie van 'De Proletarische Vrouw' viel Oudegeest dan ook aan. Tot een goede argumentatie van de weigering van de kant van de NVV-top komt het evenwel niet; integendeel, de brief van de redactie wordt afgedaan als een typies 'ewig weibliche' hebbelijkheid om het laatste woord te willen hebben!⁶² Ik vermoed, dat de propaganda van de Bond het NVV toch te principieel radikaal socialisties was en zeker ook te feministies van toon.

Er verandert slechts weinig. Met de toename van vrouwenarbeid tijdens de oorlog blijkt het mee te vallen. Er is juist een hardnekkige werkloosheid in die tijd in Nederland. Het aantal vrouwen onder de NVV-leden stijgt procentueel gezien wel sneller dan het aantal mannen in die tijd. Dit komt vooral, omdat diverse bonden de organisatie aanpakken, zoals de Bond in de Kleedingindustrie, de textielarbeidersbond en de fabrieksarbeidersbond, die zich speciaal richt op ongeschoolde arbeid(st)ers. Bijna een derde van de kledingbond was vrouw, en er zaten vaak vrouwen in het bestuur. Ook de ANDB hield een vaste greep op de vrouwen onder de diamantbewerkeres, en wist goede lonen voor hen af te dwingen. Wel blijkt, dat bij de periodieke crises in het diamantvak vrouwen eerder het slachtoffer worden van werkloosheid, terwijl dat vroeger niet het geval was.⁶³

60 *Verslag van de achtste algemene vergadering van het NVV...*, 1916. De rede van Oudegeest staat op p. 3; de reaktie van Alida de Jong op p. 9.

61 T.a.p., p. 13.

62 Zie voor de briefwisseling: *De Vakbeweging*, 1-12-1916, p. 299; 19-12-1916, p. 228. (Antwoord van Carry Pothuis-Smit.)

63 De kommissie voor de statistiek van de ANDB heeft zich in deze problematiek begeven en konstateert in 1911: 'Uit deze gegevens blijkt, dat, in tijden van goede conjunctuur, het percentage vrouwelijke leden dat door werkloosheid wordt getroffen, (en leden zijn nagenoeg alle vrouwen in het vak - J.O.) grooter en meermalen beduidend grooter is, dan het

Tot twee keer toe heeft het NVV geprobeerd de dienstboden te organiseren. Eerst steunde men financieel de bestaande Dienstbodenbond, die haar steunpunten had in Amsterdam en in Den Haag. Tegen 1910 was de situatie zo slecht, dat men overwoog de organisatie op te doeken, maar na een reorganisatie ging het beter en in 1913 sloot de nieuwe Algemene Nederlandsche Bond voor Huispersoneel zich bij het NVV aan. De oude bond was hierin opgegaan. De problemen bleven. Men had geen geld voor een bezoldigd propagandist of bestuurster.⁶⁴ Het gebrek aan vrije tijd blijft een enorm probleem voor de vrouwen. In 1915 bezwijkt het bondje en wordt het officieel opgeheven, de enige bond van het NVV die in de eerste decennia ter ziele ging. Van de 116 leden bleek toen nog maar de helft zijn contributie te betalen.⁶⁵ Pas na de oorlog denkt het NVV erover met deze moeilijke zaak opnieuw te beginnen.

6.

Na de eerste jaren van vakorganisatie was voortdurend gebleken, dat bonden de vrouwen in loonarbeid niet wisten te organiseren, en dat de vrouwen zichzelf ook amper in een eigen bond opstelden. Op echt grote schaal lukte vakorganisatie van vrouwen nauwelijks, behalve bij een zo specifieke bedrijfstak als de diamantindustrie, en in mindere mate in de kledingindustrie. Tegenwoordig hoort men nog steeds dezelfde klachten over de organisatie van vrouwen.

Ook in andere landen doet zich dit verschijnsel voor. Wel organiseerden in Engeland en de VS de vrouwen zichzelf in eigen bonden. Die ontstonden allereerst uit defensieve noodzaak, omdat het anti-feminisme van de vakbonden daar zo groot was, dat vrouwen vaak geen lid van de bestaande (mannen-) organisaties konden worden en deze bovendien de afschaffing van vrouwenarbeid hoog in het vaandel hadden geschreven. In Nederland is een aparte vrouwenvak-

percentage mannelijke werklozen, terwijl daarentegen in minder goede of slechte tijden de verhoudingen tegenovergesteld zijn'. In: *Verslag nopens den toestand en de verrichtingen van de ANDB*, 1913, pp. 143-144. Maar na 1912 blijkt dit niet meer op te gaan, want dan zijn vrouwen over de hele linie slechter af. Dit geldt volgens mij ook al voor 1911. Zie ook: *Verslag nopens den toestand en de verrichtingen van de ANDB...*, 1914, p. 160. Men bedenke wel, dat de diamantindustrie een zeer aparte bedrijfstak is en dat dit weinig zegt over de relatie werkloosheid en conjunctuur in andere bedrijfstakken.

⁶⁴ *Zeste Verslag van den Toestand en de Verrichtingen van het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen...*, 1912-1913, pp. 38-39.

⁶⁵ *Het NVV in 1914. Gegevens nopens omvang, instellingen en geldmiddelen van de bij het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen aangesloten organisaties*. Amsterdam z.j., pp. 74-75.

bond nooit van de grond gekomen. Terecht, want met het geringe aantal vrouwen dat buitenshuis werkte, met een grote spreiding over bedrijfsjes en bedrijfstakken, door het overheersen van het midden- en kleinbedrijf, en met een grote geografiese spreiding van nijverheid, waren aparte bonden voor vrouwen geen reëel alternatief. In Nederland was het bovendien eerder uitzondering dan regel dat vrouwen geen lid mochten worden van een mannenvakorganisatie. Het standpunt, dat gemeenschappelijk gestreden moest worden, mannen en vrouwen samen, was algemeen aanvaard. Ook principiële feministen als mw. Th. Schook-Haver gingen van de juistheid hiervan uit. Zij vond bijv. een aparte vrouwenvakbond alleen te rechtvaardigen in het geval dat mannen vrouwen uitsloten.⁶⁶ De voordelen van het kollektief actievoeren en frontvormen tegenover de ondernemers die maar al te gauw bereid waren sexeverschillen te gebruiken voor hun verdeel-en-heers-politiek wogen niet op tegen de nadelen. Een nadeel was vooral, dat in een gemengde bond vrouwen heel moeilijk hun eigen leiders kweekten en heel moeizaam hun problemen aan de orde gesteld kregen als kleine minderheid in een grote bond. In een situatie waar vakbonden de vrouwenarbeid als onvermijdelijk zagen, wogen deze nadelen minder zwaar. Niet voorkomen kon worden, dat vrouwen de vakbonden als een mannenzaak bleven zien en niet ervoeren dat de bond voor hen ook nuttig was.

Waarom was het zo moeilijk vrouwen te organiseren in vakbonden? Immer⁶⁷ ook de meer geslaagde vakbonden, als de ANDB, klagen hierover. De grootste hinderpaal was, en is, en dit zagen de bonden heel goed, dat vrouwen hun loonarbeid als tijdelijk zien. Ze verwachten, dat ze zullen trouwen, en denken hun positie op die manier te verbeteren. Loonarbeid is een tijdverdrrijf en een overbrugging tussen het verlaten van de school en het huwelijk. Deze situatie ervaren mannen ook als aangenaam, want zij geven er de voorkeur aan hun vrouw thuis te hebben in plaats van dat zij als konkurrent op de arbeidsmarkt optreedt (behalve natuurlijk wanneer haar werk buitenshuis financieel nodig is). Oudere vrouwen zijn vaak erg fatalisties over de mogelijkheden tot verbetering van hun omstandigheden, zodat ook zij de vakbonden niet als een oplossing zien voor hun problemen. Het feit dat vrouwen vaak in seizoen- of trekarbeid werkten, dat een tijdelijk karakter droeg, maakte het voor de bonden niet eenvoudiger. Daar hun werk vaak ongeschoold was, veranderden vrouwen over het algemeen nog vaker van werk dan de mannen. Vrouwen

⁶⁶ Th.P.B. Schook-Haver, *Stellingen bij de bespreking van de maatschappelijke toestand der vrouw*. In: *Reglement van orde, stellingen en conclusies van de sprekers bij de besprekingen over den maatschappelijke toestand der vrouwen van 19-30 augustus 1898*. 's-Gravenhage z.j. Zij was een van de mede-oprichtsters van de Vrije Vrouwen Vereeniging.

organiseerden zich bovendien ook niet als hun baas tegen vakbonden was, want zij wisten maar al te goed dat zij door de ongeschoolde aard van hun werk erg gemakkelijk vervangbaar waren als de baas wraak ging nemen.

Moeilijke organiseerbaarheid is een bekende karaktertrek van ongeschoolde arbeid. Valt hieruit het 'vrouwen'-probleem te verklaren? Het is zeker een faktor van belang. Twee dingen spreken het echter tegen en doen ons inzien, dat verdere verklaring nodig is. Ten eerste klagen ook die bonden erover, die relatief goed-geschoolde vrouwen organiseerden, zoals de ANDB en de bond in de kledingindustrie. (Dat deze nog het meeste sukses hadden bewijst wel het belang van genoemde faktor.) Ten tweede klaagt ook de Fabrieksarbeidersbond, die zich speciaal richtte op ongeschoolde fabrieksarbeid, dat vrouwen nog lastiger te organiseren zijn dan mannen.⁶⁷

De algemene klacht van de bonden blijft, dat vrouwen kortzichtig zijn en hun eigen belang niet duidelijk inzien. Vrouwen hebben geen oog voor de meer serieuze dingen van het leven. (Waarbij dat wat serieus is, natuurlijk een mannedefinitie is.) Maar deze klacht is niet geheel gerechtvaardigd. Als iemand lid wordt van een bond, moet men ook het idee hebben dat het iets uithaalt. De vakbonden waren echter erg 'mannelijk', en vonden vrouwen niet erg nuttig.

Men kan niet zeggen, dat deze perceptie van vrouwen onjuist is. De geschiedenis van de vakbonden is, waar het vrouwen betreft, niet erg indrukwekkend. Bovendien kost het vakbondslidmaatschap tijd. Vrouwen hebben echter vaak geen tijd. Wat wel vergeten werd, is de beroemde of beruchte dubbele belasting van vrouwen. Ook als zij buitenshuis werken, zijn zij nog verantwoordelijk voor het huishouden, de kinderverzorging en opvoeding. Dit geldt ook voor ongetrouwde vrouwen — er is altijd wel een ouder of broer of jonger zusje dat verzorgd moet worden. Dat is vrouwenwerk, alleen mannen en jongens kennen vrije tijd. Pure vermoeidheid die voortkomt uit de dubbele rol is van groot belang voor de zgn. apathie van vrouwen. Mannen waren bovendien niet bepaald aanmoedigend als het er op aankwam vrouwen te helpen bij het organiseren. Terwijl men de mond vol had over het feit dat vrouwen een rem waren op de ontwikkeling van het klassebewustzijn van mannen, is er genoeg bewijs om te kunnen zeggen dat mannen een rem waren op het politieke bewustzijn van hun vrouwen. Mannen beletten hun vrouwen naar vergaderingen te gaan, of om handtekeningen op te halen voor petities — en wie moet er op de kinderen passen als manlief naar een vergadering gaat of gewoon even naar de kroeg?⁶⁸

⁶⁷ *De Vakbeweging*, 21-3-1919.

⁶⁸ *De Proletarische Vrouw*, juli 1906, bijvoorbeeld.

Maar als de vakbonden erover klagen, dat vrouwen kortzichtig zijn en hun eigen belang niet duidelijk kennen, dan is dit in feite een paternalistische opmerking. Zien zij het belang van iemand anders beter in dan de betrokkene zelf? Dat vrouwen geen lid werden van de bond valt te betreuren — ik vind zeker dat we ons in de vakbeweging moeten organiseren — maar men mag dit niet zien als een uiting van onvoldoende politiek bewustzijn van vrouwen. Vrouwen zien hun eigen belang heel goed in. In een patriarchale maatschappij is het in hun eigen belang te trouwen en een gezin te stichten, want alleen als je dat doet, ben je economies onder de pannen en word je voor vol aangezien. Het huwelijk en het gezin zijn de belangrijkste en meest serieuze dingen in het leven van een vrouw. Als zij loonarbeid verrichten, dan is dit een aanvulling op hun eigenlijke 'werk' — iets dat de ondernemers in ieder geval nooit vergaten, want het is precies dit aanvullende karakter van hun loonarbeid dat altijd werd aangegrepen om hen minder te betalen en hun loon op te vatten als een aanvulling op het loon van de man. Als vrouwen prioriteit geven aan het 'vangen' van een echtgenoot en aan hun gezin, dan hebben ze een uiterst juist bewustzijn over de plaats van vrouwen in een mannenmaatschappij. Als ze over hun huishouden praten of over de mannen in hun leven, dan praten ze over hun *werk*. Klachten van mannen die dit als prietpraat zien en die geshockeerd zijn als vrouwen dit ook op politieke bijeenkomsten doen, zijn arrogant en sexisties. En dom ook. Hun klagen hebben de impliciete veronderstelling dat de politiek van partijen en bonden de enig mogelijke vorm van politiek is.

Als vakorganisaties meer nagedacht hadden over de positie van de vrouwen in loonarbeid, met de 'dubbele ploegendienst' en hun propaganda hadden laten aansluiten bij de *hele* ervaring van vrouwen, en niet slechts bij de ervaring opgedaan in loondienst, dan hadden zij meer succes gehad. Ik durf dit te zeggen omdat de vrouwenclubs van de SDAP dit ook deden, en zij waren verreweg de meest succesvolle organisatie in die tijd in het bereiken van vrouwen. Dat deden ze door vrouwen aan te spreken, óók over de huis-, tuin- en keukendingen. Om deze dingen bij de organisatie over het hoofd te zien of weg te definiëren als persoonlijk of onbelangrijk, is kortzichtig. Tegenwoordig lijkt mij dit nog steeds van belang. Vrouwen moeten zich in bonden organiseren, omdat ze ook belang hebben bij de directe belangenbehartiging ten aanzien van loon en sekundaire arbeidsvoorwaarden. Het zal moeten gaan om recht op arbeid, ook in tijden van werkloosheid. Dan moeten de bonden ook kiezen. En dat dan de traditionele taakverdeling op de tocht komt te staan, is onvermijdelijk. Maar alleen door die ter discussie te stellen en daar daadwerkelijk iets aan te doen, zal het probleem

van vrouwenarbeid en vakorganisatie opgelost kunnen worden. Misschien dat de resolutie van april 1975 van het NVV ons daartoe de kans biedt.

Selma Leydesdorff

DE HOUDING TEGENOVER VROUWENARBEID IN FABRIEKEN AAN HET EINDE VAN DE NEGENTIENDE EEUW

*Vrouwengeschiedenis en daarom
mensengeschiedenis moet nog geschreven
worden, en het is een deel van onze
huidige strijd die te schrijven.*
Anna Davin

1.

In dit artikel wil ik niet een overzicht geven van alle beroepen, waarin vrouwen werkzaam waren. Ik wil ook niet proberen de ontwikkeling van de vrouwenarbeid in de fabrieken in de negentiende eeuw te schetsen. Dat is al gedaan.¹

De opzet van dit artikel is aan te geven hoe vrouwen, wanneer ze buitenshuis gingen werken, werden bepaald door het feit dat ze (huis)vrouw of toekomstige huisvrouw waren en hoe het kapitalisme en de heersende ideologie van het huisvrouw-zijn de vrouwen in de kontradiktie tussen werk op de arbeidsplaats en werk thuis dreigden fijn te malen. Vrouwen werden op de arbeidsplaats heen en weer geslingerd tussen hun taken thuis en hun taken op de arbeidsplaats; het leek onmogelijk beide te verenigen. De oplossing voor dit probleem lag vaak in het verinnerlijken van de ideologie van de goede huisvrouw. Omdat een goede huisvrouw 'dag en nacht voor haar kinderen en de verzorging van huis en haard klaar staat', verlieten vele vrouwen de fabriek zodra ze trouwden en verdienden ze hooguit nog wat bij door huisarbeid. Voor alle vrouwen was het onmogelijk deze twee taken te verenigen, maar fabrieksarbeidsters en vrouwen in de zwaardere banen werden het zwaarst getroffen.²

Uitgangspunt voor dit onderzoek vormde mijn betrokkenheid bij het leven van vrouwelijke arbeiders die in de begintijd van Dolle Mina nog wel in de beweging kwamen. Daar vertelden zij hoe zij het haast niet konden opbrengen

1 W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw*. Amsterdam 1940.

2 Veel vrouwen werkten bijv. in ateliers, wasserijen, hotels enz. Alle hebben gemeen dat de taak zo zwaar was dat het alleen al lichamelijk te veel gevraagd was beide taken te verenigen. Bij intern huishoudelijk personeel gelden de problemen natuurlijk in extremo – het is dan onmogelijk om naast het werk een huwelijk te onderhouden, vaak wordt het zelfs door de vierentwintig uur durende dienst onmogelijk gemaakt een man te leren kennen, waardoor weglopen dan de enige oplossing is.

om naast hun werk ook nog een goede moeder te zijn. De beweging vormde voor hen nog een extra belasting; deze was vaak te zwaar en na enige tijd verdwenen ze weer. De tegenstelling tussen hun taak als moeder en hun taak als fabrieksarbeidster werd langzaam aan voor mij een zodanig probleem, dat het bepalend werd voor mijn denken over het feminisme.

In *Dolle Mina* analyseerde men het verschijnsel door middel van de term dubbele uitbuiting. Dit nogal abstrakt gehanteerde idee vormde de basis van het zgn. blauwe boekje³, dat jarenlang de enige neerslag van de marxistische stroming in de beweging vormde. In de theorie van de dubbele uitbuiting hebben vrouwen een dubbele taak, dat wil zeggen zij worden uitgebuit als arbeider in loondienst én als vrouw thuis. Na haar werk moet zij thuis nog meer arbeid verrichten. De aard van dit laatste werk wordt daarbij niet verder geanalyseerd.

Loonarbeid en arbeid thuis worden zodoende naast elkaar gezet, maar vergeten wordt, dat deze twee gegevens elkaar versterken en op elkaar inwerken. Vergeten wordt, dat vrouwen ook tijdens het werk in loondienst nog eens bepaald worden door het feit dat ze vrouw zijn en dat dit vaak in laatste instantie beslissend is voor de wijze waarop zij in loondienst treden.⁴ De theorie van de dubbele uitbuiting werd door sexpol in de beweging gebracht. De vrouwen uit sexpol waren beter geschoold dan menige *Mina* en overdonderden ons door hun grondige kennis van de marxistische terminologie. De theorie leek mij in eerste instantie nogal abstrakt en niet toepasbaar op de directe leefsituatie van vrouwen waarmee ik gekonfronteerd werd. De meest voor de hand liggende konklusie bij het op deze wijze hanteren van het begrip dubbele uitbuiting is, dat vrouwen als ze loonafhankelijk zijn, zich moeten aansluiten bij de antikapitalistische strijd. Dat ze *vrouwelijke* loonarbeiders zijn komt zo niet ter tafel.

In de analyse van de uitbuiting wordt uitgegaan van de theorie, dat het kapitalisme het dagelijks leven van mensen bepaalt en bij iedere groep op een specifieke manier in dat leven ingrijpt. Daarnaast bestaat er dan voor vrouwen vaak het patriërchaat – of de resten daarvan – dat ook bestreden moet worden. Zo stelt Kuczynski: 'De vrouwelijke arbeider is binnen het kapitalisme

³ *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd*. Eerste uitgave van *Dolle Mina*. Amsterdam 1971. Dit boekje is samengesteld door de meer marxistische stroming in *Dolle Mina* en wekte door zijn rigiditeit veel agressie. Toch werd er voor het eerst een poging gedaan de dubbele onderdrukking van de vrouwelijke arbeider (verward met arbeidersvrouw) te analyseren.

⁴ Vrouwen zijn het laagst betaald, laagst geklassificeerd en vliegen er het snelst uit. Ze behoren tot het reserveleger niet omdat ze niet erg gespecialiseerd zijn, maar uitsluitend omdat ze vrouw zijn.

onderworpen aan een dubbele onderdrukking, eenmaal aan die waaraan alle arbeiders in het algemeen onderworpen zijn, in het bijzonder de wet van de Verelendung, en dan nog eenmaal als vrouw.⁵ Deze analyse is formeel juist, vrouwen zijn loonarbeiders en niemand kan beweren, dat zij in die hoedanigheid geen belang zouden hebben bij de antikapitalistische strijd. Kuczynski stelt zelfs, dat vrouwen een strijd der geslachten moeten strijden om aan de dubbele onderdrukking een eind te maken.⁶ Wat betreft de lonen laat hij zien, hoe die door het vrouw-zijn bepaald werden. Daarmee haalt hij vrouwen voor het voetlicht als bijzondere slachtoffers van het kapitaal. Dit is veel verstrekkender dan de traditionele geschiedschrijving, waarin we vrouwen maar al te vaak zien als loondrukkers voor mannen.⁷ Vrouwenarbeid blijft meestal marginaal in de behandeling van de geschiedenis van de arbeid. De arbeidersklasse wordt gedefinieerd als mannelijke arbeidersklasse, het gezin is samengesteld uit kostwinner, vrouw en kinderen. Alleen in tijden van nood komt de vrouw als kostwinner om de hoek kijken, bijv. als ze weduwe is en een stoot kinderen heeft. Haar belangrijkste en eerste taak is die van huisvrouw. Ook bestudering van enquête-verslagen en andere bronnen helpen een historicus niet als hij/zij al niet voor bepaalde problemen gevoelig is. In de verslagen staat niet de nood van de arbeidster centraal, maar veel vaker het feit dat zij door haar harde werken de opvoeding van de kinderen verwaarloost. Vrouwen worden zodoende vooral behandeld in de relatie tot hun man, het gezin en de opvoeding. Alleen als men over excessief lange werktijden praat of over vergiftigingen wil het nog wel over vrouwen gaan.

In Engeland is men begonnen opnieuw naar de oude bronnen te kijken; gegevens worden aangevuld door zgn. *oral history*.⁸ Deze 'oral history' heeft

5 J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*. Dl. 18, *Frauenarbeit*. Berlijn 1963, p. 5.

6 T.a.p.

7 Zeker in Nederland is de geschiedenis vaak de geschiedenis van grote mannen gebleven. Een sociaal-ekonomiese geschiedenis, die het histories proces als een eenheid opvat is er nauwelijks. Nieuw is de na de oorlog opgekomen historische demografie. We piegen deze historici aan te duiden met de Wageningse School, waartoe historici behoren als J.A. Faber, H.K. Roessingh, B.H. Slicher-van Bath, A.M. v.d. Woude en H.J. van Xanten.

Men zou denken, dat deze historische demografie nieuw licht zou werpen op de geschiedenis van de vrouw, maar Van der Woude gaat in zijn *Noorderkwartier* uitsluitend uit van gezinsgrootte en de samenstelling van gezinnen. Daardoor komen we niets over het werk van vrouwen in die gezinnen te weten. Hoe het wel kan, vinden we in: K. Rabb en R.J. Rotberg (ed.), *The family in History. Interdisciplinary Essays*. New York 1974, daarin Lois W. Banner, 'On writing Women's History', pp. 159 e.v.

8 Daarvoor werd in 1973 de zgn. *Oral History Society* opgericht te York. Gewerkt wordt daar met mondeling overgeleverde gegevens. Er wordt ook een blad uitgegeven *The Journal of the Oral History Society*, Oral History-Sociology dep., University of Essex, Wivenhoe Park, Colchester. Verder verwijs ik naar Raphael Samuel, *Village Life and Labour*. London 1975, waarin een aantal artikelen staan, die eerder door het Ruskin College in Oxford zijn uitgegeven.

grote invloed gehad op de wijze waarop vrouwelijke historici zijn begonnen opnieuw naar de vrouwelijke arbeider te kijken.⁹ 'In een klassenmaatschappij betekent geschiedenis de geschiedenis van de heersers, in een door mannen gedomineerde maatschappij de geschiedenis van mannen. De vrouwelijke bevolking werd alleen bestudeerd in relatie tot de noden en bezigheden van de mannelijke heersende klasse, als een decoratief deel van de achtergrond, of als object van verplichte "paternalistische" wetgeving waarbij vrouwen zwaar werk in de mijnen bespaard bleef maar niet in wasserijen, en waarbij de arbeidsduur in fabrieken, maar niet in keukens beperkt werd.'¹⁰

Vrouwen moeten door feministische historici weer tevoorschijn gehaald worden, hun alledaagse leven moeten we leren kennen, de alledaagse ervaring moet via duizend omwegen teruggezocht worden. We moeten opnieuw hun relatie als loonafhankelijken analyseren en de relatie van het huishoudelijk werk tot de produktie leren begrijpen.

In dit licht is het niet voldoende loonarbeid en huishouden naast elkaar te plaatsen, we moeten inzien hoe deze twee op elkaar ingrijpen en elkaar bepalen. Ik wil daarvan een aantal voorbeelden geven uit de negentiende eeuw.

Daarvoor heb ik materiaal over de toestand van vrouwen in fabrieken opnieuw bekeken en bewerkt. Voornaamste bron is het ongeordende archief van de *Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid* uit 1898. Daarin vinden wij talloze brieven, die vrouwen over hun leven aan de tentoonstellingsorganisatie geschreven hebben. Daarnaast geven in brieven fabriekseigenaren hun mening over vrouwelijke werknemers en zgn. vrouwenwerk. Uit dit materiaal kon ik langzamerhand een beeld opbouwen van hoe men over die vrouwen dacht. Voor een deel is het beeld opgebouwd uit kleine bijzinnen uit brieven, kattebelletjes en de verschillende ruzies die de organisatoren met allerlei instanties en fabrieksdirekteuren kregen.

Omdat het moeilijk was dit beeld zomaar uit stukken materiaal zelf aan het licht te brengen en omdat ik het zo ontstane beeld niet vertrouwd, heb ik gezocht naar andere verslagen waarin meningen over de fabrieksarbeid

Verskillende uitgaven hiervan en nieuwe bijdragen worden nu gebundeld in *History Workshop Series*. Door een groep historici zal in het najaar een tijdschrift uitgegeven worden, waarin ook aandacht aan 'oral' en 'women's history' wordt besteed. *History Workshop* heheten. Gepland zijn voor het eerste nummer artikelen over vrouwen en fascisme, literatuur uit de jaren dertig en historische romans. Informatie bij *History Workshop Journal*, P.O. Box 69, Oxford.

⁹ Het Ruskin College startte n.a.v. een 'history workshop' de eerste 'Women's Liberation'-groep. De 'women in history' workshop werd het grote startsein voor de bestudering van de vrouw in de geschiedenis aldaar.

¹⁰ Anna Davin, 'Women and History', in: *The Body Politic. Women's Liberation 1969-1972*, pp. 215-225.

van vrouwen voorkwamen. Zodoende belandde ik bij enquête-verslagen van twintig jaar daarvoor.^{11a} Vooral in de verslagen t.a.v. de kinderarbeid valt impliciet veel over de moeders van de kinderen te vinden.^{11b} Ook al ligt er twintig jaar tussen beide bronnen (de tentoonstelling en de enquête over kinderarbeid in de fabrieken), toch lijkt het mij niet onjuist om beide te gebruiken als men een beeld van de toch maar zo langzaam veranderende ideologie wil geven.

Voor wat nu volgt dient het materiaal uit de tentoonstelling als basis-materiaal, indrukken worden alleen soms aangevuld door materiaal uit de enquêtes, vooral wanneer dit een duidelijker beeld geeft in kompaktere vorm over een bepaald stuk ideologie, dan ik in het tentoonstellingsmateriaal kon vinden. Enquête-verslagen zijn immers vaak afgewerkte verhalen en de brieven en kattedelletjes in het tentoonstellingsarchief bevatten meestal alleen losse opmerkingen. Omdat de enquête-verslagen alleen de toestand in fabrieken beschrijven, zal ik mij daartoe voornamelijk beperken.

2.

De *Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid uit 1898* werd geïnitieerd door een groep vrouwen van verschillende politieke overtuiging, om het leven van vrouwen en in het bijzonder de arbeid van vrouwen voor het voetlicht te halen. De werkgelegenheid voor vrouwen moest worden uitgebreid: 'Is die uitbreiding noodig? Ja, want, waar langzame maatschappelijke ontwikkeling, duizenden vormen van arbeid, dat is van levensuitingen, noodwendig en mogelijk heeft gemaakt, daar kunnen de individuen zich niet op dat wijde arbeidsveld ontvouwen, zoals bedoeld is, door hun oneindig varierende aanleg, voortgekomen uit de arbeidsontwikkeling en daarmee toenemend, *wanneer aan deze individuen aanleg niet volle vrijheid en recht wordt gedaan.*' (...)

'Nog eens dus: men gelooft niet in de vrouw, als zelfwerkend individu, men is daaraan nog niet gewend, men kan nog niet begrijpen, dat ook zij in de eerste plaats *mensch* is. Zeg niet, dat ik overdrijf: in onze officiële bladen, onze literaire werken, onze dagelijkse omgangstaal is vol van uitingen die mijn

11a Zo is er in 1887 een onderzoek gedaan naar de werking der wet uit 1874. (Kinderwet van mr. S. van Houten) Impliciet wordt verwezen naar het probleem dat moeders die uit werken gaan niet voor hun kinderen zorgen.

11b In Leiden komt in 1867 een rapport uit over de toestand van kinderen in fabrieken arbeidende. Conclusie is: we hebben er niet genoeg aan te weten dat het kind niet op de fabriek is, we moeten weten waar het wel is. Steeds weer hetzelfde motief van: wanneer de moeders werken, kan het met de kinderen niet goed gaan.

beweren staven. En nu weet ik wel dat woorden nog nooit aan de waarachtige waarde van wie ook iets hebben veranderd, maar de publieke opinie, die nog altoos de vrouw beschouwt als een kind, en die nu eenmaal nog als een geheimzinnig bijgeloof heerscht over de zieke,...¹²

Vorbereidingen tot de tentoonstelling werden al vanaf 1896 getroffen. Twee jaar lang werd onafgebroken gewerkt om de tentoonstelling tot een sukses te maken. Een aantal vrouwen hebben al hun vrije tijd in dienst van de tentoonstelling gesteld. Ze hebben een enorm aantal brieven geschreven, ze hebben overal in het land plaatselijke comité's opgericht. Met alle plaatselijke comité's werd een intensieve korrespondentie gevoerd met het doel uit alle hoeken van het land informatie over vrouwenarbeid te krijgen.

De tentoonstelling bestond uit verschillende rubrieken, deze werden verzorgd door afzonderlijke rubriekkommissies. In elk van deze rubriekkommissies zat weer iemand van de centrale leiding. Zo treffen we handel, huisvlijt, maatschappelijk werk, onderwijs enz. aan. Alle facotten van het leven moesten tentoongesteld worden. De tentoonstelling werd een zo groot sukses, dat het sekretariaat werd omgezet in het *Nationaal Bureau Vrouwenarbeid*, waardoor nog jarenlang de behartiging van de belangen van werkende vrouwen gekoördineerd werd. De inventarisatie van de vrouwenarbeid is door dit buro voortgezet.

'Ze zijn tot ons gekomen de *jonge vrouwen uit allen rang en stand*, ze vroegen ook *onmiddellijke hulp* aan arbeid, 't zij hoofd- 't zij handenarbeid; ze vroegen om gelegenheden en voorwaarden ter *opleiding*, om werk naar krachten, om werk naar lust, om hulp tot het stichten van vakverenigingen, om werk als *bijverdienste*, om werk als vulling van haar leege leven, om hulp tot ontheffing van overmatig werk, ze vroegen om *gezonden* en geen levensverwoestende arbeid; om arbeid geëigend aan haar jonge jaren, die toch voor ieder mensch meebrengen *het recht* op wat levensvreugde en natuurgenoet; om ontheffing van tusschenpersonen die zich stelden tusschen haar arbeid en 't arbeidsvragende publiek; om voorlichting tot verzekering van haar ouwen dag.

Ze zijn tot ons gekomen de moeders uit *allen rang en stand* wat te doen met haar meisjes van 10 à 12 jaar, 't zij om ze reeds *loontrekkenden arbeid* te laten verrichten (denk u in: kinderen verrichten *loontrekkenden arbeid* en *zware* en *zeer* langdurigen vaak, in plaats van levende en spelende als jonge veulens), 't zij om ze *eenige opleiding* te geven tot de vrij veelvuldige beroepen, die nu eenigszins als geijkt worden beschouwd.¹³

12 Uit de *Inleiding* van Marie Jungius voor de tentoonstelling, met de hand geschreven en later in gewijzigde vorm gedrukt of uitgegeven, z.p., z.j., (vermoedelijk 1898).

13 Uit een gedrukt boekje van de hand van Marie Jungius, z.j., (vermoedelijk van 28-1-1900).

Aan de tentoonstelling hebben vooral vrouwen uit de gegoede burgerij in de centrale leiding meegewerkt, maar op lager nivo vinden we ook socialistiese vrouwen. Een voorbeeld hiervan is Roosje Vos¹⁴, die er echter eigenlijk geen tijd voor had. Op de begeleidende kongressen werden diverse maatschappelijke stromingen aan het woord gelaten.

Er werd nauw samengewerkt met fabrikanten, die zo vriendelijk waren te exposeren, hoe vrouwen in hun fabriek werkzaam waren. De fabrikanten gingen daar vaak maar al te graag op in; het was reclame voor hun produkt. De dames zijn ze op een nogal naïeve wijze dankbaar voor hun vriendelijkheid.¹⁵ Zo werd er voor gezorgd, dat de dames uit allerlei streken zich konden vergapen aan de ellende van hun seksegenoten. De geëxposeerde vrouwen moesten wel netjes en niet morsig zijn, anders zou vrouwenarbeid een slechte indruk maken.

Op het sekretariaat druppelden verslagen binnen van de dames die er op uit gingen nette arbeidsters te zoeken om op de tentoonstelling te werken. Ze moesten nl. in hun centje een heel produkt kunnen vervaardigen. Zo bezocht een dame uit Kampen zeer vele sigarenmaaksters om er eentje te vinden die een hele sigaar kon maken en niet alleen het tabak strippen.¹⁶ Om strijd wordt ze voorgelogen, iedere sigarenmaakster wil wel naar Den Haag om daar haar spulletjes te exposeren. Zij komt er haast niet meer uit.

Er werd hard gezocht naar vrouwen in allerlei soorten beroepen: 'U weet zeker reeds, dat te Zundert een dorp een uur van hier is een vrouwelijke brievenaarster die tevens de telefoons bedient, daarna f 600,— verdient en vrije woning heeft', 'dat te Chaam een dorpje in de buurt een doofstommen juffrouw woond, die goedkoop mooi werk levert en door die verdiensten in haar eigen onderhoud voorziet.'¹⁷

14 Zie voor biografiese gegevens: A. Mellink, 'Roosje Vos (1860-1932)'. In: *Mededelingsblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*. November 1974, pp. 75-89.

15 Ze schrijven de fabrikanten die louter brood zien in deze manier van reklamemaken ongelofelijk dankbare brieven in plaats van geld voor de reclame van ze te essen. Pas wanneer de tentoonstelling al bijna een feit is zijn ze teleurgesteld wanneer iemand niet meewerkt en leggen ze de weigering van de fabriekseigenaar uit als tegen vrouwenarbeid gericht. Overigens wordt fabrieksarbeid door de dames steeds door elkaar gehaald met manufakturale arbeid of arbeid in grote werkplaatsen. Ook in het onderhavige artikel is dat niet goed onderscheiden; vanwege de verwarde terminologie in het bronnenmateriaal was dit niet mogelijk.

16 Tabakstrippen heeft niets met striptease te maken, zoals een aantal mensen die dit artikel lezen dachten. Strippen is een bepaalde bewerking van de tabaksbladeren, waarbij de nerven van het blad worden gescheiden. Iemand die stript maakt nog niet een heel produkt. Het maken van sigaren was een beter betaalde kunst; daardoor vinden we haast geen vrouwen die in staat waren een hele sigaar te maken.

17 *Brief uit Breda*, 12-5-1898.

Maar niet alleen de dames waren wat naïef, ook de bezoeksters hebben verbaasd gestaan over de vrouwenarbeid. Zo schrokken de meeste dames bij het zien van een voorbeeld van het zgn. 'sweating'-systeem.¹⁸ De tentoonstelling wil deze schandelijke misstanden in de huisindustrie opheffen door een winkel van huisvlijt te beginnen. Daar zouden de vrouwen beter betaald krijgen en minder hard hoeven te werken. De bezoeksters kregen het maar al te vaak benauwd, wanneer ze een steunlijst moesten tekenen; ze moesten dan nodig naar buiten.¹⁹

Dit alles impliceert niet, dat de tentoonstelling geen nut heeft gehad. Achter de opzet heeft een goede en ideële gedachte gezeten. Vrouwenarbeid kreeg een jaar lang de aandacht die deze verdiende. De problemen van de werkende vrouw en met haar van alle andere vrouwen werden eindelijk voor het voetlicht gehaald. Onderzoeken naar vrouwen werden geïnitieerd. Het droeg allemaal bij tot de akseptatie van vrouwenarbeid als volwaardige, zedelijk goed te keuren arbeid.

3.

Het eerste vooroordeel waarop een vrouw die in de negentiende eeuw uit werken ging, natuurlijk stuitte, was dat een vrouw niet hoorde te werken. Ze moest maar een man zoeken om voor haar te zorgen, in zijn loon lag haar onderhoud besloten. Het is voor een getrouwde man een schande wanneer zijn vrouw uit werken gaat. Dat betekent nl., dat hij niet in staat is voor haar te zorgen. Daarom probeerden vrouwen meestal het hoofd boven water te houden door in het geheim te werken, huisarbeid is daar een mooi voorbeeld van. Maar niet alleen in de huisindustrie wordt in het geheim gewerkt, overal pooft men het uit-werken-gaan geheim te houden: 'Over het geheel krijgt men van alles alzoo denzelfden indruk, van Noord tot Zuid, overal zijn er die met een pakje stalen of afgepakte thee enz. hun broodje zoeken te verdienen, dat gaat dan nog zoo ongezien. 't Zijn vaak de omstandigheden, die hen niet doet "durven". Gelukkig zijn er ook anderen, die flink voor den dag komen.'²⁰ Niet alleen bij de armsten was het een schande wanneer de vrouw uit werken ging.²¹ Zo zien we hoe de schoonzuster van een fabrikant

18 *De Groene Amsterdammer*, 31 juli 1898. Zie voor sweating-system het artikel van Anja Meulenbelt elders in dit nummer (noot 65).

19 T.a.p.

20 *Brief uit Groningen aan de industriecommissie*, 13-4-1898.

21 Daar werd het vaak geïnterpreteerd als een teken van armoede, en men wilde uiteraard de indruk wekken niet zo arm te zijn, dat de vrouw uit werken moest.

zich beklagt bij de tentoonstellingskommissie, omdat de fabriek in kwestie aan de naam van zijn vrouw is toegeschreven: 'Eigenaar en hoofd is mijn zwager, de heer W. Vrijberg, die de administratie voert en ook alle zaken regelt, zijne vrouw kookt de limonadesiroop en zorgt, dat de juiste hoeveelheid daarvan in de flesschjes komt. Zonder nu iets aan haar werk tekort te willen doen, meen ik, als correspondent, U dit even te moeten melden. Ik ben grote voorstander ook van vrouwenarbeid, kan mij toch voorstellen dat het mijn zwager onaangenaam zal aandoen dat hij zijn vrouw maar laat werken en zich door haar laat onderhouden, terwijl hij juist zoo ijverig is en zoo goede orde op zijne zaken stelt.'²² Vergeten wordt steeds dat er nog vele alleenstaande vrouwen zijn, die van hun schamel loon niet eens rond kunnen komen: 'Tenslotte moeten we nog wijzen op de groote moeilijkheid voor meisjes en vrouwen om te leven van de geringe verdiensten, die het modevak haar opleveren. Kost en inwoning zijn te Amsterdam voor haar niet te verkrijgen onder f 3.50 à f 4.00 per week en voldoen dan nog slechts zelden aan de meest bescheiden eischen. Aan vrouwen en meisjes, die met haren arbeid juist genoeg verdienen om dit bedrag voor kost en inwoning te betalen, schieten geene middelen over om hare kleding te bekostigen.'²³

Als stereotiep van de alleenstaande vrouw geldt de onderwijzeres en de tentoonstellingskommissie stelt dan ook een onderzoek in naar haar budget. Hierbij wordt o.a. de vraag gesteld of de onderwijzeressen alleen voor zichzelf hoeven te zorgen. Niets blijkt minder waar. 34.2% van de onderwijzeressen met een inkomen van onder de zeshonderd gulden zorgt voor iemand anders, en van de onderwijzeressen met een inkomen van meer dan twaalf honderd gulden is dat 69.8%.²⁴ Bovendien blijkt het loon vaak niet voldoende om de stand op te houden. Verder blijken talloze onderwijzeressen zich door nevenverdiensten in leven te moeten houden: 'De ondergetekende Uw verzoek in de courant gelezen hebbende, deelt U mede, dat uitgezonderd zij zich aan onderwijs wijdt, zij ook nog een depot heeft van thee van de heer Themeré te Utrecht, een depot van zeep (...)'²⁵ Ook heeft zij nog een linnendepot.

Want zulke toestanden treffen wij niet alleen in het onderwijs aan, in de rubriek maatschappelijk werk van de tentoonstelling vinden we talloze

22 *Brief uit Delden aan de Industrie-commissie*, 21-9-1898.

23 Dit is afkomstig uit het *Rapport* uitgebracht door de *Commissie van onderzoek naar de Kledingindustrie te Amsterdam*. Amsterdam 1900. De commissie was benoemd door de gemeenteraad in de vergadering van 30 juni 1897. De eerste gegevens afkomstig uit het onderzoek hebben op de tentoonstelling nog een belangrijke rol gespeeld, omdat er een schril licht werd geworpen op het leven van de amsterdamsse naaister.

24 *Orgaan van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid*, 19-7-1898.

25 *Brief aan de onderwijscommissie Den Haag*, 10-3-1898.

vrouwen die, door hun man verlaten, absoluut niet in staat zijn zich van het hoogst nodige te voorzien. Het gezinsloon van de man impliceert duidelijk, dat vrouwen een man *moeten* hebben, willen zij zich in leven houden.²⁶

Als prostituée kunnen vrouwen die het niet volhouden, wat bijverdienen, wat dan soms weer een reden is om de lonen laag te houden. In de archieven vinden we hiervoor een aantal aanwijzingen, maar het is de vraag hoe algemeen men tot dit redmiddel overging. 'Slechts zelden heb ik horen zeggen tegen de hem vergezellende dame: Weet je hoe ze het werk zo goedkoop kunnen afleveren? Ze verdienen 's avonds op straat genoeg.'²⁷ (sic!) We moeten er voor waken klakkeloos de gedachte, dat vrouwen uit luiheid of zucht naar rijkdom hoereerden over te nemen. Buitenlandse onderzoeken hebben overtuigend aangetoond, dat hoeren vaak werkloze arbeidersvrouwen waren, voor Nederland moet dit nog onderzocht worden. Fabeltjes als zouden vrouwen hoer worden uit dekadentie en zucht naar rijkdom zoals we bij negentiende eeuwse schrijvers kunnen vinden, komen voort uit ideeën als zouden vrouwen graag verkracht worden en graag hun lichaam verkopen. Prostitutie is een geperverteerde vorm van de eigendomsverhoudingen in het kapitalisme en moet bijgevolg als zodanig bekeken worden.

Mannen uit de burgerij hebben wel meer de andere normen van de arbeidersvrouw voor seksueel gedrag aangezien. Vermoedelijk vergeleken zij het gedrag van de fabrieksarbeidster in de eerste plaats met dat van hun eigen vrouw, die al lang in huis was opgesloten.

Vrouwen die in de fabriek tien of twaalf uur per dag met mannen mochten samenwerken, werden onzedelijk wanneer zij na het werk hun tijd ook met die mannen doorbrachten. Zo stelt Van Maurik, sigarenfabrikant, gevraagd waarom hij zijn vrouwelijke werknemers ontslagen heeft: 'Ze waren nogal precoce, de prikkel kwam nogal vlug en ik vond het niet noodig om behalve mijn fabriek er nog eene fabriek van iets anders op na te houden.'²⁸

In 1898 schrijft een fabrikant aan de tentoonstellingskommissie dat het 'voor beide partijen nadeelig is, jongens en meisjes' in één lokaal te laten werken.²⁹ Een zeepfabrikant uit Amersfoort licht hetzelfde probleem uitvoerig toe: 'Dat vrouwenarbeid door ons niet begeerd wordt in de fabriek heeft echter nog een andere reden en die zoo wij hoopen plaatselijk is: Zij

26 In het eerste jaarverslag van de tentoonstellingskommissie 1897: De statistiek bewijst, dat de vrouwen, die een gezin, ouden van dagen, jonge kinderen, soms ook een zieke of werkloze man te onderhouden hebben, bij honderden worden geteld.

27 *De Groene Amsterdammer*, 31-7-1898.

28 *Enquête betreffende de werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 en naar den toestand in de fabrieken en werkplaatsen*. Sneek 1887, p. 170.

29 *Veendam aan de Industrie-commissie*, 17-1-1898.

bestaat grotendeels door hun zedelijk gehalte: niet dat de meisjes die hier in dienst waren slechter zijn dan de anderen doch op deze fabrieken werken hoofdzakelijk meisjes die te verdeelen zijn in twee categorieën: Een daarvan bestaat in hen die van huishouden of nuttig handwerken geen flauw begrip hebben en de anderen uit meisjes, die liefst 's avonds vrij zijn daarbij ruim geld verdienen om 's avonds pantoffelparade te illustreren; dat een samenwerking onderling met jongens, ook al zonder opvoeding in de meest eenvoudige zin, op de leeftijd van 16 tot 20 jaar niet zonder gevaar is: zou men nog beter kunnen begrijpen als men Amersfoort in zijn Schaduwezijde kon bestuderen.³⁰ (sic!)

Ook een passementindustrie weet te melden, dat de meisjes die zich voor fabrieksarbeid aanbieden tot de slechtsten behoren en geen fatsoenlijke dienst kunnen krijgen.³¹

De oplossing wordt gezocht in het scheiden van de werkruimte voor mannen en vrouwen. De tentoonstellingskongressen besteden hieraan veel aandacht; vooral pleit men ervoor, dat aan het hoofd van een vrouwenzaal een vrouwelijke baas hoort te staan. Daarmee wordt de basis gelegd voor de problemen die we nu nog kennen rond de werkclassificatie van vrouwenzalen tegenover mannenzalen. Het is echter niet gemakkelijk om vrouwelijke bazen te vinden: 'In de groote katoenfabrieken alhier worden sommige onderdeelen der fabricage door vrouwen verricht. Eigenaardig is echter dat in die "vrouwenzalen" de mannen als bazen fungeren; proeven die genomen worden om vrouwelijke chefs te laten optreden mislukten alle, wijl de vrouw de orde niet wist te handhaven.'³²

4.

Zwanger worden betekent vaak je baantje kwijt raken. De tentoonstelling besteedt niet veel aandacht aan de gevolgen van zwangerschap. In de enquêteverslagen kunnen we wel talloze voorbeelden vinden: 'Ik ken fabrieksplaatsen onder andere Tilburg, waar geen fabrikant een zwangere vrouw op zijn fabriek zou dulden. Zoodra ongehuuwde vrouwen zwanger blijken, worden zij onmiddellijk weggestuurd.'³³

30 Berns en Co Amersfoort, zonder datum 1898 in antwoord op enquête van industrie-commissie naar het aantal vrouwelijke werknemers in de fabrieken.

31 *Barones d'Aulnis aan de tentoonstellingscommissie*, 13-12-1898.

32 *Brief plaatselijke commissie Enschede belast met de voorbereidingen tot de tentoonstelling*, 1898 zonder datum.

33 *Enquête naar werking wet van 1874*, p. 201, verhoor 2371-2.

Er wordt tot zo kort mogelijk voor de bevalling doorgewerkt, verlof na de bevalling wordt er haast niet genomen, omdat de verdiensten niet gemist kunnen worden: 'Ik ging acht dagen van te voren van de fabriek en kwam veertien dagen na mijne bevalling terug. Na de zomer ben ik echter in Mei in het kinderbed geweest en eerst in November weder in de fabriek teruggekeerd omdat mijn man van den zomer nogal werk had en ik door de kleine kinderen niet goed weg kan.'³⁴

Maar ook in de korrespondentie van de tentoonstelling vinden wij hier en daar verwijzingen naar zwangerschap. Hier volgt een voorbeeld hoe zwangerschap door de werkgevers die zelf evengoed kinderen verwekten, werd gebruikt als argument tegen het in dienst nemen van vrouwen: 'Mondeling deelde de heer Van Soll ons nog mede, dat hij uit moreel oogpunt bezwaar had tegen volwassen meisjes op de fabriek te hebben. Getrouwde vrouwen, meende hij, daar zij dikwijls door verschillende omstandigheden verhinderd zijn haar werk goed te verrichten.'³⁵ Als men dan vrouwen in dienst neemt zijn het de ongehuwden die de voorkeur hebben; bij een eventueel huwelijk kunnen zij alsnog van de fabriek worden verwijderd.³⁶

Zwangerschap moet voor alle vrouwen een onderwerp van gesprek zijn geweest, voor het behoud van hun inkomen waren ze immers vaak afhankelijk van het niet zwanger worden.

In het gedrag tegenover zwangere vrouwen zien we heel duidelijk de tweeslachtigheid van de werkgever: een vrouw moest niet zwanger worden, gehuwde vrouwen die zwanger worden, krijgen geen betrekking, aan de andere kant was een vrouw wanneer ze niet fatsoenlijk trouwde en kinderen kreeg onzedelijk, en moest ze maar zien, hoe ze als alleenstaande rondkwam.

De tweeslachtigheid van de moraal wordt te meer duidelijk, wanneer de werkgevers de verwaarlozing van de huishoudelijke plichten afkeuren. De arbeidster is toch al onfatsoenlijk omdat ze in een fabriek gaat werken, maar dat betekent nog niet dat zij het recht heeft niet te kunnen naaien en breien. En ook niet om geen goede huisvrouw of goede moeder te zijn.³⁷

Doordat de kinderen als gevolg van de sociale wetgeving langer thuis bleven en later naar de fabriek gingen, is duidelijk een groot probleem ontstaan. In

34 T.a.p., p. 219.

35 *Brief Haarlem. Antwoord op enquête industrie-commissie*, zonder datum.

36 *Antwoord van Koninklijke tabaks- en sigarenfabriek te Utrecht op enquête van tentoonstelling*, 10-1-1898.

37 Arbeidsters konden vaak niet het huis schoonhouden, nasien en breien. Dus werden fabrieksscholen gestimuleerd om dit aan de vrouwen te leren. Een mooi voorbeeld van de hier achterliggende ideologie vinden wij in M. Spanraay, *Het leven en werken, het lijden en strijden van onze fabrieksarbeiders*. Den Haag 1898.

de enquêtes naar de toestand van de kinderen in fabrieken en de naleving van wettelijke beperkingen vinden wij talloze verwijzingen naar verwaarlozing door de moeder. Vrouwenarbeid dient, zo zeggen de rapporten, beperkt te worden om de kinderen een gezellig thuis te geven. Als de moeders werken is er niemand om op ze te passen. Zeker toen de leerplicht het verhinderde dat oudere dochters deze taak overnamen. (Dit is overigens in tegenspraak met de reden waarom men kinderarbeid verbiedt: nl. om ze beter op te voeden): 'Kan alzoo van de fabrieksarbeid van vrouwen en meisjes in het algemeen niet veel goeds gezegd worden, in het bijzonder is de arbeid, waar hij door gehuwde vrouwen verricht wordt, dikwijls noodlottig voor gezinnen. Hoogst ongunstig wordt getuigd omtrend den toestand van dien gezinnen, waarbij de huisvrouw zich buitenshuis met industriële arbeid bezig houdt.'³⁸

De zorg voor de kinderen blijft onder alle omstandigheden de taak van de moeder, schrijnend is het geval van de fabrieksarbeidster die door de enquête-kommissie gehoord wordt; haar man is werkloos en zij werkt in de fabriek; aan de orde is het probleem dat soms onverwachts de hele nacht overgewerkt moet worden: 'Wist gij vooraf dat gij de hele dag moest werken (bedoeld wordt 24 uur *S.L.*)

Nee

Zaten man en kinderen dan thuis te wachten?

Er werd een boodschap gezonden dat wij des nachts moesten werken.

Wie zorgde daarvoor?

Eene juffrouw.

Wordt uw eten aan de fabriek gebracht?

Het is er niet altijd.

En uwe kinderen dan?

Nu en dan geeft eene buurvrouw hun wat gekookt eten.'

De buurvrouw blijkt niet in de fabriek te werken. Als de buurvrouw de kinderen niet verzorgt, stuurt de arbeidster een dubbeltje naar huis om wat broodjes te kopen. 'Dus uw man doet niets en zit maar thuis bij de kinderen?'

Ja. Is hij niet ziekelijk, maar flink en gezond? Flink en gezond.'³⁹

En ook thuis is het niet bijster gezellig, wanneer de vrouw in de fabriek werkt: 'Vol stof en vuil komt de vrouw thuis, zonder dat zij tijd heeft de woning ordelijk en rein te houden, het eten naar behooren gereed te maken en de kleederen te verstellen. De kinderen groeien verwaarloosd op. Het lijdt geen twijfel of de

³⁸ *Enquête betreffende de werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874.* (Staatsblad no. 130) en naar den toestand in den fabrieken en werkplaatsen. Bundel V verslag der kommissie. Sneek 1887, par. 14, p. 87.

³⁹ *Enquête naar wet 1874 ... Verhoren*, p. 220.

verdiensten der moeder, waardoor in andere opzichten zoveel aan het gezin wordt onttrokken, strekt meer tot nadeel dan tot voordeel.⁴⁰

'De vrouwen die altijd in de fabrieken werkzaam zijn geweest, kennen al heel weinig van het toebereiden van spijzen en weten niets om het huis aangenaam te maken, en 's avonds gaat de man naar de kroeg en daarmee is het uit.'⁴¹

Andere oplossingen dan ontslag van vrouwelijke werknemers worden gezocht. Een daarvan is het instellen van fabrieksonderwijs voor meisjes, zodat de dodelijk vermoeide meisjes ook na fabriekstijd nog eens met huishoudonderwijs lastig gevallen kunnen worden.⁴² Het is natuurlijk nuttig om meisjes wat extra onderwijs te geven, hun opleiding is vaak erg gebrekkig, maar er rijst van feministiese zijde wel protest tegen het feit dat dit huishoudonderwijs moet zijn. Wilhelmina Drucker vraagt zich bijvoorbeeld af, waarom je meisjes die op de fabriek werken ook nog eens met het huishouden moet vermoeien.⁴³ Opleiding tot een vak lijkt nuttiger, waarom moeten de meisjes twee vakken krijgen: huishouden en fabrieksarbeid? Van socialistiese zijde spreekt men er afkeurend over dat het probleem bestaat, het is een schande, dat de meisjes al zo jong moeten werken. Roosje Vos pleit dan ook voor uitbreiding van de leerplicht.⁴⁴

Als andere oplossing wordt door de werkgevers stukloon gepousseerd. De vrouw kan dan zelf bepalen hoeveel werk zij wil verrichten. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de pijpenfabriek in Gouda, waar het de vrouwen die voor een gezin moesten zorgen, toegestaan werd enige uren per dag buiten de fabriek door te brengen. Voorwaarde voor zo'n situatie is natuurlijk dat er vraag is naar werknemers. In Gouda waren er veel fabrikanten die vrouwelijke werknemers in dienst hadden en vermoedelijk is deze uitzonderlijke maatregel uit de nood van de fabrikant geboren.

Maar alleen door huisindustrie kon de scheiding tussen arbeidsplaats en huishouden opgeheven worden, alleen daar kon de vrouw wat bijverdienen en een goede moeder zijn. De tentoonstellingskommissie verheerlijkt dan ook, evenals de enquêteurs, de huisindustrie als dé oplossing voor de gehuwde werkende vrouw.⁴⁵ Het is onbegrijpelijk, dat men de ogen gesloten houdt voor

40 T.a.p., *Verslag der commissie V*, p. 53.

41 *Enquête naar wet 1874* ... Deel II, p. 62.

42 Zie M. Spanraay, *Het leven en werken* ... t.a.p.

43 *Vrouwenarbeid. Organ van de Nationale Tentoonstelling vrouwenarbeid*, no. 3, p. 24.

44 T.a.p.

45 *Inleiding* van Mej. M. Meijboom bij een toelichting over vakopleiding voor vrouwen. Nergens wordt dit natuurlijk expliciet in een resolutie aangenomen. Maar alleen al de oprichting van een winkel voor huissluit bewijst, dat de oplossing niet wordt gezocht in krèches enz., maar in het de vrouwen thuis een eerlijk werk verschaffen. Men gelooft duidelijk niet aan de mogelijkheid, dat loonarbeidsters goede moeders kunnen zijn.

het feit dat in de huisindustrie vaak niet alleen de moeder uitermate lange werktijden maakte, maar het hele gezin voor een schamel hongerloon moest werken. De wantoestanden in de huisindustrie komen pas veel later aan het licht en nog veel later besluit men er iets aan te doen.⁴⁶

Huisindustrie was bovendien voor de ondernemer een methode om de produktiekosten te drukken, verzet te breken en de kosten voor het in stand houden van het konstant kapitaal te verminderen. Huisindustrie was dus een lukratieve bezigheid en vaak was er voor de vrouwen ook niet veel anders dan huisarbeid te vinden. Ook werden zij dan vaak gebonden aan gedwongen winkelnring, zodat de problemen van de eigenaars volledig op de hoofden van de vrouwen werden afgewenteld en het profijt nog eens werd vergroot.⁴⁷

Huisarbeid was het werk van de 'stille armen'. De vereniging Tesselschade gaf bijvoorbeeld nette vrouwen klussen, zodat zij er stil wat bij konden verdienen zonder onfatsoenlijk te worden. Van ideële vereniging veranderde Tesselschade langzamerhand in een bemiddelingskantoor voor huisarbeid, waarbij de dames die het werk kontroleerden zich permitteerden opmerkingen te maken, niet alleen over de morsigheid van het werk, maar ook van het huis waarin de werkneemsters leefden.⁴⁸ Allengs blijkt, dat de door Tesselschade

46 *Onderzoek naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie*. (Uitgave directie van Arbeid), 's Gravenhage 1911, 3 delen.

Vgl. ook *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende*. (Ministerie van Binnenlandse Zaken), Leiden 1867, p. 21. Thuiswerksters werkten met de kinderen soms 15 uur lang per dag: 'Waar kinderen onder toezicht hunner ouders werkten, werd de wreedheid van langen werktijd ten top gevoerd'. Als ouders hun kinderen zo lang laten werken, is het duidelijk dat er in de woningen onbeschrijfelijke toestanden heersten. Opvallend is, dat men al vroeg wantoestanden konstafeerde, maar er niets aan deed. De vraag die rijst, is of men er niets aan deed omdat men geen andere oplossing voor moeders zag, dat men het echt niet zag of dat men het ook echt beter vond dat vrouwen thuis zaten.

47 Vgl. *Gedwongen winkelnring in de tabaksnijverheid en eenige andere bedrijfstakken van het departement van landbouw, nijverheid en handel*. 's Gravenhage 1914. Hoewel iets later wordt hierin een goed beeld gegeven.

48 De 'Vereniging Tesselschade' werd opgericht met het doel fatsoenlijke alleenstaande vrouwen aan fatsoenlijk werk te helpen. Dat bestond vaak uit nijverheidswerk. Gepoogd werd het lot van alleenstaande fatsoenlijke vrouwen te verzachten door ze duidelijk te maken, dat het niet onbeschaafd was te werken. Het beeld dat wij van Tesselschade hebben is dus tamelijk idealistisch.

Na een tijd in de archieven van Tesselschade gewerkt te hebben, kreeg ik een heel ander beeld. Er bevindt zich daar een verslagboek van de werkgeefsters die de dames thuis bezochten. De hypokrisie van het schijnidealisme krijgt daar een hoogtepunt als men ziet wat voor een opmerkingen de dames zich over deze vrouwen permitteerden. Dat heeft niets meer te maken met de ideële doelstellingen zoals die in 1870 wettelijk bestonden. Bijv. Mej. Marguerite Sembach, Amstedijk heeft te veel lessen en veel pretentie daarom geschrapt. Of Mej. Oudkerk Pool, Damrak '60 geschrapt wegens slordigheid en nalatigheid in het werk, ten gevolge van het misbruik maken van sterken drank, en mevrouw Gerretsen wordt geschrapt omdat zij het werk niet wil verbeteren. Hetzelfde lot ondergaat Mej. Anna de Jong omdat ze roekeloos knipt en ook nog brutaal is.

geholpen vrouwen vaak ook nog andere klussen aannamen omdat zij zich niet met het werk voor Tesselschade konden bedruipen.⁴⁹

5.

Huisindustrie en in een dienstje gaan beantwoordden meer aan het beeld van hoe een vrouw hoorde te zijn, dan fabrieksarbeid. Dienstmeisjes stonden een trede hoger op de maatschappelijke ladder dan de fabrieksmeid⁵⁰; een nette mevrouw zou nooit een gewezen fabrieksmeid aannemen. Deze meisjes konden immers niet verstellen, niet koken en ze zagen er ook niet netjes uit. Fabrieksarbeid werd wel beter betaald. Wat betreft de huisindustrie: thuiswerksters waren tenminste dicht bij hun kinderen; vergeten wordt, dat de slaapkamer vaak ook woon- en werkplaats is, dat een arbeidster die dag en nacht pakjes maakt of hemden naait net zo min haar kinderen kan opvoeden als de fabrieksarbeidster. Het feit dat de vrouw thuis is, is genoeg.

Vrouwen werden voor allerlei klussen meer geschikt geacht dan mannen, deze klussen waren dan wel vaak de vervelendste en de slechtst betaalde. Ook dat maakt deel uit van de moraal, waardoor vrouwen wanneer ze gaan werken niet voor vol werden aangezien. Onbesproken blijft hier het standpunt van de kerk, die zich fel tegen vrouwenarbeid keerde. Wat de houding van de socialisten⁵¹ betreft: hun dubbelslachtige houding en ambivalentie pasten precies in de bovenbeschreven ideologie. Ook zij ontkwamen niet aan de heersende vooroordelen.

De bovengeschetste problemen lijken geen geïsoleerde voorbeelden, de tegenstelling tussen werken en moeder-zijn staat centraal bij haast ieder negentiende eeuwse gegeven over vrouwenarbeid. Voor de vrouwen moet het probleem onoplosbaar hebben geleken en daarom heeft het waarschijnlijk hun leven bepaald. Het dilemma werd pas mogelijk toen de kultus van het huisvrouw-zijn zodanige vormen aannam dat zij zich ook uitbreidde tot de arbeidersklasse. Het moederschap viel niet meer met andere arbeid te verenigen. De pogingen, die er worden ondernomen de kontradikties op te lossen, brengen de vrouwen in een isolement, hun afhankelijkheid van de mannelijke kostwinner wordt daardoor versterkt: de enig werkelijke oplossing immers is afzien van

49 Zo vinden wij een pensionhoudster, en iemand die ook uit naaien gaat, Mej. I.C.M. de Linde in de aantekening van 11-3-1889.

50 Zie M. Spanraay, *Het leven en werken*, t.a.p.

51 Zie het artikel van Joyce Outshoorn, 'Loondruksters of medestrijdsters?' elders in dit nummer; en idem, *Vrouwenemancipatie en socialisme*. Een onderzoek naar de houding van de SDAP t.o.v. het 'vrouwenvraagstuk' tussen 1894 en 1917, Nijmegen 1973.

een leven in de maatschappij en zich terugtrekken in het huis. Daar kan de vrouw een goede moeder zijn, daar kan haar uitbuiting in de huisindustrie nog eens verscherpt worden, maar daardoor kan het fenomeen huisvrouw ook in de arbeidersklasse tot een kultus worden.

6.

We kunnen uit deze gegevens niet een ondubbelzinnige konklusie trekken: het patriarchaat of de klassentegenstellingen hebben het leven van de vrouw bepaald. Juist het samenspel van beide onderdrukkingwijzen maakte, dat vrouwen wanneer ze op de arbeidsmarkt kwamen in een onhoudbare positie kwamen. En dat terwijl ze vaak gedwongen werden buitenshuis te gaan werken. Als we in het vervolg over dubbele uitbuiting spreken moeten we wel steeds bedenken dat dit niet twee vormen van uitbuiting naast elkaar inhoudt, maar twee soorten van uitbuiting die elkaar verscherpen, op elkaar inspelen, waarvan vrouwen het slachtoffer zijn. En omdat we hier hebben gezien, hoe vrouwen als loonarbeidsters uiteindelijk toch als vrouw gedefinieerd werden, hoop ik duidelijk gemaakt te hebben, dat een 'oplossing' die niet uitgaat van de werkelijke ervaring van de onderdrukking van vrouwen, ahistorisch is.

Het hierboven beschrevene werd geïllustreerd met voorbeelden uit de negentiende eeuw. Ook nu nog worden we belaagd met voorbeelden uit die tijd om aan te tonen dat vrouwen zich op de arbeidsmarkt allereerst in vakbonden moeten organiseren, zich bij de klassenstrijd moeten aansluiten. Maar ook thans gaat het bovenbeschrevene op; zo vinden wij in *De Volkskrant* van zaterdag 28 juni⁵² een artikel waarin een fabrieksdirekteur klaagt over de zwangerschappen van het vrouwelijk personeel. De veel voorkomende 'ziektes' van het vrouwelijk personeel hebben hem failliet doen gaan. Alsof vrouwen niet het recht hebben kinderen te krijgen én te werken. De meisjes in de fabriek vertellen wel even tussen neus en lippen, dat ze de hele dag moesten staan. (Het is sinds 1902 in de wet verboden vrouwelijke werknemers in het winkelbedrijf de hele dag te laten staan!)⁵³ Het zal van onze vrouwenstrijd afhangen of wij ook de arbeidersorganisaties zover zullen krijgen om zgn. vrouweneisen in hun programma op te nemen. Ik denk hierbij aan de wet uit

52 *De Volkskrant*, 28 juni 1975, p. 15. De zaak sloot, de meisjes kregen de schuld.

53 Voor wat betreft het winkelpersoneel en de wet uit 1902 verwijs ik naar A. Jacobs, *Memoires*. Amsterdam 1924, p. 122.

Zie verder ook A. Meulenbelt en S. Leydesdorff, 'Staan op het recht om te zitten', *Sextant*, maart 1975, pp. 30 e.v.

1902 en de toepassing daarvan op fabrieksarbeid, verbod op ontslag bij zwangerschap. Ook als we over werktijdverkorting spreken zou het zinnig kunnen zijn niet te denken aan uitbreiding van weekends, maar aan verkorting van de werkdag.

En dan zijn er al die bekende andere aktiepunten voor de vrouw thuis nog, zoals aanpassing van schooltijden, krèches enz. Pas wanneer dat allemaal verwezenlijkt is, kunnen we praten van werknemers, en 'mannen en vrouwen die samen voor hun rechten vechten'. Tot dan zullen wij voor onze vrouwenrechten moeten vechten. Of we dat samen met mannen zullen doen, hangt van hun houding af. We doen het toch wel.

Ontoord

het nieuws toont een bom
waarin 500 kleinere,
men noemt het
'moederbom'

via baarmoeder en moederkoek
werd ik moeder
en ik voel mij moeder

en ik als moeder

voel mij diep gegriefd

Herma Vergouwe

Selma Leydesdorff/Anja Meulenbelt/ Joyce Outshoorn/Eva Wolf

**WE MOETEN STERK WORDEN ZONDER OOIT ONZE TEDERHEID
TE VERLIEZEN. Het persoonlijke is politiek**

We stumbled around in boots not fit for our shapes.
Sheila Rowbotham

Politieke bewustwording is geen objectief gebeuren dat rechtlijnig voortkomt uit de materiële positie die je inneemt. We weten er nog weinig van waarom de ene vrouw wel feministies-socialisties wordt, de andere onder schijnbaar dezelfde omstandigheden niet. De een wordt het via conflicten in haar leven, de ander rolt er geleidelijk in zonder ooit te weten op welk moment de beslissing is gevallen. Wij, Eva, Selma, Joyce en Anja, besloten met elkaar een gesprek op de band op te nemen, over de verschillende wegen die ons bij het (voorlopige) eindpunt feminisme=socialisme terecht deden komen.

Persoonlijke gegevens:

JOYCE OUTSHOORN doet onderzoek, lezingen, scholingen, en schrijft zo nu en dan wat; 'Links' vanaf 1965, feminisme valt niet te dateren, lid van Dolle Mina; is 30, woont samen met een man, en verdient haar brood op een universiteit.

SELMA LEYDESDORFF, full-time (abortus)aktivist, was bij het begin van Dolle Mina; 25 jaar, werkt op de universiteit. Houdt eigenlijk het meest van 'stille' boeken en archieven.

ANJA MEULENBELT, 30, begon als huisvrouw en als moeder van een inmiddels 13-jarige zoon, studeert, verdient haar levensonderhoud en dat van haar zoon met lesgeven en schrijven; was met Eva bij het prille begin van het feminisme=socialisme in 1973, woont half in een kommune, half alleen.

EVA WOLF, vormingswerkster op de Volkshogeschool in Oisterwijk, speciaal voor vrouwenprojecten, studeerde eens theologie, is nu bezig met (vrouwen-) groepswork, politiek en (feministische) therapie; heeft drie kinderen.

We praten over akseptatie van jezelf, hoe je je voelt als je vindt dat je lijf te dik is. In hoeverre we in staat zijn om onszelf aardig te vinden. Hoe dat verschoven is van jezelf aardig vinden omdat anderen dat vinden, naar houden van jezelf om jezelf. Selma zegt dat ze zich zelf pas echt aardig is gaan vinden na het feminisme, Eva zegt dat ze daar nog steeds mee bezig is. Joyce zegt

dat het niet genoeg is om jezelf door te hebben en te begrijpen hoe je zo geworden bent, maar dat het nog een heel andere zaak is om daar echt naar te handelen, niet je mond houden omdat je bang bent dat je te egocentrisch wordt gevonden, of omdat je dat van jezelf nog niet accepteert als je geleerd hebt dat goede vrouwen zich op de achtergrond dienen te houden. Anja zegt dat ze het zo lekker vindt om eindelijk eens egoïsties te zijn na jarenlang haar eigenwaarde te hebben afgemeten aan wat anderen aan haar hadden, de kinderen, de ouders, de relaties. Eva vertelt hoe ze ook in haar studie theologie doudgegooid werd met het altruïsme, hoe dat inspeelde op haar training die ze als kind had gehad, er altijd zijn voor anderen. Anja zegt dat ze nu ook ziet hoe daar in de linkse beweging gebruik van wordt gemaakt, de opofferingsgezindheid van vrouwen, altijd werken voor anderen, altijd jezelf overslaan. Eva praat over het altruïsme van huisvrouwen, die zich overal verantwoordelijk voor voelen, die zich zelfs verantwoordelijk voelen voor het slechte weer, die zeggen 'het spijt me dat het regent, dat we niet kunnen wandelen'. We besluiten dat we toch maar zullen beginnen om eerst onze eigen verhalen te vertellen, in plaats van zomaar ergens te beginnen. Om te begrijpen waarom we met zulke verschillende achtergronden op hetzelfde feministies-socialistische punt zijn terechtgekomen.

JOYCE: Ja, als ik het zo vertel dan lijkt het veel rechtlijner dan het in werkelijkheid was. Ik kwam aan in de studentenbeweging en vandaaruit is het heel makkelijk om te radikaliseren. Dat was in '65.

EVA: Hoe oud ben je dan?

JOYCE: Dertig.

EVA: God, dan ben ik de oudste, ik ben drieëndertig, in '65 trouwde ik.

JOYCE: Mijn politieke bewustwording ging heel geleidelijk, ik was beursstudent, vanuit de belangenbehartiging word je toch wel snel radikaler. En de meidagen van Parijs.

EVA: En je feminisme dan?

JOYCE: Ik heb het gevoel dat ik dat van huis uit heb meegekregen, mijn moeder werd weduwe toen ik veertien was. Het was thuis vanzelfsprekend dat mijn moeder alles kon wat mijn vader had gekund. Er was wel een bepaalde rolverdeling, maar het is nooit bij me opgekomen dat vrouwen niet dezelfde dingen zouden kunnen als mannen. En mijn ouders hebben altijd aangemoedigd dat ik door zou leren. Ik heb op een meidenschool gezeten. En ik heb al heel vroeg Simone de Beauvoir gelezen. Ik kwam ontzettend goed mee op school. Ik merkte dat later op een gemengde school veel van de jongens me dat kwalijk namen. Maar ik ging gewoon niet zoveel met jongens om. Ik kon ook nooit makkelijk flirten zoals de andere meisjes dat konden.

Ik heb me toen wel een beetje verheven gevoeld boven gewone vrouwen, vrouwen die over de was praatten en zo, en meisjes in mijn klas die de krant niet lazen.

ANJA: Maar vanuit jouw ervaringen had je even makkelijk antifeministies kunnen worden. Juist omdat je het met weinig conflicten toch hebt gemaakt. Je had makkelijk kunnen zeggen: alle vrouwen hadden toch hetzelfde kunnen bereiken, kijk maar naar mij.

JOYCE: Ik denk ook wel dat ik anti-vrouw ben geweest, ik heb een tijdlang de noodzaak van het feminisme niet ingezien. Ik was zelf toch geëmancipeerd, vond ik toen. Maar vertellen jullie je verhalen maar eerst, misschien dat ik er dan nog opkom.

ANJA: Ik denk dat ik er op een heel andere manier in terecht ben gekomen dan jij. Ik kom uit een nieuw-rijk gezin, zonder traditie, ik ben erg beschermd en afgeschermd opgevoed, erg op stand maar zonder me ervan bewust te zijn. En toen op mijn zestiende zwanger geworden en getrouwd zonder er ooit bij na te denken, met een jongen die helemaal niet van mijn stand was. Ik viel met een ontzettende klap uit mijn milieu. Een ontzettend klotehuwelijk van drie jaar. Nooit mijn school afgemaakt, opeens huisvrouw geworden. Ik was ontzettend ongelukkig, maar omdat ik zo geïsoleerd was, ik woonde toen in het buitenland, vrienden van school was ik kwijt, nieuwe had ik niet, had ik ook geen vergelijkingsmateriaal. Het kwam niet bij me op, dat ik ook op kon houden genoeg te nemen met een rotbestaan. Het begin van mijn emancipatie is geweest toen ik ging scheiden op mijn twintigste, en ik helemaal vanaf het begin zelf aan de gang moest, zonder vrienden, zonder familie, zonder geld, zonder huis, zonder opleiding en wel met een kind om voor te zorgen. Het is nooit een bewuste keuze van me geweest, zo van laat ik me zelf eens gaan ontplooiën. Ik was gewoon gedwongen om een gevecht aan te gaan voor mijn eigen bestaan. Toevallig, omdat ik iemand tegenkwam die op de sociale academie zat, heb ik me daar maar aangemeld, en tot mijn verbazing namen ze me ook nog aan. Terwijl ik volstrekt mensenschuw was, op het psychotiese af. Daar ben ik gaan nadenken, werd licht linksig door de andere studenten, door sommige docenten. De studentenbeweging, daar heb ik me nooit toe aangetrokken gevoeld, studenten van sociale akademies waren toch geen echte studenten. God, daarna, een paar banen, een paar keer ontslagen omdat ik zo eigenwijs was en mijn linkse ideeën zomaar in de praktijk wilde brengen zonder rekening te houden met besturen en zo. Het eerste waar ik bij terecht ben gekomen dat echt duidelijk was, politiek gezien, was het solidariteitscomité voor de Black Panthers. Nu zie ik duidelijk waarom ik me daartoe aangetrokken voelde, ik kon me

ontzettend goed identificeren met hun woede, het was emotioneel volstrekt herkenbaar, de felheid, de eigen taal. Ik denk dat ik me er heel erg goed mee kon identificeren omdat het zo dicht zat bij mijn eigen woede, die ik toen nog niet kon verwoorden. Er was nog geen vrouwenbeweging toen. Het rare was dat ik toen ontzettend met zwarte mensen bezig was, en hoe die zitten, met de ontdekking dat onderdrukking niet alleen economies is, maar ook cultureel en emotioneel, de kleine vernederingen van elke dag, maar dat ik zo gespleten was dat ik hetzelfde verschijnsel, onderdrukking van vrouwen zoals dat én in het comité én in de Black Panther Partij gebeurde, niet herkende. In het comité deden voornamelijk mannen het woord en namen de beslissingen, vrouwen deden het werk als tikken en postzegels plakken. Ik was al zo godsgruwelijk blij dat ik ook lezingen mocht houden dat het me niet opviel dat een andere vrouw en ik het grootste deel van het vervelende werk deden, dat we er waren om te stencillen en om mee te neuken...

SELMA: Ik word weer helemaal kwaad...

ANJA: En de Panther Partij was zelf ook ontzettend seksistisch, blanken uitschelden voor flikkers, motherfuckers. Alle nadruk op spieren en geweren, vrouwen als beloning voor mannelijk optreden. Met blanke vrouwen neuken om hun mannen te beledigen. Daarna, toen het comité uit elkaar viel, heb ik een paar linkse clubs versleten, randgroepen, maoïsten, trotskisten, een marxistische studentengroepje. Op een of andere manier liep dat telkens stuk. Ik merkte dat ik toch niet echt werd geaksepteerd, ik moest me ontzettend waar maken. Ik moest vreselijk mijn best doen om erbij te horen, en dat liep dan meestal via een verhouding met een van de opinieleiders. Als dat dan stuk liep, dan was het voor iedereen duidelijk dat ik er dan maar uit moest. Het bleef gespleten. Over emoties werd niet gepraat. Ik durfde dat ook niet aan de orde te stellen. Niemand dacht er over na dat het toch wel gek was dat de vrouwen in die groepen er voornamelijk zaten als het vriendinnetje van iemand, en dat ze ook de eersten waren om weer af te vallen. Ik was al dankbaar als ik mee mocht doen. Nou, toen ben ik in een toestand gekomen dat ik net ontslagen was, een verhouding met een getrouwde man stuk was gelopen, ik politiek dakloos was en mijn zoontje net moeilijkheden had op school, en ik helemaal instortte. Ik begreep er niets van. Ik had zo mijn best gedaan, en ik had het gevoel dat ik weer helemaal opnieuw moest beginnen. Ik had ontzettend weinig zelfrespekt, ik wist alleen maar dat ik faalde. Ik had een man nodig om het gevoel te hebben dat ik iemand was, ik ging met mannen om als een kettingrookster, het ene gat vullen met het volgende. Ik begreep volstrekt niet dat de

opdracht niet deugde, dat het niet mogelijk is om tegelijk lief en aantrekkelijk te zijn en voor je bestaan te knokken, dat mannen het niet aksepteran als je sterker bent dan zij, en toch moest ik wel sterk zijn om tegelijk te werken en te studeren en een kind op te voeden.

Dolle Mina kende ik toen wel, maar het trok me niet aan. Ze waren toen net in de fase dat ze de partijlijn aanhingen dat de klassenstrijd toch belangrijker was. Nou, als dat waar was, dacht ik, dan is een vrouwengroep ook niet nodig, en dan zit ik in mijn marxistenklubje beter. Ik had toen ook geen behoefte meer aan theorie, maar aan een verklaring waarom ik in mijn leven zo mislukte. Mijn eerste aanzet tot het feminisme was eigenlijk een stuk over liefde van Shulamith Firestone die iets uitlegde over machts-toestanden tussen mannen en vrouwen in relaties — hoe mannen parasiteren op de emotionaliteit van vrouwen die denken een man nodig te hebben om iemand te zijn.

De (mannen)kultuur is gebouwd op de liefde van vrouwen, en ten koste van hen. Vrouwen leverden de substantie van meesterwerken, en duizenden jaren hebben ze het werk gedaan voor en de lasten gedragen van eenrichtingsrelaties, waarvan mannen de voordelen hadden, of het werk van mannen. Dus, als vrouwen een parasitaire klasse zijn, die leven van de mannenekonomie, dan is het omgekeerde ook waar: de (mannen)kultuur is parasitair, zich voedend met de emotionele kracht van vrouwen zonder wederkerigheid.
Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex*.

ANJA: Ik heb toen met een andere vrouw samen een praatgroep opgericht, en dat was echt, niet overdreven, een openbaring voor me. De eerste keer dat ik echt met vrouwen praatte. Alle stukken vielen in elkaar als bij een puzzel. Bijna alles wat ik had meegemaakt deelde ik wel met een paar andere vrouwen: het gevoel onzichtbaar te zijn, twee keer zo goed moeten zijn om geaksepteerd te worden, de splitsing tussen politiek en persoonlijk die ik niet aankon. Ik begreep waarom ik was ontslagen, ik begreep waarom ik mijn zekerheid haalde uit een relatie met een man. Later heb ik ook een relatie met een vrouw gehad, ik merkte toen pas goed, hoe ik gewend was om niet alleen met mannen te neuken omdat ik het lekker vond, want meestal was of ik er plezier aan had helemaal niet belangrijk, maar ook om de status. Als vrouw neem je een beetje de status over van de man waar je mee omgaat, de afgeleide glorie, zeker als het een bekende man was. En ik maar denken dat ik geëmancipeerd was, omdat ik ongetrouwd was en links, en mezelf onderhield.

Nou, in de praatgroepenfase heb ik Marx voorlopig in de kast gezet, we zijn

helemaal opnieuw begonnen bij onze eigen ervaringen, de woede over wat ze van ons hebben gemaakt, wat ze met ons hadden gedaan, en wat we al jaren hadden geslikt. En later, toen we op de grenzen stuitten van wat je vanuit ervaringen kan verklaren, kwam Marx er weer bij. Want wat er met ons gebeurde, was niet los te denken van het patriarchale en kapitalistische systeem.

Vrouwen zijn onderworpen aan een georganiseerde tirannie van mannen zoals arbeiders zijn onderworpen aan de georganiseerde tirannie van profiteurs. Alle twee de onderdrukte groepen moeten beseffen dat zij zelf hun emancipatie zullen moeten bevechten.

Vrouwen zullen bondgenoten vinden tussen de betere mannen, zoals arbeiders bondgenoten vinden tussen de filosofen, kunstenaars en dichters.

Maar de een heeft niets te hopen van mannen als groep en de laatste niets van de burgerlijke klasse.

Eleanor Marx en Edward Aveling, 1887.

ANJA: Toen heb ik in '73 meegeholpen om de feminisme-socialisme-kursussen op de Volkshogeschool te organiseren, en daar is onze Feminisme=Socialisme groep uit voortgekomen waarmee ik zowel op de emotionele als op de politieke lijn zit. Het is een groep zowel als een studiegroep. Die groep is eigenlijk mijn enige stabiele faktor geweest in de laatste jaren, met alle veranderingen, kommune in, kommune uit, relatie met een vrouw, relatie met een man, mijn studie en mijn schrijven.

EVA: Nou, aanknopingspunten genoeg. Joyce, toen ik jou hoorde, merkte ik toch wel dat ik een paar jaar ouder ben, ik heb een gepolitiseerde studentenbeweging nog niet meegemaakt. Ik kom uit een burgerlijk gezin, niet in de slechte zin, mijn ouders zijn erg aardig, ik heb drie broers, ik was de oudste dochter. Mijn moeder was een van de eersten die HBS-b deden toen, en ze weet heel goed welke ontplooiingskansen ze in haar zelf heeft opgegeven voor de kinderen en haar huwelijk. Ze heeft ons met veel plichtsgevoel opgevoed, maar altijd het gevoel gehad, wat had ik kunnen worden als ik geen kinderen had gehad. En dat heb ik van heel vroeg meegekregen.

JOYCE: Dat doet me denken aan mijn moeder, die gymnasium had maar dat ook heeft opgegeven voor de kinderen. Ze had eigenlijk wel arts willen worden maar ik geloof niet dat ze er spijt van heeft gehad.

EVA: Mijn moeder heeft altijd het gevoel gehad: jij zal de kansen krijgen die ik niet heb gehad, dat is heel duidelijk. Ik heb altijd met mannen opgetrokken. Meisjes vond ik vervelend, die gaven om kleren en ze keken alleen maar naar jongens. Met mijn vrienden ging ik alleen kameraadschappelijk

om, ik was ook goed in sport, ik zeurde niet zoals meisjes dat deden. Ik heb mijn veiligheid thuis eigenlijk ingeruild voor Rob, al heel vroeg, we gingen samen studeren. Rob werd langzaam politiek bewust, maar ik nog niet. Ik ben lid geweest van de Utrechtse Vrouwelijke Studenten Vereniging want we hadden gehoord dat je bij het corps of bij het UVSV moest zitten om iets te bereiken. Maar ik kon niet met vrouwen opschieten. Eigenlijk begon mijn feministiese ontwikkeling pas in Bakkeveen, waar Rob vormingswerker werd. Ik was zwanger, ging wel door met mijn studie, maar opeens zat ik daar, op den duur met drie kinderen, geïsoleerd in mijn huisje. Toen begon het pas te komen, ik kon me eindelijk identificeren met al die vrouwen in die huisjes die ook dagelijks op hun man zaten te wachten. Ik had ook altijd het gevoel dat alles wat Rob deed belangrijker was, Rob ging altijd voor. Mijn doktoraalscriptie ging, heel ethies nog, over 'de' vrouw, dat was ik zelf dus, heel individueel, nog zonder maatschappelijke kontekst. Ik ben ook altijd erg 'flink' geweest, ik wou geen vrouw zijn, tenminste ik wou niet zwak zijn, ik zou mijn zwangerschappen dragen zonder ruggijn, zonder misselijkheid.

Vrouwen leerden om zich zelf te zien als tevreden wezens. Ontevredenheid moest wel persoonlijk falen zijn. Hun ervaringen beleefden ze in volstrekte afzondering. Dit maakte het erg moeilijk voor vrouwen om over bevrijding te schrijven zonder eerst te hoeven bewijzen dat er niets met ze mis was.
Sheila Rowbotham, *Woman's Consciousness, Man's World*.

EVA: Ik heb er nooit aan gedacht wat een beperking het zou zijn, kinderen. Toen ik was afgestudeerd deden we wat we allang van plan waren, alle twee een halve baan. Ik kreeg de helft van Robs baan, ik was daar heel dankbaar voor. We begonnen toen ons huwelijk open te maken. Vanaf dat ogenblik heb ik mezelf steeds meer toegestaan om mijn eigen weg te volgen. Met het op gang komen van mijn eigen zelfstandige ontwikkeling ontdekte ik de politieke dimensies van alles wat ik deed.

SELMA: Ik kan mijn eigen jeugd eigenlijk alleen zien als een wanhopige poging tot aanpassing. Ik kom uit de joodse intelligentsia, dat is een marginale groep die altijd erg bezig is geweest met akseptatie door de heersende klasse, terwijl totale akseptatie omdat je anders bent en zwarte krulletjes hebt toch onmogelijk is. Ik werd vanuit mijn thuis ontzettend gedreven om er bij te horen, terwijl ik er niet bij kon horen. Ik zag er ontzettend joods uit toen ik klein was, en ik denk dat dat heel belangrijk is geweest voor me. Ik was nogal eenzaam, ik vluchtte in lezen, als compensatie. Mijn vader is

vroeg doodgegaan, dat verscheurt een gezin. Op school had ik ook ontzettende moeite me aan de discipline aan te passen, ik bleef twee keer zitten, deed avondschool en staatsexamen. Ik zat altijd in een uitzonderingspositie. Ik had al heel jong contact met mannen, ik had ook wel vriendinnen die veel voor me betekenden, maar vrouwen lazen geen literatuur, daar bleef ik toch alleen in. Ik ging geschiedenis studeren en kwam toen in een giganties vervreemdingsproces terecht, ik zag niet wat de dingen die ik deed met de geschiedenis te maken hadden, zoals we die kregen. In literatuur had ik altijd een stuk van mezelf herkend. Toen kwam ik in aanraking met de studentenbeweging, waarin ik veel meer kwijt kon. Nou, in de studentenbeweging heb ik vreselijk hard meegevochten in de marxismediskussies, en ben toen eens gevraagd of ik de geschiedenis van de vrouwenbeweging wou schrijven voor Dolle Mina. Daar heb ik hard op gewerkt en toen het af was werd het in Dolle Mina naar voren geschoven als kijk eens dit is eens iemand met de capaciteiten van een man, zij kan goed praten en zij weet veel van Marx. Ik kwam toen al gauw in een kerngroep van Dolle Mina terecht waar ik eigenlijk als enige alleenstaande losse vrouw in zat, want de andere vrouwen waren of getrouwd met een man uit de groep, of ze zaten erin omdat ze lekker konden neuken. Dus daar voelde ik me ook erg geïsoleerd.

Er was toen een discussie wie er voor de televisie moest optreden namens Dolle Mina. Ik had altijd het beeld van mezelf gehad dat ik niet mooi was, wel uitzonderlijk maar niet mooi. En er werd dan ook een meisje uitgekozen dat wel representatief was. Ik kreeg het als een klap terug. Ik had wel een goede vergadertechniek, en ik werd wel overal ingehaald omdat ik dingen zo verschrikkelijk slim kon, maar nooit omdat ik mooi of geil of aardig was, en ik wou zo graag alle twee zijn. Aardig werd ik door andere mensen gevonden. Het was eigenlijk erg gespleten. Ik voelde me er netzogoed eenzaam. Ik wou niet meedoen aan het heersende gedragspatroon in Dolle Mina, de vrije seks die zogenaamd emancipatie zou moeten zijn, het achter die paar mannen aanzitten. Ik begon ze te minachten, de vrouwen die zichzelf niet durfden te zijn, die zich lieten pakken. En er werd ook nooit over gepraat, het was ontzettend gespleten, verkrampt, de concurrentie, het was zo gespannen, ik ging met Siep heel anders om. Mijn vriendschappen had ik niet daar. Maar ik zag dat allemaal nog niet als diskriminatie, ik zag alleen nog maar de klassenstrijd. Toen als laatste redmiddel begonnen we in Dolle Mina de Marxgroep, waar Joyce ook in kwam. Dat was erg belangrijk, want die kwam mijn twijfels versterken. Ik ben toen heel erg ziek geweest. Ik merkte dat als je in een beweging zit die niet emotioneel met elkaar omgaat dat je dan doodziek in het ziekenhuis kan liggen zonder dat ze je ooit komen opzoeken. De mensen uit de studentenbeweging kwamen

wel, de mensen die ik ook rustig mocht uitschelden als ze zich autoritair gedroegen, van wie je ook hun gedrag ter discussie mocht stellen. Dat is een soort breuk geweest. Toen ik terugkwam kon ik niet meer echt meedraaien, ik had niet het gevoel dat ik er nog mee te maken had. Ik wou ook met hen niet meer praten over wat ik voelde, wat ik had meegemaakt. Dat was ongeveer '72-'73. Ik probeerde toen of ik niet meer in mijn vak kwijt kon. Ik was toen nog niet echt feministies, wel socialisties. Ik was wel voor vrouwen, maar het was nog gespleten. Door mijn studie nu ook op vrouwenzaken te richten werd het hiaat een beetje gedicht. We gingen naar Engeland waar de vrouwen al veel langer bezig zijn met vrouwen en geschiedenis. Ik deed al zes jaar geschiedenis van gezinnen, maar in Engeland kwam ik er pas goed achter waarom ik het deed. En het praten met jou (Joyce) was erg belangrijk, weten dat je niet alleen staat, dat je niet de enige bent.

JOYCE: We hebben ontzettend veel met elkaar gepraat, veel zekerheid aan elkaar ontleend, we hebben elkaar over de doolie punten in het schrijven heen geholpen, over die ontzettende onzekerheid...

ANJA: Dat was de tijd dat wij elkaar in de verte zijn tegengekomen en dat je nog zo de pest aan me had.

SELMA: O ja, dat was toen jij in een praatgroep zat, en er binnen Dolle Mina een heftige discussie was over of praatgroepen wel mochten. Ik ging er toen van uit dat praatgroepen niet in strijd waren met wat Dolle Mina deed, maar het werd getorpedeerd, vooral door de mannen. Ik was toen kwaad op die mannen, maar ik wist nog niet zo goed waarom, ze versierden vrouwen, torpedeerden praatgroepen, lachten om abortusakties, toen begon pas mijn feministies bewustzijn door te dringen. Toen ben ik met mijn feminisme teruggekomen in de studentenbeweging die vijf jaar daarvoor feminisme had weggehoond, en door de reactie van die mannen ben ik toen werkelijk feministies geworden, want ik merkte dat ze het nog steeds belachelijk vonden en alleen maar zeiden de klassenstrijd is toch belangrijker.

Vrijdag na vrijdag zat ik in de flets-paarse zaal van de Labour Party in Hackney, waar ontelbare exemplaren van de 'Trots' elkaar onbegrijpelijke initialen naar het hoofd wierpen in een alles uitsluitende gedachtenwisseling die mij volstrekt boven de pet ging. Hoewel ze elkaar op het incestueuze af goed kenden spraken ze iedereen plechtig aan als 'de kameraden van de tendens daar achterin (of voorin)'. Ze lieten elke opmerking vooraf gaan met de uitspraak 'De juiste marxistische lijn is...'. Beschuldigingen van revisionisme en kleinburgerlijkheid vlogen door de zaal. Ze hadden overal hun eigen specifieke termen voor. Tekenen van opstand tegen het gezag, zoals gegiechel,

werden vanaf grote hoogte terecht gewezen. 'Zekere kameraden tonen een uiterst cyniese houding...'

Sheila Rowbotham, *Woman's Consciousness, Man's World*.

SELMA: Dat was ook de tijd dat de relatie van Siep en mij begon te veranderen^{en}, dat we zagen dat er fundamentele dingen mis zaten die we niet binnen het samenwoningsverband konden oplossen, we kregen zo'n behoefte om een eigen^{en} weg te gaan, een eigen leven te maken. Toen was er een soort klik, alsof alles opeens in elkaar pastte, toen kon ik pas verwoorden waarom ik feministies was⁵.

ANJA: Ik vind het heel gek, als je ziet welke kronkels we gemaakt hebben, ik die eerst in marxistische groepen zat en neerkeek op Dolle Mina, en toen een geweldige slag om heb gemaakt, en toen zat ik opeens in de hoek van de praatgroepen waarvan Dolle Mina zei dat we burgerlijke trutten waren die zo nodig over hun eigen seksualiteit moesten praten. Ik ben toen nog op een Dolle Mina-kongres uitgenodigd als gevaarlijke 'radikaal-feministe', waar ik gevolgd ben door een aantal mannen die probeerden te verhinderen dat ik met vrouwen alleen zou praten. Ze voelden wel hoe besmettelijk het was als vrouwen eenmaal met elkaar over zichzelf gingen praten, ze waren niet voor niets zo bang. Ze noemden het de kinderziekte van de vrouwenbeweging, jeugdanker.

Uiteindelijk hebben ze onder druk van de vrouwen die wel praatgroepen wilden, toegegeven dat het misschien toch moest mogen, maar dan wel met een goede inleiding vooraf en een goede scholing na, het moest wel aan twee kanten ingepakt worden. Ik denk dat de mannen bang waren dat ze er zelf uitgegooid zouden worden als die vrouwen eenmaal op dreef waren gekomen.

SELMA: Ik weet dat kongres nog, toen ik binnenkwam stonden er twee mannen als Italianen bij de ingang alle billen en tietten op te nemen. En toen de 'radikaalfeministen' te lastig werden werd ik erbij geroepen, dat was altijd mijn rol, om in goed marxistische bewoordingen uit te leggen waarom dat feministiese gepraat totaal geen verband hield met de klassenstrijd, en ik weet nog dat ik na twee en een halve minuut niet meer wist wat ik er stond te zeggen. Ik kon toen nog niet mijn verontwaardiging over die mannen combineren met mijn marxisme. Radikaal-feministen waren voor mij toen alleen maar vies en lesbies. Met het idee, vrouwen die met vrouwen dansten, op een vrouwenfeest in Stockholm, wou ik niet meedoen en zocht zo snel mogelijk een maoïstiese vrouw op waarmee ik over de klassenstrijd kon praten.

JOYCE: Ik herkende in jouw verhaal heel veel van die marginale positie, want

ik had dat ook heel sterk, omdat ik al vrij vroeg in het buitenland terecht kwam en in Rhodesië ben opgegroeid. Ik maakte nergens op school echt banden omdat ik toch weer weg moest. En toen we in Nederland terugkwamen, was ik daar ook een vreemde eend in de bijt. Ik zat wel altijd in commissies en in klassevertegenwoordigingen, en ik kon in ieder geval wel erg goed met meisjes opschieten, ik had echte boezemvriendinnen. Hoe ben ik nou feministies geworden, ik kom wel uit een intellectuele achtergrond. Het was voor mij niet moeilijk om een feministe te worden. Ik kom uit een warm gezin, mijn moeder was erg warm en open. Feministische aanzetten waren er wel.

EVA: Hoe komt het dan dat Selma en Anja uit heel andere gezinnen zijn gekomen en ook feministies zijn geworden?

JOYCE: Ik weet ook niet of het niet ook de andere kant op had kunnen gaan. Toen Dolle Mina werd opgericht kende ik meteen een aantal mensen daarin, ik was meteen ontzettend geïnteresseerd. Maar echt lekker voelde ik me er niet in, net als in de studentenbeweging werd een ontzettende nadruk gelegd op seks, ik heb nooit een adequate reactie kunnen vinden op die sfeer van versierd worden, ik kon er niet goed mee overweg. Ik heb Ivo leren kennen in het tweede jaar van mijn studie en ben twee jaar later met hem gaan samenwonen. Dat was eigenlijk wel een hele verrassing, ik had al een paar vervelende ervaringen gehad met mannen daarvoor, Ivo klikte met me, hij had geen concurrentiehouding die ik bij mannen gewend was. In Dolle Mina ben ik toen in een groep gegaan die bezig ging met het probleem van kinderen krijgen, dat sprak me erg aan, ik was 26, ik ging ervan uit dat ik waarschijnlijk kinderen zou krijgen als ik afgestudeerd was.

Op de sektarische ontwikkelingen in de studentenbeweging in '70 en '71 was ik behoorlijk afgeknapt: het leek me allemaal zo irrelevant, weinig met mezelf te maken. En alleen maar theoreties lullen en niets nuttigs doen.

Nou materiaal over kinderen krijgen was er nauwelijks, we bestudeerden wat we vinden konden en op een gegeven ogenblik zeiden we hé wat gek eigenlijk, we werken nu samen en we praten helemaal niet over onze eigen ervaringen, die waren onder tafel verdwenen. Daar zijn we toen mee begonnen en toen is het gewoon een praatgroep geworden. Een jaar later zijn we toen ook naar de Ockenburg (eerste kongres van vrouwenpraatgroepen) gegaan, en ik merkte dat ik al helemaal mee kon met dat soort feminisme, dat was voor mij geen enkel probleem.

SELMA: Ik begrijp dat toch niet helemaal, in mijn ogen was jij toch goed socialisties...

JOYCE: Ik heb geen moeite gehad met de overgang van socialisme naar

feminisme, ik kwam uit een studievereniging die behoorlijk gedemocratiseerd was, die in de hele studentenbeweging nogal vooraan liep, ik had zelf tot dat moment een onbesproken socialisties-marxisties gedrag, dus ik hoefde me niet meer waar te maken als links, ik kon het me veroorloven om feministiese geluiden te laten horen, niemand zou mij verdenken van rechtse ideeën.

SELMA: Nou ik heb over jou in Dolle Mira nog wel horen praten als een typies kleinburgerlijk iemand.

JOYCE: Sommigen vonden praten over jezelf kleinburgerlijk, maar ik vond dat toen al een uiting van angst, om dat zo af te doen. Het kon ook heel bedreigend zijn en veel vrouwen in Dolle Mira waren nog erg 'male-identified'. Ik heb ook al heel vroeg de radikaal-feministiese literatuur gelezen uit Amerika: *Sisterhood is powerful*, het voorwoord van Robin Morgan, ik geloof dat dat erg belangrijk is geweest, een openbaring.

Langzaam richten we ons op,

kracht klimt omhoog in ons onreine lijf,

razernij gloeit helder op in ons tweederangs brein,

ongehonden wapperen onze haren,

wilde grote ogen zetten we op,

en heftig snijden onze stemmen,

ongetemd en onaangepast.

wij die bloeden elke maan-gang, zijn niet bang voor bloed,

wij die zin voor humor verleerden, keerden ons in en zien lachend

de kracht van wat prachtig is aan ons,

wij hebben geschreid in spijt en rouw om alle vrouwen die als ze geen vrouwen

waren geweest, op juist deze aarde in juist deze tijd,

een leven hadden kunnen leven van zoveel hogere waarde,

proppen onze vingers in onze mond om te stoppen het gillen angst haat gries

meelij voor mannen die ons zo lief waren en die we

eigenlijk toch nog wel willen,

proeven bittere smaken en voelen regens van tranen om kinderen die

we niet kregen, of niet niet mochten krijgen, of niet wilden,

of nog niet wilden, en spijtig genoeg toch hebben helpen

verwekken op deze plek in deze tijd van afzichtelijke zaken,

wij,

wij richten ons op.

Robin Morgan, *Goodbye to all that*
(vertaling: Hanneke van Buuren)

JOYCE: Ook wel typerend voor mij dat ik dat via een boek krijg, trouwens. We hebben twee jaar als praatgroep gefunctioneerd, toen zijn we uit elkaar gevallen, ik kwam eruit met het gevoel kinderen krijgen dat kan je best heel laat doen, en het moet heel overwogen zijn. Op den duur is alles in die groep wel aan de orde geweest, seks en zelfs naar aanleiding van ervaringen van twee vrouwen van de groep in Ockenburg over homorelaties. Toen ik in de Marxgroep kwam waar Selma in zat, was ik al veel verder met mijn feminisme, zij waren nog ontzettend gespannen over persoonlijke ervaringen, terwijl ze het wel wilden, maar er zaten een paar vrouwen in die groep die toch nog vonden dat dat niet 'serieus' was. Maar ik kon wel uitstekend aan de Marx-diskussie meedoen, dat maakte het voor hen natuurlijk wel moeilijker om me als kleinburgerlijk af te doen.

SELMA: Toen jij het aan de orde stelde, was het voor mij eigenlijk al te laat, ik wilde wel over ervaringen praten maar niet meer met hen, wel met jou, ik vertrouwde ze niet meer, en dat is toch de basis van een praatgroep.

JOYCE: Ik ben vrij marginaal gebleven in Dolle Mina. Tijdens het kongres in Vught was ik ziek, toen ik de notulen kreeg was ik zo kwaad, die onzin over onderdrukking van vrouwen die alleen maar het direkte gevolg zou zijn van het kapitalisme, het was al zo duidelijk voor me dat vrouwen allang voor het kapitalisme onderdrukt werden. Dat botte arbeiderisme, dat eeuwige gelul over klassenstrijd zogauw je iets probeerde te verklaren van de positie van vrouwen. Ik had er behoorlijk mijn buik van vol, en ik was ook blij toen de heren uit Dolle Mina vertrokken, dat maakte het een stuk makkelijker. Ik heb toen gezegd ik wil nog wel een scholingsgroep doen, maar ik wil dat die autonoom staat naast Dolle Mina, en dat ook vrouwen die niet lid zijn er aan mee mogen doen. Dat was ook wel nieuw, dat we een man hebben geweigerd. Er was meteen ruimte om naast studie ook over persoonlijke ervaringen te praten, een avond over kутten bijvoorbeeld.

SELMA: Maar dat deden we in de Marxgroep ook...

JOYCE: Ja en dan zeiden ze na afloop we hebben weer een hele avond over kутten gepraat en niet over Marx en dan was het weer niet goed. Je mocht wel praten over de materiële basis van mode bijvoorbeeld, maar niet over jouw pijn aan je kut.

SELMA: Ik wou nog iets zeggen over praatgroepen in Dolle Mina, ik heb in de eerste nederlandse praatgroep gezeten, tenminste dat vermoed ik... Toen het idee van praatgroepen was overgewaaid naar Dolle Mina zijn er twee groepen gestart, eentje met mannen, waar ze het vandaan haalden... Ik zat in de groep met alleen vrouwen, dat is het begin van mijn twijfels geweest. Dat was ook het begin van de discussie over de functie van het huwelijk. Maar echt warm zijn naar elkaar dat kon niet.

JOYCE: Het was ook strijdig met de concurrentiesfeer die er heerste, dan kan je niet over jezelf praten.

SELMA: Ik wou nog wat zeggen over waarom ik feminist ben geworden, zoals ik ben opgevoed zou mijn toekomst het moederschap zijn, lekker koken en zo, en voor mannen was dat prestaties leveren, moeten leren, moeten studeren. Ik had al heel lang op die tweespalt gestaan: wil ik een intellectuele vrouw worden, of wil ik een huismoedertje worden en lekkere koekjes bakken. Een combinatie was ondenkbaar. Ik merk nu, dat naarmate ik verder ga in het feminisme ik beter begrijp hoe dat zat, dat ik nu pas ontdek dat je een intellectuele vrouw kan zijn en toch lief en warm voor iemand anders. Ik denk dat ik tijdenlang als compensatie voor mijn studie uitging met veel vriendjes om toch maar te voldoen aan de eisen van het joodse meisje dat toch trouwt. Ik weet nog dat ik de problemen die ik daar mee had aan de orde wilde stellen in de Marxgroep...

JOYCE: Oh, dat weet ik nog, dat was ook een breuk in de groep, dat ze reageerden dat anti-semitisme een 'bovenbouw'-probleem was en dat er niet over werd gepraat. Ik ben toen zo kwaad geworden, dat ze weer aankwamen met de klassenstrijd die belangrijker was. In de vrouwenbeweging mag je lief zijn - warmte en samenwerken gaan samen. Ik merk ook vaak dat mensen dat niet begrijpen, dat we met elkaar kunnen samenwerken zonder te concurreren, maar dat we elkaar bevestigen en steunen. Dus van Selma en mij werd ook meteen gezegd nou dan zullen ze wel lesbies zijn, ze zullen wel met elkaar vrijen. Dat vrouwen het zo goed met elkaar kunnen vinden is blijkbaar nog onvoorstelbaar. Nou, en van jou (Anja) en Selma zeggen ze dat nu ook.

ANJA: Dat was voor mij vroeger ook onvoorstelbaar dat vrouwen aardig waren. Ik wil nog wel wat zeggen over waarom voor mij de praatgroep zo belangrijk is geweest. Ik ben toch wel jarenlang een extreem geval geweest van neerkijken op vrouwen en je optrekken aan mannen en je daarmee identificeren. Ik raakte daarmee in ontzettende conflicten: je werd gedwongen om te kiezen: ik wilde ook wel seksueel aantrekkelijk gevonden worden maar je moest kiezen: je was of de kameraad die serieus werd genomen en waarmee je marxistische gesprekken had, of je was het aantrekkelijke meisje en dan werd er niet naar je geluisterd. Ik heb daar altijd tussenin gehinkt.

SELMA: Die scheiding tussen praten en neuken, tussen intellect en seks, je moest altijd kiezen.

JOYCE: Ik heb er een tijd voor gekozen om de seks dan maar te onderdrukken, ik werd liever serieus genomen.

SELMA: En ik koos dan maar seks, dan werd ik wel niet voor vol aangezien maar dan was het tenminste een beetje gezellig.

ANJA: Als je merkt dat je in de linkse beweging alleen serieus wordt genomen, als je het feit dat je een vrouw bent ontkent dan kom je ontzettend in de knoop te zitten. In vrouwengroepen leer je ook je zelfhaat af, ik ging andere vrouwen waarderen.

EVA: Weet je Anja, ik geloof dat we nou op een heel wezenlijk punt komen: dat wanneer je leert van andere vrouwen te houden, je ook leert om van jezelf te houden.

ANJA: Ik weet nog van het begin van de praatgroep dat we het zelf nauwelijks serieus durfden te nemen, dat als mensen vroegen wat ga je vanavond doen dan zei ik ik ga naar mijn damesklubje ha ha, ik lachte het maar vast weg voordat iemand kon beginnen te lachen. Het betekende dat ik vrouwen niet serieus nam...

EVA: En jezelf niet...

ANJA: En ik weet zeker dat ik me nooit zo verdedigde als ik naar een marxistische groep ging. Maar wat ik met vrouwen deed, dat heette nog niet politiek. Die hele emotionele kant, bevestigd worden, en jezelf aardig kunnen vinden was ontzettend essentieel voor me. En daaruit kwam voort, dat ik anders naar vrouwen ging kijken, politiek gezien. Het was er bij mij ook jarenlang in gegoten: de hoofdtegenstelling in deze maatschappij is die tussen loonarbeid en kapitaal. Vrouwen bestonden niet, want die waren noch loonarbeid, noch kapitaal. Alleen proletarische vrouwen worden onderdrukt zeiden we toen, dus praten over mezelf kon nooit in linkse groepen want ik kwam uit een burgerlijk nest en mijn problemen waren kleinburgerlijke problemen. Ik zat toen met een compleet schuldgevoel, dat ik van de verkeerde kant van de maatschappij kwam, en dat ik vreselijk mijn best moest doen om te bewijzen dat ik toch echt serieus links was. En het gekke was, dat ik in een groep met studenten zat, met beurzen of toelagen van ouders, dat ik een van de weinigen was die met ontzettend weinig rond moest komen en daar ook nog een kind van moest onderhouden en dat niemand op het idee kwam dat ik volgens mijn concrete leefomstandigheden het minst bevoorrecht was van de hele groep. Later heb ik dat in een andere marxistische groep opnieuw beleefd: ik was de enige niet-student, ik moest werken om Armin en mij in leven te houden. Ik werkte 's avonds, had maar twee avonden vrij, en toen ik afknapte en niet meer kon, en zei dat ik niet langer én een volle baan kon hebben, én mijn kind verzorgen, en ook nog eens twee avonden per week politiek werk doen, stencillen, mensen bezoeken, 's ochtends vroeg pamfletten uitdelen bij fabriekspoorten terwijl ik verdomme tot drie uur 's nachts moest werken vaak, zeiden ze toch dat het wel aan mijn motivatie zou liggen. Ik voelde me toen alleen maar lullig en ben uit de

groep gegaan. Pas veel later heb ik ontdekt dat zij zelf een grote fout maakten: dat ze niet keken naar de konkrete leefomstandigheden van de mensen waar ze mee werkten, en alles vanuit mijn burgerlijke opvoeding verklaarden. Een materiële analyse, dat paste je alleen toe op arbeiders, en een kind hebben en doodmoe zijn van een dubbele dagtaak, dat was niet politiek. Het is ook heel typerend dat ze me later niet eens meer groetten als ik ze tegenkwam, ik was gewoon uit hun bewustzijn geschrapt. En nu komen ze weer terug – nu zijn we blijkbaar belangrijk genoeg. Maar zonder het werken met andere vrouwen was ik nooit zo ver gekomen om te durven zeggen dat de gangbare klasseanalyse niet goed genoeg is, niet ver genoeg gaat – dan moet je al zo stevig op je poten staan, dat kon ik niet alleen. Ik kan het nog niet trouwens, zonder steun van andere vrouwen. De discussie over huisvrouwen zou er nooit zijn geweest als we niet het lef hadden gehad vanuit onze eigen ervaringen te beginnen. En dan wordt er wel eens gezegd, oké, vrouwen hebben dat blijkbaar nodig voor een tijdje, maar wanneer komen jullie er weer uit, en dan kan ik nu alleen maar zeggen waarschijnlijk nooit, het blijft belangrijk, studeren met vrouwen voor wie ook je ervaringen herkenbaar zijn, waar je niet in de verdediging hoeft. Hoe lang we er niet over hebben gedaan voordat we durfden te zeggen dat de marxistische analyse nog niet goed genoeg was!

SELMA: Het lijkt wel of ze zeggen: 'we zijn tot de konklusie gekomen dat er geen vrouwen geweest zijn in de tijd van Marx want als ze er geweest zouden zijn dan had Marx er zeker over geschreven'.

EVA: Voor mij is zo belangrijk de manier waarop studiegroepen en praatgroepen samenhangen en in elkaar overgaan. Dat heeft erg te maken met de wisselwerking tussen individueel bewustzijn en sociaal bewustzijn. Freud is met het individuele bewustzijn bezig geweest, Marx met het sociale bewustzijn, er heeft tot nu toe weinig tussen gezeten in de praktijk. Je eigen persoonlijke rationalisaties doorzien, je knopen die je in je eigen leven hebt, dat ligt toch gelijk aan het doorhebben hoe ideologieën werken. En hoe kan je ooit een ideologie doorzien als je niet in staat bent om je eigen rationalisaties te doorzien. Dat is voor mij de link tussen praatgroepen en studiegroepen. En het zijn op dit moment juist vrouwen die in staat zijn om daar aan te werken.

JOYCE: Je ziet ook dat de akseptatie of niet-akseptatie van de vrouwenbeweging door linkse mannen erg samenhangt met hun eigen positie, en ook niet willen praten over hun eigen gevoel.

EVA: Precies, wij zien langzamerhand hoe dat werkt...

JOYCE: Je ziet ook, dat de mannen die het krampachtigst bezig zijn om zuiver in de leer te zijn het meest afwerend zijn tegen feminisme, je ziet

dat het niet alleen hun opvattingen zijn, maar voordat ze openlijk toe zouden geven dat het ook iets met hun gevoel te maken heeft...

Hij gaat weg en voor de honderdste keer denkt ze dat mannen in hun emotionele leven een nivo gebruiken dat zoveel lager is dan alles wat ze in hun werk doen dat het lijkt of ze een ander soort wezens zijn.

Doris Lessing, *The Golden Notebook*.

ANJA: Er wordt ook zo vaak gezegd, vrouwen moeten nog een stuk emanciperen, en als ze eenmaal zover zijn dan doen we het weer samen. Maar ik denk dat ik niet meer met mannen kan en wil samenwerken als zij niet net zo goed aan zichzelf gaan werken. Ik kan niet meer werken met mensen die hun eigen gevoel buiten spel laten staan, en niet over hun eigen ervaringen durven praten. En ik zie dat er maar ontzettend weinig mannen zijn die met marxisme op een levende manier omgaan, voor wie het belangrijker is wat je ermee kan, dan of je zuiver in de leer bent.

SELMA: Ik denk dat ik ook andere ervaringen heb, dat er op het instituut waar ik studeerde zo'n repressieve sfeer was dat je als je links was elkaars solidariteit zo nodig had... Ik ken daar toch wel groepen die ook emotioneel met elkaar solidair waren, die mannen hebben me toch wel erg gesteund.

EVA: Maar dat zijn wel uitzonderingen.

ANJA: De mannen waar ik nog mee om kan gaan zijn juist de mannen die er zelf ook moeite mee hebben, van de concurrentiesfeer, van de rationele normen in de linkse beweging. Ik heb ook vaak het gevoel dat veel mannen toch al in de verdediging zitten om hun marxisme, en daarom vreselijk bang zijn om zich minder rigide op te stellen.

EVA: Laten we maar ophouden om over mannen te praten, laten ze het zelf maar uitzoeken, hun problemen. Ik wil wel iets vertellen over Femø (zomerkamp van feministen in Denemarken) dat ik toen voor het eerst ook echt afstand kon nemen van 'de' mannen, d.w.z. mannen als groep, niet van de paar individuele mannen waar ik me mee verwant voel. Toen heb ik ook voor het eerst durven zeggen dat ik lesbies ben, niet met het criterium of je al of niet met een vrouw had gevreën en al of niet was klaargekomen, maar dat ik me identificeer met vrouwen. Het was een ontzettende opluchting toen ik in staat was om het niet meer te ontkennen als mensen dachten dat feministies hetzelfde is als lesbies zijn...

ANJA: Woman-identified.

EVA: Precies.

Alle vrouwen zijn lesbies behalve die het nog niet weten.

Jill Johnston, *Lesbian Nation*.

EVA: Ik merk ook hoe ik verander. Ik zat bijvoorbeeld pas in een forum, en in plaats van algemene beschouwingen te houden over het feminisme durfde ik nu te vertellen hoe ik feministies was geworden. Ik heb ook steeds minder behoefte om me te verdedigen. Ik kan ook beter aksepteren als vrouwen in andere fasen zitten dan ik, omdat ze andere ervaringen hebben.

ANJA: Het is toch voor ons in de femsoc-groep ook ontzettend belangrijk geweest dat we niet begonnen met ieders politieke overtuigingen maar begonnen met welke ervaringen heeft ieder van ons dat we zo denken. En dat hebben we ook in de kursussen steeds opnieuw gezien, dat je mensen niet hoeft te bombarderen met politieke opvattingen, maar dat de eerste stap herkenning is, en dat het vandaaruit kon, dat vrouwen binnen vijf dagen ontdekten dat ze vanuit hun ervaringen wel feministies en antikapitalisties moesten zijn. Het lijkt wel of ik een wondermiddel zit aan te prijzen, maar het was toch echt zo.

EVA: De vrouwen die wij opeens enthousiast hebben zien worden over een moeilijk stuk van Engels, omdat ze opeen begrepen wat dat met hen zelf te maken had, vrouwen die anders van hun leven niet gedacht hadden dat marxisme ook iets voor hun was... En als ik dan denk hoeveel energie ik vroeger kwijt was om te proberen mensen te overtuigen, met argumenten.

SELMA: Ik heb dezelfde ervaringen in het abortuskomité, in plaats van argumenten praatten we over het gevoel dat je hebt als je elk uur naar de wc loopt om in je onderbroek te kijken of je al ongesteld bent. Dat is herkenbaar, want dat hebben we allemaal meegemaakt. Als je ziet hoe de vrouwen in de zaal dan luisteren, en hoe machteloos mannen dan staan met hun tegenargumenten.

ANJA: Ik merk ook vaak dat mensen mijn opvattingen pas aksepteren als ze horen hoe ik moeite had met huisvrouw zijn, en de opvoeding van mijn kind. Ik bedoel, als je meteen begint met het gezin moet worden afgeschaft, knappen ze ontzettend af. Als ik begin met hoeveel moeite ik zelf heb gehad dan komen alle verhalen los, en dan krijg je iets van jezus, we zitten allemaal in hetzelfde schuitje, misschien moet inderdaad het gezin maar worden afgeschaft als het zo lullig is voor zoveel vrouwen.

EVA: Wat mij zo opvalt, als we zo praten is dat er niet een logiese lijn is waarlangs je je politiek bewustzijn krijgt, maar dat het een puzzel is met allemaal stukjes, en jij begint bij dat stukje, en jij bij een ander. Het is een dialekties proces, en we helpen elkaar om onze ervaringen namen te geven.

SELMA: En misschien zeg ik wel over een paar maanden dat het weer helemaal anders voor me is, en dat dat kan...

EVA: Dat dialektiek niet een leer is uit een boekje, maar dat we zo leren te denken. Zoals jij, Anja, met je schoksgewijze ontwikkeling...

ANJA: Dat het lijkt of fases loodrecht op elkaar staan, van marxisties naar radikaal-feministies en weer terug, en dat het toch één lijn blijkt te zijn.

SELMA: Ik kan dat ook illustreren, dat ik het ene moment denk wat hebben al die mannelijke lezertjes van *Te Elfder Ure* nou aan onze stukken, en me het volgende moment weer heel feministies voel, en denk het is toch ontzettend nuttig om met je ziel te koop te lopen. Ik durf tegenwoordig ook heel irrationeel te zijn, boosheid te voelen ook als het niet redelijk is. Ik leer op mijn gevoel te vertrouwen en het niet onder tafel te schuiven.

JOYCE: Om eindelijk in een werkgroep te durven laten zien als je kwaad bent...

ANJA: Vroeger was ook het enige criterium voor ruzie als je het politiek oneens was. Ik heb eens met een ontzettend lullig gevoel maandenlang te lang in een politieke club gezeten, steeds maar zoekend naar een politiek argument om er uit te stappen. Ik durfde niet op te stappen met de mededeling dat ik wegging omdat ik het zulke klootzakken vond. En nou ben ik er wel achter dat mijn lullige gevoel, dat ze niet naar me luisterden, wel degelijk een politiek argument was, maar toen dacht ik nog dat je het eerst moest rationaliseren en verklaren, je kon toch niet zomaar met pils gaan smijten en gaan schreeuwen.

EVA: En dat kan je nou wel.

ANJA: Ja hoor.

SELMA: Ik durf het nou ook, als ik me boos voel en mensen vragen naar argumenten dan zeg ik, dat ik het voel, dat is genoeg. Nu denk ik, als ik iets voel, dan zit er altijd wel een reden achter. Ik kan me nu ook veel beter identificeren met het gevoel van andere vrouwen, als ik een vrouw op een vergadering bijna zie huilen dan denk ik niet meer aanstelster, maar dan ga ik naar haar toe. Dat kan je als je pro-vrouw bent.

JOYCE: Ik weet niet hoe het aansluit, maar ik zou wel over feminisme en lichamelijkheid willen praten. Vroeger sloegen we door naar een andere kant, we werden met opzet lelijk, nou mogen we ons weer mooi maken, dat heeft ook iets met zelfakseptatie te maken. We zijn minder puriteins.

ANJA: Voor mij was dat niet puriteins, maar ophouden met te proberen te voldoen aan de normen die mannen je opleggen. Ik heb toch een tijd gehad dat ik dacht oh vanavond hoef ik mijn ogen niet op te maken want ik ga naar een vrouwenvergadering en daar gebeurt toch niks. Ik heb het

erg nodig gehad om me daarvan los te maken. En na Femó, waar alleen maar vrouwen waren werd dat heel anders. Want toen hadden we er een ontzettend plezier in om bloot rond te lopen of met mooie rokken en sjaals en bloemen en om elkaars lijven lekker in te smeren met zonnebrandolie. Het was een andere manier om mooi te zijn, meer zoals je echt bent, met rimpels en buiken en hangtieten.

EVA: We doen het nu op een andere manier, we hoeven ons lijf niet te verwaarlozen omdat mannen seksobjecten van ons maken, dat is ook zelfhaat. Ik doe het nu voor mezelf, als ik me insmeer met lotion.

SELMA: Uitgaan van je eigen normen, dat is belangrijk. Zoals ik al in geen jaren mijn huis meer heb opgeruimd en het verdom om me daarvoor te verontschuldigen. Ik stoer me ook aan feministen die vinden dat ik niet op blokhakken mag lopen, ik vind het enig om met knoerthoge hakken door de stad te lopen...

ANJA: Wel jammer dat je dan onder de tram komt, die mensen met die kunstmatige horrelvoetjes die vallen voortdurend om... Maar dat dwangmatige aardig gevonden willen worden, dat is er wel aardig vanaf, al heb ik er af en toe nog moeite mee.

SELMA: Of dat dwangmatige glimlachen, als je daar niet aan meedoet zegt iedereen dat je sjagrijnig bent.

JOYCE: Als je aan sport deed dan leerde je toch wel meer om je eigen lichaam te aksepteren...

ANJA: Ik hield helemaal niet van sport, ik was drie keer per maand ongesteld als me dat hielp om niet mee te hoeven doen...

EVA: Zie je wel, die wijvige houding, wat had ik daar vroeger de pest aan, meiden die niet flink waren...

ANJA: Je moest altijd hoger, of verder, of sneller... En later merkte ik pas dat ik het heel lekker vond om iets met mijn lijf te doen, als het maar niet in een concurrentiesfeer was. Maar hoe je je lekker kan voelen in je lijf, dat leer je op school niet. Karate vind ik lekker, en dansen. Er was vroeger toch niks tussen met je hoofd bezig zijn en de competitie van sport? Dansen dat was vroeger wachten op de rush, of je gevraagd werd, en je dan over de vloer laten schuiven door jongens, met je rug tegen de stroom in.

SELMA: God ja, dansen, en altijd maar aardig zijn en glimlachen ook al ging de grootste hufter op je tenen staan.

ANJA: Iemand zei pas op een feest tegen me, je bent nu veel aardiger dan op de vergadering. Dan merk je het weer, dat je funktie is om lief te zijn. Tegen een vakbondsbons zeggen ze nooit je was niet lief op de vergadering.

We eindigen waar we begonnen zijn, zelfakseptatie, je lijf, kan je ertegen als mensen je niet aardig vinden.

Driehoek 1972

Mijn bed is vol van jou.
Ik kan niet bij mijn knie, waar het jeukt.
Jouw knie ligt in de weg.

Thuis ligt jouw vrouw, wakker,
zonder jeuk,
en met maar twee knieën in haar bed,
zich af te vragen wat we doen.

Hoe komt het dat zij en ik niet kunnen slapen,
en jij wel,
zonder zelfs te dromen.

Driehoek 1973

We hebben elkaar gehaat,
vrouwen van dezelfde man.
Ik hoopte dat je onder de tram zou komen,
of zomaar zou verdwijnen.
Jij hoopte dat ik zou emigreren,
naar Australië, of minstens naar Assen.
Tot we elkaar tegenkwamen
onder de warme deken van de beweging
waar mannen even niet meetellen.
Mijn zuster, mijn spiegelbeeld.

Ik heb twee fijne lijntjes onder elk oog,
en jij hebt tien of elf grijze haren.
Je huid ruikt naar pasgeboren katjes.
Als we tegen elkaar aankruipen
lachen we om al dat zachte, ronde,
verwonderd dat het zo goed past allemaal,
en we slapen zonder te dromen.

Ik ben niet bang meer om oud te worden.

Driehoek 1974

Samengevoegd zijn ze opeens weer een echtpaar,
mijn geliefden.
Met schoonfamilie en ouderavonden,
en eerst de wekker zetten,
zij rechts en hij links in bed,
en niet vergeten om de pil te nemen.
Ze slapen de slaap der rechtvaardigen,
koninklijk goedgekeurd,
en om zeven uur op voor de kinderen.

Ik weet niet of ik jaloers ben of niet,
maar als ik slaap droom ik dat ik een god ben,
die het huwen verbiedt.

Anja Meulenbelt.

Hanneke van Buuren

AARZELEND DENKEN OVER EEN FEMINISTIESE LITERATUURTHEORIE

Ik kan me veel toekomsten voorstellen, parallelwerelden in naast over elkaar. 'Morgen' kan ik in verschillende vormen bedenken. Maar ondanks mezelf kleur ik al die vormen met de ervaringen van vandaag en gisteren, waar ik me o.a. als feministe tegen afzet.

Een wereld van morgen ontwerpen — stel dat je die mogelijkheid had alleen al omdat je de pretentie had de wereld te veranderen — is slechts fundamenteel mogelijk als je deze wereld niet tot model neemt. Maar het is moeilijk om 'anders' te denken. Je verwingt je hersenen. Je pleegt een daad van geweld tegen al je aangeleerde manieren van denken. Als ik opschrijf wat ik andersdenk, heb ik het gevoel het 'normale' en mezelf te verkrachten. Wordt daarom schrijven dat tegen de heersende normen ingaat, zo dikwijls ervaren als een daad van geweld, en zo dikwijls behandeld met agressie en sterk-emotionele afweer (gekamoufleerde onzekerheid en angst)?

Met begrippen van nu en met taal van nu moet ik verwoorden wat nog niet bestaat, maar waarvan ik hoop dat het ooit zal gaan leven. Geen enkel woord van dit stuk zal precies kunnen dekken wat ik wil. Elk begrip dat ik gebruik is besmet door nu en gisteren. Alle zinnen die ik neerschrijf, scheiden me meer van een feministiese literatuurtheorie voor morgen, dan dat ik die ermee bereik.

Wat is literatuur, die vraag alleen al! Ik probeer: door middel van beeldenreeksen een werkelijkheid te verwoorden. Welke? Elementen van waargenomen ervaren werkelijkheid, elementen van bewustzijn, neergeslagen in taalmateriaal van dit ogenblik. Noch taalmateriaal noch bewustzijn zijn tijdloos en maagdelijk. Ze zijn in hoge mate maatschappelijk misvormd. Woorden remmen bovendien een bewegend bewustzijn sterk af. Ze scheiden, ze schieten tekort, ze zijn verpest. Een maagdelijke waarde vrije literatuur bestaat niet. Auteurs die stellen dat ze waardevrij, nonpolitiek, literatuur bedrijven, in goddelijke vrijheid en inspiratie, zijn zich onbewust van de stromen die door hen heengaan en de krachtvelden waar ze deel van uitmaken. Hun vrijheid is

klemmende illusie. Door zich daar onbewust van te zijn, staan ze meer gebonden dan zij die verzet plegen en tegenkoersen proberen uit te zetten. Zijn auteurs die heilig geloven in hun waardevrije goddelijke privé-inspiratiebron door hun opstelling en hun onbewustzijn systeembevestigend? Zo ja, dan ook anti-feministisch?

Schrijfsters – nee ik bedoel niet eens feministiese schrijfsters, ik bedoel gewoon vrouwen die schrijven – hebben tot nu toe meegespeeld in een traditie die mannelijk is. Mannelijk niet alleen omdat die verreweg voor het grootste deel door mannen is gevormd, maar vooral omdat die wortelt in een normen-, waarden- en beeldenstelsel van een patriarchale maatschappij, waarin god en denkers en leiders en helden hoe tragies ook, mannen zijn. De man was norm, is norm. De vrouw: de ander. In het gunstigste geval de lokkende witte vlek op de landkaart, in het ongunstigste geval het totaal verzwegene. Lanceer ik dit als kritiek? Kan iemand de geschiedenis veranderen alleen door een gevoel van spijtigheid? Geen kritiek dus, wel vaststelling van een feit dat krities gezien moet worden.

Laten we ook niet vergeten dat auteurs tot nu toe grotendeels kwamen uit upper en middle class en dat zij dus hun (klein)burgerlijke waarden in hun werk produceerden en reproduceerden. Literaire traditie stamt dus ook nog uit die sociale laag waarin de vrouw op een zeer speciale manier zeer ongeëmancipeerd was. In die ideologie moesten vrouwelijke auteurs tot nu toe schrijven. Dat was hun kontekst. Voor de bewusten onder hen moet dat een verscheurende aangelegenheid zijn geweest. 'Al het menselijke wordt een vrouw ontzegd. Grammatikaal gesproken is de mens nooit *zij* maar *hij*. I/k schrijf i/k als teken voor die verscheurende ervaring die i/k in m/iijn schrijfwijze heb moeten verduren (...) in een taal waarin er voor m/ij geen plaats en vorm bestaat' (Monique Wittig in haar verantwoording bij *Le corps lesbien*).

Literatuurideologie en ideologie van seksisme zijn twee aspecten van de ene heersende maatschappelijke ideologie. Onder maatschappelijke ideologie versta ik: de heersende idee die zich vooral manifesteert in normen-, waarden- en denkstelsels, maar ook in de taal. Roman (of wijder: literatuur-)ideologie en ideologie van seksisme als twee aspecten van de ene heersende die eenzijdig-maskulien is, houden elkaar in stand en de een verheft de ander. Literatuurideologie weerspiegelt de maatschappelijke ideologie, ze bevestigt die, vooral romans zijn op die manier opium van het volk.

Als vrouwen dan aan de ene kant de 'ander waren', de tweede sekse, de afgeleide identiteit, de sekse die aan de heersende ideologie niet creatief maar hoogstens reproductief bijdroeg, en aan de andere kant zich toch tot schrijven

konden zetten in een literaire traditie die dit alleen maar bevestigde, hoe verklaar je dan dat ze dát volhielden?

– Misschien door een maatschappelijke dwang waar ze zich in de meeste gevallen niet eens bewust van zullen zijn geweest. Vrouwen die niet anders konden, die net als een heleboel mannen geen verzetsbeweging achter zich hadden om hun bewustzijn te veranderen;

– misschien om zichzelf te bewijzen, om een boek te schrijven 'zó dat een man het geschreven zou kunnen hebben'. Er is bijna geen alternatief. Zelfs de materiële positie vanwaaruit mannen en vrouwen schrijven, verschilt nog vaak. De man als kostwinner moet noodgedwongen zijn prestatie leveren. Vrouwen, veelal als huisvrouwen, moeten gevoelig opvangen en zich met de ander identificeren. 'Hoe kunnen we dan', vraagt Anja¹, 'onze typiese vrouwelijke aangeleerde eigenschappen (zoals bijv. het invoelen), die in feite symptomen zijn van onderdrukking, omzetten in een kracht zoals dat in praatgroepen gebeurt?' Je kunt 'typiese vrouwenboeken' schrijven, zoals Woolf wel eens, en Millett en Johnston. Maar dat blijkt nu nog neer te komen op een schrijfwijze die veel lezers afschrikt. Als auteur sta je dan erg kwetsbaar;

– misschien vanuit een nog lang niet overal achterhaald emancipatie-idee: jezelf en je eigen sekse 'omhoog' te stoten naar een bewustzijn en een daarmee korresponderende schrijfwijze die als begerlijk worden gezien omdat het de heersende zijn (vgl. het imiteren van de leefwijze van de hogere klassen door lagere).

Zoals ik het nu zie, kan sociale strijd – en zeker dus het feminisme – niet het streven betekenen naar een andere ideologie. Alleen naar de afschaffing, de opheffing ervan, omdat het heersende karakter van elke ideologie onmondigheid van het beheerste/de beheersten inhoudt, wat en wie dat dan ook mogen zijn.

Een van de punten in de heersende ideologie waar het feminisme fundamentele kritiek op uitoefent, is dat zij de betaalde-arbeidskracht van de mens centraal stelt (en een vrouw niet eens ziet staan omdat zij het in veel gevallen niet eens tot betaalde-arbeidskracht kan brengen, of hoogstens tot lagerbetaalde). In deze leefwijze die een mens reduceert tot zijn arbeidskracht, is literatuur verkoopwaar geworden, en de auteur producent en reproducent van de heersende ideologie (tenzij een auteur systeemdoorbrekend schrijft, maar dan daalt de verkoopwaarde van de waar metoet).

¹ Zonder de brieven, de gesprekken, de steun van de volgende mensen, had ik het voorgaande nooit kunnen verwoorden: Anja Meulenbelt, Selma Leydesdorff, Joyce Outshoorn, Truus Plakster, Lidy van Marissing, Marleen Habraken, Meneer Tsch. Rita Blokland, Madelon de Swart, en mijn zusters van mijn feministiese meditatiegroep.

Wat zou literatuur zijn in een maatschappij die warenproductie niet eenzijdig als centrale waarde ziet, maar gewoon als een van de vormen waarin menselijke aktiviteit zich vrij kan manifesteren (op één lijn staand met laten we zeggen spel, mime, sport, praten, kontakten leggen en onderhouden, vrijen, alle vormen van creativiteit)? Als de waardering van al deze menselijke aktiviteiten genivelleerd zou worden, zou literatuur veel minder *macht* bezitten. Het *waar-aspekt* van literatuur zou zijn zwaarte verliezen, andere aspekten zouden daardoor beter aan bod kunnen komen.

Macht. Je moet er je aan overgeven. Van een lezer van een literair (en ook van een niet-literair) werk wordt kritiekloze overgave verwacht (in de normale lezerssituatie dan, ik heb het hier niet over skriptie- en recensieschrijvers). Vandaar bijv. de goddelijke status die gezagsgetrouwe dag- en weekbladen nog steeds aan topauteurs toekennen. De auteur beroept zich op de macht van zijn rol. Hij werkt met dezelfde effecten die eensdeels doen denken aan de typiese eigenschappen van de mannenrol² en aan de andere kant aan de middelen die de warenproductie moeten opvoeren (en de overeenkomst tussen die twee is niet toevallig): prestatiegerichtheid, autoriteit, pretentie, agressie en intimidatie, concurrentie, egocentriciteit. In wezen is de heersende verhouding auteur-lezer er een die vergelijkbaar is met die van kapitalist-arbeider, ondernemer-konsument, man-vrouw, volwassene-kind. Op literair mikronivo weerspiegelt en verheft de literatuur de heersende ideologie. Vrouwelijke auteurs die met deze overheersingsmiddelen denken en schrijven, maken hun handen vuil. Maar kunnen ze anders binnen deze maatschappij?

Waarkarakter. De eenzijdige waardering in dit systeem voor menselijke produkten met een waarkarakter, maakt het literaire produkt feitelijk onvrij. Het is o.a. onderworpen aan markteisen. Verkoopssystemen zijn nu behoudend. Wat bevestigt, heeft sukses. Wat niet bevestigt, jaagt schrik aan en wordt afgewezen. Tenzij het 'goed verpakt' is, dan slikt de massa alles. Maar door de goede verpakking wordt het niet-bevestigende van zijn aanvallende kracht ontdaan, wordt het ingelijfd. Sukses leidt tot hoge verspreiding leidt tot meer sukses, leidt tot bevestiging van dit systeem. Wat moeten we dan doen? Afzien van markteisen, van de eisen van verkoopbaarheid, van de instemming op de literaire pagina's van dag- en weekbladen? Of moeten we proberen grote massa's vrouwen in te zetten als recensent? Het gevaar van inkapseling is zo groot...

In deze maatschappij is elke waarproductie vervreemding. Zou literatuur in een maatschappij waarin alle vormen van menselijke aktiviteit breder en

² Hiervoor schreef ik al in *Hollands Maandblad*, 1973, nr. 310.

horizontaler gewaardeerd worden, en waarin het waaraspekt van literatuur ten gunste van andere aspecten sterk is teruggebracht, minder vervreemd zijn? Vrijer zijn van alle bewustgevoelde en onbewuste dwang?

Wat voor denken moet er dan aan feministiese literatuur en feministiese literatuurtheorie ten grondslag liggen? 'Wat is feministiese literatuur? Literatuur over en door vrouwen?' Je vraagt me dan uit te maken welke auteurs feministies heten en welke niet. Ik weiger een antwoord hierop. Elke definitie zou levende vrouwen uitsluiten die morgen meer feministies kunnen worden dan vandaag en overmorgen kunnen gaan schrijven vanuit een feministiese razernij die ze gisteren nog niet kenden, toen ze hun mannetjesboeken de wereld instuurden. Ik wil die nu met mijn kritiek bewust kunnen maken, ik wil ze morgen met ingehouden adem kunnen gadeslaan, ik wil hen overmorgen in herkenning kunnen omhelzen.

Wij houden van je.

Wij houden niet van een literatuurtraditie met machtsdenken, het autoritaire, het verticale, éénlijnige, puur rationele, het gesloten denken vanwaaruit geen ontsnappen mogelijk is. Het doet ons teveel denken aan God de Vader en zijn gesloten universum. Of aan degenen die geschapen zijn naar zijn beeld en gelijkenis. De held die voortgaat langs innerlijke of uiterlijke weg naar een identiteit voor hemzelf, de opgaande lijn van het individu, de lijn van het minder naar het meer of juist het betreuren van het vergankelijke. Fundamenteel ander literair denken is daarnaast nodig als aanvulling. En wel dat denken waarvan wij in de verhevigste uren van de vrouwenpraatgroepen het karakter hebben aangeraakt: horizontaal, meerlijnig, openingen-latend, associatief, intuïtief. Denken dat de vergankelijkheid toejuicht omdat dat leven betekent, voelt dat een mens een keten is van duizend keer doodgaan en gaan leven, literatuur in termen van veranderende werkelijkheid en steeds veranderend bewustzijn, — de literatuur als neerslag van die verandering en door zijn bestaan de veranderingen veranderend, — een auteur die zich ervan bewust is dat zij zo een organies proces verheft in plaats van een museumstuk te bouwen met dode steen. Het feministiese literaire denken is holisties, totaal en open.

Holisties-feministies:

1. literatuur niet opgevat als het werk van één geïsoleerd genie maar als het resultaat van wederzijdse inwerking van massa's bewustwordende vrouwen en de verwoordende enkeling of de verwoordende groep. De auteur zal (vrouwen-) groepsbewust moeten werken. De auteur als machthebber heeft afgedaan.

Auteursrecht is in deze opvatting van wederzijdse inwerking en dienst, een archaïes lachertje;

2. een veel nauwere relatie tussen lezer en auteur dan we ons nu kunnen voorstellen, omdat we al wel een beetje worden opgevoed tot individuele zelfontplooiing maar nog nauwelijks tot groepszelfontplooiing en het kanaliseren van de energieën die ontstaan als je als groep denkt, visualiseert, schept;

3. overlapping van de gebieden tussen literatuur en andere kunsten, wetenschap, religie, filosofie. De auteur als staties allesweter heeft afgedaan;

4. vooral maatschappelijk gezien: de maatschappelijke ideologie beïnvloedt en vormt het bewustzijn dat schept, – het scheppende bewustzijn kan door bewust afwijkend, onmaatschappelijk en onideologisch denken aan de levende lezers nieuwe kennis en opener bewustzijn verschaffen. Literatuur kan schokken door te relativiseren wat de levende lezer als te vanzelfsprekend was gaan beleven. Een feministies bewustzijn dat tot woorden overgaat, zal door het omwringen van de literaire vormen en door het verzet tegen de heersende ideologie een spanningsveld scheppen tussen zichzelf en de heersende ideologie.

'Dat lijkt me een harde konfrontatie voor dat ene kleine vechtende verwoordende feministies bewustzijntje!' 'Daarom ook zal ze groepsbewust moeten werken, anders redt ze het nooit.' 'Het is er niet eentje, het worden er steeds meer, een virusinfectie.' 'Wij houden van je.'

'Ik ben een vrouw, ik ben een auteur, ik schrijf zoals ik wil. Er is nog nooit een literatuurtheorie geweest die een vrije schrijver de wet heeft voorgeschreven.'
Ons enig verweer: we zijn blij met elke vrouw die tot schrijven overgaat, vrouwen schrijven niet per se goed in onze ogen of feministies omdat ze vrouw zijn, we weten ook meer hoe het niet moet dan hoe het wel moet.

Niet meeslepend, niet realistisch, niet structureel gesloten.

Niet meeslepend: de auteur die de lezer meevoert als de rattenvanger van Hamelen, sust de lezer in slaap, houdt haar onmondig, bevestigt haar in haar niet-bewustzijn. Volledig opgaand in het suggestieve verhaal krijgt ze niet de kans om krities actief te worden, integendeel. Vanuit een horizontale mentaliteit is zo'n schrijfwijze verwerpelijk. Auteurs zullen net als andere machthebbers hun machtsmiddelen ter discussie moeten stellen.

Niet realistisch in de zin van naturalistisch³: dat is gevaarlijk, omdat het registrerend aan de oppervlakte blijft, alleen symptomen beschrijft, maar de achterliggende krachten onzichtbaar, achter de gordijnen houdt, daardoor

³ Zie hierover in ditzelfde nummer: Truus Pinkster, 'Van bevestigen naar bewustmaken'. Zij werkt dit aspect uit aan de hand van al geschreven romans.

bevestigend en determinerend werkt. Naturalisties realisme is zich neerleggen bij de status quo.

Toch heeft naturalisties realisme iets aantrekkelijks voor een feministe. Aan de ene kant heeft de vrouwenbeweging nog literatuur nodig waarmee vrouwen zich kunnen vereenzelvigen en die moet zich dan toch niet te ver verwijderen van de werkelijkheid. Door aan te knopen bij het bekende, herkent zij die leest, er zich in. Maar ze mag er niet in bevestigd worden, het mag alleen dienen als startpunt voor verzet. Een feministies-literair werk kan dus wel *delen* bevatten die naturalisties-realisties zijn, maar dan alleen als fase-element in het werk, dat opponeert met een ander element: het uitzichtbiedende. 'Identifikatie zonder verdoving en de glimpfen van een andere toekomst' (Anja Meulenbelt). *Niet struktureel gesloten*. Verwar struktuur niet met organisatie. Alles organiseert zich, de cellen in mijn lijf, de planten in mijn verwilderde tuin, het landschap als we het maar met rust laten. Organizatie is hier identiek met streven naar evenwicht. De mens scheidt in zijn kultuur de struktuur en dat verschilt van natuurlijke organisatie net zozeer als een kanaal van een rivier.

Struktureel denken: De veelheid van vormen terugbrengen tot een gesloten en meestal hiërarchies model dat algemene geldigheid bezit. Het detail en de afzonderlijke elementen steeds ambtenaarlijk getoetst aan het eenvormige model. Feministiese literatuur moet strukturele geslotenheid afwijzen op de volgende gronden:

- het is autoritair en verraadt hierin de patriarchale afkomst. Wat afwijkt wordt, net als in de maatschappelijke struktuur, aangepast of onbesproken gelaten. Struktureel denken = reducerend denken = machtsdenken;
- het is niet holisties: de konkrete uitingen/details/personen worden niet gezien als evenwaardige samenstellende delen die in hun onderlinge spanning het geheel oproepen. Holisties denken is horizontaal, multilineair. Struktureel denken is daarentegen vertikaal, unilineair. Holistiese feministiese literatuur: niets is onbelangrijker dan het andere. Alles is belangrijk. Het detail/de enkeling dwingt het geheel te spreken, het geheel dwingt het detail/de enkeling te funktioneren;
- de bestaande struktuurschema's waren er altijd op gericht de vrouw te reduceren tot de ander, het niet terzake doende. Ze hielden het patriarchale in stand, door het feit van de aard van de struktuur zelf (reducerend het onbekende niet-heersende), en door de maskulieue inhoud die eraan gegeven werd. We zouden best strukturen kunnen verzinnen waaruit seksistiese patriarchale elementen op zich verdwenen zijn, maar door het scheppen van een gesloten struktuur zouden we toch op maskulieue wijze onze handen vuil maken. Waarom zouden we? 'Omdat het op een kanaal veiliger vaart.'

Feministiese literatuur moet aan de ene kant nu autonoom en mondig maken, en aan de andere kant hoopvol uitzicht bieden op een toestand van mondigheid en autonomie morgen. Ze moet zich begeven op een vrij veld zonder inperkingen. Dat betekent een vrijheid waarin het niet meer nodig is om die te bevechten, een vanzelfsprekende mondigheid, een leefwijze waarin een autoritaire leiding en een moeten vechten voor een ideaal ziektevormen zijn geworden. Feministiese literatuur beweegt zich dus tussen twee spanningspolen:

de utopiese droom van autonomie, horizontaliteit en openheid, doelmatigheid zonder doel, vrijheid, geschakeerdheid zonder hoofd- en bijkleuren, en het engagement door onvrede met de huidige situatie waarin aan vrouwen noch een eigen bewustzijn noch een eigen bestaanswijze gelaten wordt, enkel een bewustzijn en bestaanswijze op voorwaarde van de man. Bovendien kan een vrouwenliteratuur op het ogenblik alleen meedoen binnen het strakke raam van produktie-eisen en konsumptie.

Feministiese literatuur balanceert dus tussen literatuur als kritiek (de stem van de onderdrukten duidelijk laten horen en verzet aantekenen tegen de onderdrukking) en literatuur zonder enige functie (produkt van een toekomstige bestaans- en denkwijze waarin van geen enkele onderdrukking, toeëigening, claiming, vastliggende functie, en als hiërarchies ervaren doel meer sprake is).

Tot nu toe dreigt ze telkens uitsluitend in de eerste functie te vervallen:

- omdat het funktieloze, de autonomie, de droom-utopie op zich nog onaanvaarde waarden zijn, gezien het efficiënte, produktie-opvoerende karakter van onze maatschappij,
- omdat het machtsdenken onszelf nog zozeer in bedwang heeft, dat we de strijd zien als het vervangen van de ene ideologie door de andere terwijl de uiteindelijke strijd zal gaan om het omverwerpen van elke ideologie,
- omdat de strijd tegen de overheersers nog zozeer ons denken en doen in beslag neemt, dat we geen tijd en kracht meer voor dromen overhouden.

Feministiese literatuur als kritiek alleen dreigt puur didakties te worden, propaganda, wapen in de strijd der seksen, en verliest daarmee het recht literatuur te heten, omdat ze haar utopies droomkarakter verloochent en omdat ze dan zo geen of te weinig uitzicht biedt op veranderingen in de richting van vrij-leven. Het enige wat ze dan doet, is het ene machtsdenken door het andere vervangen. Daarmee bevestigt ze het machtsdenken en doorbreekt ze het niet.

Droom. Droom is veel harder nodig dan we denken. De vrouwenbeweging onderscheidt zich van alle verzetsbewegingen doordat ze op zo grote schaal aan 'consciousness raising' heeft gedaan, bewustzijnsverruiming, en daarbij niet

is blijven steken in de fase van de weerbaarheidstraining. Die bewustzijnsverruiming zet zich door. We worden sensitiever, als individu en als groep. Langzaam vangen we samen flarden van inzicht op in de diepste oorzaak van verscherving en vervreemding tussen vrouw en man: het fatale van het denken in scheidingen, van het a/niet a denken. Scheidingen leiden altijd tot hiërarchie en onderdrukking omdat de ene categorie op den duur beter geoordeeld wordt dan de andere: het licht is beter dan het donker, zij zijn beter dan ik of andersom, ik ben beter dan mijn vijand, een man is beter dan een vrouw, een hetero is beter dan een lesbische, een snelweg is beter dan een moeilijk te omrijden mooi meer.

Een van de gevolgen van de voortgezette bewustzijnsverruiming bij vrouwen is het afschaffen en opheffen van scheidingen: tussen het persoonlijke en het politieke, de geest en het lichaam, wetenschap en kunst, politieke en kulturele existentiëlfeministen, ik en jij, ik en wij. Dit heel-bewustzijn zet zich door. Elke daad die ik stel, kleur ik door mijn bewustzijn. Elke bewustzijns-toestand verruim of vereng ik door mijn daad. Als ik nog denk in de oude categorieën van macht en bezit, blijft de ander voor mij objekt, hoe lief ook. Als ik de groei van bewustzijn heb herkend en erkend die tot de heel-visie voert, onderga ik altijd de wisselwerking ervaring-verandering-ervaring. Dan zijn de anderen mijzelf. Kommunisme in de strikte zin van het woord. Uiterste verantwoordelijkheid zonder paternalistische bijbedoelingen. Zelfvertrouwen, sterkte, gevoel van eenheid met andere vrouwen (en gegroeide mannen), het aanboren van een krachtbron waarvan we het bestaan nog nauwelijks vermoeden laat staan dat we haar al helemaal kunnen richten, een andere visie op de realiteit, dingen die er minder toe gaan doen en dingen die belangrijker worden, een sterk verbrede visie. Dit niet als reaktionaire vlucht uit wat nu ellendig is en misschien wel hopeloos, maar als een nu en dan zelfvervaren voorschot op wat mogelijk zou kunnen zijn, en waarvoor ik dus wil vechten om het dierend mogelijk te maken. Droom fungeert hier als hoopvolle enthousiasmerende aanduiding van de toekomst die sommigen van ons nu en dan heel even en heel intens aan mogen raken.

Vanuit het spanningsveld literatuur-als-kritiek en literatuur als het reiken naar een utopiese autonomie in alle opzichten, moet feministiese literatuur toch eigenlijk wel zijn:

- uitzicht bieden op verandering, dus het stadium van klacht, protest, groteske of satire ver te boven gaan,
- de normen en waarden die tot nu toe eenzijdig aan vrouwen werden toegeschreven, en dus in de literaire traditie ondervertegenwoordigd waren,

ruimschoots in inhoud en vorm aan bod laten komen: de hartstocht van de emotie, de hartstocht van het denken, de hartstocht van de associatie, de hartstocht van de intuïtie, de hartstocht van de impulsiviteit, de hartstocht van het verzet tegen elke beperkende vorm,

– dat betekent dat de gesloten vorm en de vorm om de vorm als intimiderend, pretentius en autoritair moeten worden afgewezen. De enige vorm is de open, de tastende, de vragende, de zich ter discussie stellende vorm,

– die vormen zullen wel worden afgewezen als 'lelijk, niet klassiek, moeilijk, onverkoopbaar, zwak, te persoonlijk, te utopies, niet voldoende aan de normen van echte literatuur'; feministiese auteurs zullen zulke kwalifikaties van hun werk als eervol beschouwen en als teken dat ze op de goede weg zijn,

– geen enkel genre zal meer op zijn rechten staan. De grenzen tussen de genres zullen vervagen. De verschillende takken van kunst zullen in elkaar overlopen. Literatuur verliest het luxe-karakter en zal tot een van de categorieën van menselijke zelf- en groepsrealisatie worden teruggebracht/verheven (en dat is hetzelfde). Zal meer op één lijn gaan staan met taal uit de straat, van mond tot mond overgeleverd, en ooit geregistreerd omdat ze een groep mensen 'iets deed'.

Pas 's avonds toen de hele taak verricht was, vroeg deze jonge monnik aan de priesteres Yin Moetjing: 'Wat is het ideale feministiese werk?' Yin Moetjing keek omhoog naar Venus die op het punt stond onder te gaan in een verder volmaakt lege nachthemel, en glimlachte. Hoopvol volgde de jonge monnik Yin Moetjings blik. Men zegt dat op dat moment deze monnik satori verkreeg. En dat zij ook glimlachte.

Eindhoven, *In het teken van de kreeft*, 1975

Truus Pinkster

VAN BEVESTIGEN NAAR BEWUSTMAKEN

Voor Hanneke en Aafke¹

Zo ongeveer vanaf mijn zestiende, ik ben nu achtentwintig, heb ik boekjes gelezen over de positie van vrouwen in onze cultuur en maatschappij. In het begin las ik er nog niet zoveel over en ik was er op een heel rationeel nivo mee bezig. Ik trok het zeker niet door tot in de literatuur die ik ook graag las, eerst voor de boekenlijst voor de middelbare school, later voor de studie Nederlands.

Literatuur en vrouwenemancipatie, dat waren twee aparte gebieden. In mijn studietijd leerde ik bovendien dat je bij datgene wat je wilde onderzoeken vooral niet te betrokken moest zijn. Afstand was een voorwaarde voor 'wetenschappelijkheid'.

Na mijn studietijd ben ik actief betrokken geraakt bij de vrouwenbeweging: langzamerhand was ik ook op meer emotioneel vlak op allerlei manieren bezig met de positie van vrouwen. Maar pas heel langzaam werd deze bezigheid geïntegreerd in het lezen en analyseren van literatuur, romans met name.

En geleidelijk aan raakte ik er toen van overtuigd dat niet alleen afstand, maar juist betrokkenheid voorwaarde is voor waardevol onderzoek, in dit geval van literatuur; de nodige afstand breng je, met zo'n lange intellectuele (ver)vorming achter de rug, dan toch wel op. Daarom wil ik literatuur analyseren vanuit mijn feministiese betrokkenheid.

We weten al heel wat over de positie van vrouwen in onze maatschappij. Sinds het begin van de 'tweede feministiese golf' (voor Nederland eind jaren zestig) en vooral de laatste drie, vier jaar is ook in Nederland daarover een aardige stapel boeken verschenen.

We weten bijv. wel zo ongeveer hoe vrouwen, en mannen, opgevoed worden tot een bepaald gedrag, passend bij de rol die ze, volwassen geworden, vervullen. We weten ook het een en ander over het verband tussen die rol en de sociaal-ekonomiese positie van vrouwen.

¹ Zonder de zeer grote steun en de ideeën van Hanneke van Buuren en Aafke Steenhuis had ik dit artikel niet kunnen schrijven. Verder heb ik erg veel gehad aan de kritiese steun van de vrouwen uit mijn Fem-Soc-groep.

Is het dan nog zinnig om ook in de literatuur te kijken naar hoe vrouwen daar verbeeld worden? Literatuur immers is een sociale uiting; we vinden er, meer of minder vervormd, onze sociale houdingen en verhoudingen in terug. Dus literatuur zal niet zo'n ander beeld opleveren dan de niet-fiktionele informatie over vrouwen.

Inderdaad. Maar literatuur heeft, net als andere media, film, tv, toneel, krant, een konditionerende werking: bevestigend of, soms, veranderend. Daarom vind ik het toch van belang om na te gaan welke beelden over vrouwen literatuur, c.q. romans, overdragt op de lezers; om de werkelijkheid, verbeeld in de romans, te vergelijken met de sociale realiteit, en om te kijken in hoeverre ik vind dat die romans bevestigend zijn dan wel een bewustwording op gang brengen. Bovendien is het van belang om de literaire verwerking, de materiaalbehandeling (perspektief, schrijfwijze etc.) te analyseren. Want ook die geeft informatie over de visie op vrouwen, vaak informatie die niet-fiktionele of minder fiktionele teksten als krantartikel of essay nooit zo indringend kunnen geven.²

Op deze wijze literatuur analyseren is temeer van belang omdat in Nederland niet of nauwelijks in de literaire kritiek op deze manier naar literatuur gekeken wordt. Immers, ook in de literaire kritiek zijn voornamelijk mannen aan het woord. Zij kijken vrijwel nooit naar de rollen en beelden van vrouwen in de literatuur omdat die voor hen vanzelfsprekend zijn.

De meeste literatuurkritiek pleegt trouwens helemaal niet de kenmerken die de verhaalpersonen krijgen en de wijze waarop ze beschreven worden te vergelijken met de manier waarop dat type verhaalpersonen (kleinburger, vrouw, bejaarde) in de werkelijkheid voorkomt.

Maar zelfs literatuurkritici die werken vanuit deze literatuurbeschouwing, laten gewoonlijk de vergelijking van literatuur met de maatschappelijke werkelijkheid ten aanzien van vrouwen achterwege. Want ook zij zijn meestal mannen. Enkele vrouwen uit de feministiese hoek, met name Kate Millett in haar *Sekse en macht*, hebben de laatste tijd wel romans van mannelijke auteurs enigszins op de kenmerken die vrouwen in die romans krijgen, geanalyseerd. En de zogenaamde 'Women's Studies'-groepen in de VS zijn zich de laatste jaren ook, heel bewust, bezig gaan houden met vrouwelijke romanciers.³

² Een voorbeeld daarvan zijn de satiriese gedeelten in *De huilende libertijn* van Andreas Burnier. De manier waarop de huidige man-vrouw-verhoudingen daarin door deze literaire verwerking duidelijk gemaakt en gekritiseerd worden, geeft een soort informatie die nooit zo duidelijk en krities in een niet-fiktionele tekst (bijv. een tijdschriftartikel) is te geven.

³ De 'Women's Studies'-groepen in Noord-Amerika zijn groepen van vrouwen die zich meestal aan een universiteit, bezig houden met de manier waarop vrouwen in de verschillende

Maar noch Kate Millett, noch, voorzover ik weet, de 'Women's Studies'-groepen gaan uit van een materialistische literatuurbeschouwing. Een vorm van literatuurbeschouwing waarbij ik mij wél wil aansluiten. Ik zeg dat voorzichtig omdat de toepassing van de materialistische literatuurtheorie in concrete analyses bijzonder moeilijk is. Waarom die aansluiting bij de materialistische theorie? Omdat ik de maatschappij en de positie van vrouwen daarin tracht te analyseren vanuit het histories materialisme. Wanneer ik dus literatuur, een deel van de maatschappij, ga analyseren doe ik dat ook vanuit een materialistische theorie. Maar zowel de analyse van de maatschappij als die van de literatuur heeft uitbreiding nodig. Want in beide gevallen zijn het vrijwel altijd mannen die analyseren. Zoals in de materialistische maatschappijanalyse mannen bijvoorbeeld vergeten hebben de sociale en economische positie van de huisvrouw te bekijken en de manier waarop, voor mannen en vrouwen, patriërchaat en kapitalisme elkaar versterken. analyses die de vrouwenbeweging wel maakt, zo ook moet de materialistische literatuurtheorie, ten aanzien van vrouwen, uitgebreid worden. Mijn analyse van een aantal romans is een bescheiden poging om, in tegenstelling tot literaire critici, ook marxistische, het beeld van vrouwen in de literatuur te analyseren.

Vanuit een groot aantal van dergelijke analyses zullen we moeten proberen een materialistische literatuurtheorie te maken die ook de vrouwenkant belicht.

Ik heb voor mijn analyse alleen romans van vrouwen gekozen omdat ik het op dit moment, in deze fase van de vrouwenbeweging, belangrijk vind om na te gaan hoe vrouwen naar zichzelf en andere vrouwen kijken en waarom ze zo kijken. Want dat is voor de bewustwording van onze positie in de maatschappij minstens even belangrijk als om te zien hoe mannen vrouwen, letterlijk en figuurlijk, bekijken. De manier waarop wij vrouwen onszelf en andere vrouwen bekijken, zegt evenveel, zo niet meer over onze konditionering dan de manier waarop mannen ons bezien.

Toegepast op auteurs: ik vind het op dit moment van meer belang om te kijken naar het beeld dat vrouwelijke romanciers geven van vrouwen in hun werk dan naar wat mannelijke auteurs daarvan maken. Ik denk nl. dat sommige²¹ of velen van ons de onbewuste idee hebben dat vrouwelijke auteurs toch wel een minder konventioneel beeld zullen geven van vrouwen.

De keuze van de romans is in die zin willekeurig dat ik die romans geanalyseerd heb, die ik de laatste tijd gelezen of herlezen heb. De meeste zijn tamelijk recent verschenen. Zij is niet willekeurig in de zin dat ik, vanuit mijn feministische betrokkenheid niet toevallig deze romans en verhalenbundels lees:

wetenschappen, als objekt, al of niet, aan bod komen. Ze proberen de vele leemtes daarin op te vullen en nieuwe manieren van onderzoek te ontwikkelen. Voorzover ik weet was literatuurgeschiedenis en literatuurkritiek het eerste terrein van onderzoek van deze groepen²¹.

ze hebben alle vrouwen als hoofdpersoon, op *Bleekers zomer* en sommige verhalen uit *Allemaal tranen* na. Die zijn, zoals zal blijken, om andere redenen gekozen.

Het gaat om de volgende romans en verhalenbundels (zie voor een verklaring van de volgorde verderop):

Maartje Luccioni	Wie nu geen huis heeft	1974
Mensje van Keulen	Bleekers zomer	1972
	Allemaal tranen	1972
	Onze eeuwige honger	1973
Mischa de Vreede	Meisjes van dertig	1974
Annemarie Baardt	Het jongensuur	1969
Andreas Burnier	De huilende libertijn	1970
	Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen	1974
	Monika van Paemel	Amazone met het blauwe voorhoofd
Lidy van Marissing	Confrontatie	1974
	Ontbinding	1972

Welke kenmerken geven deze romans nu aan vrouwen? Om de analyse hiervan te verhelderen heb ik in elk geval naar de volgende punten gekeken:

- hoe is de houding ten opzichte van eigen lichaam en uiterlijk van de vrouwelijke verhaalpersonen
- hoe is de relatie tot mannen (afhankelijk/onafhankelijk; worden vrouwen er steeds voorgesteld in relatie tot mannen of niet)
- hoe is de relatie ten opzichte van andere vrouwen
- hoe kijken mannen tegen vrouwen aan

Juist deze punten, omdat die bij de konditionering van vrouwen voor hun positie in de maatschappij een grote rol spelen. De meeste vrouwen worden bijv. zo opgevoed, dat ze zich sterk bewust zijn van hun uiterlijk en de indruk die dat maakt op anderen, dat ze een heel weifelende houding hebben ten aanzien van hun eigen lichaam: zijn mijn borsten wel groot genoeg, mijn billen niet te dik?

Bovenstaande punten zouden kunnen suggereren dat ik eigenlijk de norm hanteer dat literatuur, voor zover het vrouwen betreft, zelfbewuste, onafhankelijke vrouwen moet verbeelden. Dat is dan een misverstand. Het gaat mij om literatuur die een bewustwording bij de lezer op gang brengt ten aanzien van de manier waarop vrouwen, en mannen, in deze maatschappij functioneren en eventueel ook hoe je daaraan iets kunt veranderen. Wat dat laatste betreft hebben lezers, heb ik althans, behoefte aan de verbeelding van een stukje werkelijkheid zoals die zou kunnen worden. Het eerste kan in literatuur op

velerlei manieren gebeuren. De materiaalbehandeling speelt daarbij een grote rol. Schrijfwijze, compositie, keuze van perspectief zijn immers evenzeer interpretatie van de werkelijkheid als de inhoud van een literair werk.

Vandaar dat ik bij mijn analyse niet alleen probeer te kijken naar de kenmerken die vrouwen meekrijgen in de genoemde romans maar ook naar de wijze waarop die vrouwen beschreven worden, naar die bewuste materiaalbehandeling dus en naar de visie die daaruit blijkt.

Een dergelijke analyse op een heel speciaal onderdeel doet bepaalde romans, bijv. *Het jongensuur*, de beide romans van Monika van Paemel en vooral *Ontbinding*, beslist veel tekort. Voor de andere geldt dat minder omdat de thematiek daar vaak draait om de vrouw—man-relatie, met alles wat daaraan vastzit. Op sommige elementen van een roman kan ik, in het kader van dit artikel, ook niet uitvoerig genoeg ingaan, m.n. op de structuur en schrijfwijze van Monika Paemels werk en op de montagetechniek in *Ontbinding*.

Al analyserende bleek me, dat ik de romans op een bepaalde manier kon rangschikken, dat er, met zeer veel voorzichtigheid, een bepaalde lijn te schetsen was. Heel globaal is die als volgt: in het werk van Maartje Luccioni en Mensje van Keulen worden vrouwen vaak door mannenogen bekeken. Beider werk geeft een traditioneel, maar wel verschillend vrouwbeeld, met enige uitzonderingen in het werk van Mensje van Keulen. Mischa de Vreede's roman toont eveneens een nogal konventioneel, maar waarschijnlijk wel reëel beeld van een veertigjarige alleenstaande vrouw. *Meisjes van dertig* is wat gemengder, blijft niet altijd, maar wel vaak, staan bij de oppervlakterealiteit van de vrouw—man-relatie.

Ook *De hullende libertijn* en de verhalen uit *Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen* hebben m.i. een gemengd karakter: wel en niet bewustmakend ten aanzien van de positie van vrouwen in onze samenleving.

In Monika van Paemels romans zijn de vrouwelijke hoofdpersonen heel erg bezig met hun relatie tot mannen en dit wordt weergegeven door middel van een heel losse, associatieve structuur.

Ontbinding tenslotte gaat maar zijdelings over de positie van vrouwen maar het probeert de lezer via structuur en betekenis bewust te maken van de relatie tussen de individuele situatie en het maatschappelijk systeem.

Tot slot nog één opmerking over de volgorde waarin ik de romans behandel: ik heb Mensje van Keulen vóór Mischa de Vreede geplaatst, niet omdat de kenmerken die de vrouwen in haar werk krijgen zoveel traditioneler zijn dan in *Onze eeuwige honger*, maar omdat Mensje van Keulens werk vanwege het perspectief (vaak vanuit mannen) goed te vergelijken is met dat van Maartje Luccioni en omdat Mischa de Vreede's werk qua thematiek goed aansluit bij dat van Annemarie Baardt.

Analyses

Wie nu geen huis heeft van Maartje Luccioni bestaat uit drie delen. Deel I en III bevatten de overpeinzingen van een overspannen leraar, gesprekken van zijn vrouw en wat brieven van hun kinderen. In deel II komen hun dochter Jeannette, haar franse man Jacques en vooral zijn grootmoeder Peine Loup aan bod.

De roman wordt beheerst door drie vrouwenfiguren: Ma, moeder van zeven kinderen en vrouw van een overspannen leraar; Opoe, de gestorven drentse grootmoeder die de leraar opgevoed heeft en die steeds in zijn dromen en gedachten terugkomt; en Peine Loup, de franse grootmoeder.

De moeder en de beide grootmoeders zijn als het ware twee zijden, positief en negatief, van één beeld, vruchtbaarheidsgodin en heks. De moeder: een ideaalbeeld van natuurlijkheid, vruchtbaarheid en vitaliteit, een soort vruchtbaarheidsgodin, positief dus. Maar die vruchtbaarheid roept toch ook jaloezie en angst op bij mannen, met name bij haar eigen man: vrouwen kunnen iets, hebben macht over iets, wat mannen niet kunnen en hebben (baarmoeder-nijd).

De beide grootmoeders, en vooral Peine Loup: een soort 'heksachtige' vrouwen, wat angstwekkend. Met name Peine Loup is in haar kleine franse dorp een geheimzinnige figuur met kennis over van alles en nog wat. De dorpelingen zijn bang voor haar. Jacques over Peine Loup: 'Zij had iets van een heks' (p. 120) en 'Zij miste een fundamentele warmte' (p. 121).

Het merkwaardige is dat we deze, en andere vrouwen, in de roman voor een groot deel leren kennen via de ogen van mannen. Vooral de vader ontwerpt een soort ideaalbeeld van zijn natuurlijke, vitale, vruchtbare vrouw: 'Je gaat zonder bagage door het leven, je bent eenvoudigweg, je hecht niet, je bent alleen beschikbaar, in je buik is het een komen en gaan van kinderen geweest, zo gewonnen, zo geronnen.' (p. 34)

Hij is jaloers op deze vruchtbaarheid, op haar zwangerschappen en bevallingen. 'Daar had je je buik, een langzame zwelling, je penis-substituut, maar soms denk ik dat het omgekeerd is: de penis is een baby-substituut, een miserabel substituut - denk eens: jullie een erectie van negen maanden, dat is nog eens wat, dan een urenlange build-up en aan het eind een explosie van minstens een kwartier. O, zo hoeven mij niets wijs te maken, dat kreunen, die saamgeknepen handen, je hoofd rolde heen en weer, je lippen vertrokken, gloeiende oren en dan daarna die komplette ontspanning (...). En wat hebben wij nou helemaal? Een stijve. Ja, fantastisch, hoor. Je bent er de koning te rijk mee en als een kaid rijd je naar binnen, en of het nu een vluggertje is of een lekkere lange, je komt er even slap weer uit. Een kopje kleiner gemaakt. Dan kun je verder afdruppen. Zij komt

minstens twee of drie keer klaar, meestal meer, een echte pikverslinder. Maar dat is nog niets: zij houdt er wat van over!' (p. 27).

En over haar uiterlijk: 'Net zo lag je toen in het hooi (...). Je haar rook zalig, je adem ook en ik staarde naar je borsten (...). Ze waren niet groot, maar heel mooi gevormd, vrijwel eender en met roze tepels waar ik tranen van in de ogen kreeg' (p. 11). Oude vrouwen zijn niet lelijk, als ze maar hun natuurlijke functie vervuld hebben; schoonzoon Jacques: 'Ik ben gefascineerd door de verlepte kegelborsten van afrikaanse negerinnen (...). Dat zijn tenminste funktionele borsten: eerst alleen een paar verrukkelijke lustobjecten, om in te knijpen en in te bijten, om te kneden, te strelen, te besabbelen - (...) - en later bovendien melkklieren, voedselprocessors of transformatoren. Het is een krankzinnige westerse of amerikaanse dwaling, dat ze dan erotisch al gauw waardeloos worden. Ze worden anders, dat wel, maar nauwelijks minder opwindend...' (p. 134).

Voor hem blijft de vrouw, jong of oud, wel lustobject. Beschikbare, zwangere, natuurlijke vrouwen, dat is de norm. Vrouwen die niet tegen zeven kinderen kunnen, worden verpieterd afgebeeld. Pa: 'Die van Henk, die hebben gewoon twee kinderen: comme tout le monde, maar Annie altijd moe, vaak ziek. Ik zag hem guzig naar je kijken zoals je daar zat, met je vuurrode wangen en je haar maakte een soort stralenkrans rond je hoofd' (p. 20).

En vader naar aanleiding van een brief van zijn dochter Jeannette die praat over stoppen voor het voeden van een baby tijdens een autotocht: 'Stoppen voor een voeding. Nu daar deed jij (= moeder van Jeannette) niet aan. Enfin, jij had ze natuurlijk aan de borst, dat is wel makkelijker. Wat ik je allemaal niet heb zien doen met een kind aan de borst: telefoneren, tafel dekken, in pannen roeren, een boodschappenlijst opmaken...' (p. 45).

Dit dan allemaal via de ogen van de mannelijke verhaalpersonen in het boek. En de vrouwen? De moeder zegt niets over haar eigen of andervrouws uiterlijk. Ze is gewoon, ze denkt daar niet over na. Peine Loup sluit zich aan bij het mannenoordeel, kijkt, wat dit betreft, met een mannenblik: 'Blond is Jeannette, heel blond. En ze heeft het lang. Wat dat hier in het zuiden betekent, zo'n golvende blonde haardos, dat kan ze niet echt weten' (p. 76).

Hun beeld van wat een vrouw is en moet zijn sluit, met enige relativering, wel aan bij dat van de mannelijke verhaalpersonen. Moeder over haar schoonzus, wat milder dan Pa: 'En de kinderen... maar ook dat ging vanzelf en na al die jaren lijkt mij dat toch eigenlijk wel het beste. (...) Je moet natuurlijk een goede gezondheid hebben. Voor Annie was twee eigenlijk al te veel. Ze heeft ook beetje bij beetje haar hele buik zowat leeg laten knippen, afschuwelijk, elke keer een drama. Als je het wel beschouwt, heeft Henk dat eigenlijk allemaal erg goed verdragen. Heel flink...' (p. 195).

Nota bene: de vrouw is niet het 'slachtoffer', maar de man! Voor het overige zijn de moeder en de beide grootmoeders eigenlijk best redelijk onafhankelijke persoonlijkheden: ze horen wel bij een man, maar ze kijken niet tegen hem op, ze hebben toch een bepaald soort onafhankelijkheid: als een wijfjesdier ten opzichte van het mannetje.

En ten opzichte van bepaalde gebieden hebben ze sterk het gevoel van 'dit is ons terrein, kom daar als man niet aan, daar weet je niets van. Peine Loup bijv. over abortus: 'Nu praat het hele land over abortus maar een vrouw moet straks nederig aan een commissie toestemming gaan vragen, een commissie van mannen, wel te verstaan. *Wat hebben mannen daarmee te maken.* Het is ons domein, en de dokters zijn er binnengedrongen en ze hebben ons oude toverkollen langzamerhand verdreven. *We hebben ons laten imponeren door die pikken'* (p. 109).⁴

Maar er zit een dalende lijn in die onafhankelijkheid: de moeder is al minder onafhankelijk dan de beide grootmoeders. En Jeannette is echt afhankelijk van Jacques, ze kijkt tegen hem op; een soort kindvrouwtje: 'Ik had nergens bepaald zin in, daar voelde ik me te uitgeput voor. *Maar Jacques is gelukkig heel geduldig*, en zoals vaak als je moe bent, gingen de orgasmen onverwacht lang door en diep' (p. 117).

De kinderen (Jeannette, Jetje, Agnes) hebben ook niet meer dat natuurlijke, volle, dat beschikbare ten opzichte van seksualiteit en kinderen krijgen. Jeannette heeft niet genoeg melk, vindt één kind al heel veel werk, Jetje gaat moeizaam om met seks. Moeder: 'De kinderen zijn vaak zo streng, zo serieus.' En: 'Terughoudendheid heb ik nooit gekend, de notie van taboe was mij vreemd. De jongeren van nu lijken mij verstrikt in warnetten van principes, theorieën, alles uitgekend en uitgesponnen' (p. 194).

En de jonge mannen laten het beeld van de 'vrouw als vruchtbaarheidsgodin' vallen. Ze zien niet meer op tegen hun scheppend vermogen; een penis is een baby-substituut, nee, een clitoris is een 'poppe-pikkie': 'Laat eens kijken... ja waarachtig, de clitoris is een echt penis-rudimentje, verdomd, een poppe-pikkie! Jullie zijn wel fantastisch geoutilleerd' (p. 211).

Zoals gezegd, we leren de vrouwen in deze roman voor een groot deel kennen via mannenogen. Van het totaal van 210 pagina's ligt op 106 pagina's het perspectief bij mannen, terwijl het boek vrijwel alleen over vrouwen gaat (Opoc, Peine Loup, Ma, Jeannette, Jetje etc.). En via die manneogen krijgen we ook de meeste bespiegelingen over vrouwen. De vrouwen zelf verdiepen zich, misschien op Peine Loup na, veel minder in zichzelf; ze krijgen gestalte

⁴ Steeds wanneer gedeelten van de citaten gekursiveerd zijn, zijn dat mijn kursiveringen.

via (telefoon)gesprekken en brieven. Ze zijn veel direkter. En op hun beurt houden ze geen uitgebreide bespiegelingen over hun 'ideale' man.

Waarom deze ingewikkelde weg gekozen om al die vrouwen, en vooral de moeder, zo sterk via mannenogen gestalte te geven? Biedt dat Maartje Luccioni beter de gelegenheid om zo een loflied te zingen op de natuurlijke vrouwelijke vrouw die melk genoeg heeft, veel kinderen wil en krijgt, altijd beschikbaar is en altijd klaarkomt bij het vrijen, dan uitsluitend via vrouwenogen? Zou het in dat geval toch wat al te irreëel klinken allemaal?

Wie nu geen huis heeft geeft een traditioneel beeld van de vrouw. Het belicht de in Maartje Luccioni's ogen positieve zijden van dat traditionele beeld.

Ook *Bleekers zomer* en *Allemaal tranen* van Mensje van Keulen geven een traditioneel beeld, maar dan met belichting van de negatieve kant. En ook in haar werk kijken we vaak via mannen naar vrouwen.

In de roman *Bleekers zomer* ligt het perspectief bij een man; in de verhalenbundel *Allemaal tranen* ligt in ongeveer de helft van de verhalen het perspectief bij een 'alwetende verteller', maar de sympathie ligt wel weer steeds bij een man. In de andere helft kijken we door de ogen van een meisje of vrouw, de ik-figuur van het verhaal.

Het beeld van vrouwen in de eerste groep (*Bleekers zomer* en de helft van de ik-verhalen uit *Allemaal tranen*) verschilt van het beeld uit de ik-verhalen. In die eerste groep komen vrouwen er over het algemeen slecht af.

Mensje van Keulens werk verbeeldt het leven van de kleinburger, het zielige mannetje dat een pinnige echtgenote of een boze schoonmoeder heeft, dat in het huwelijk gestonken is, dat een held wil zijn maar er benauwd voor is. Zijn wereld wordt beschreven aan de hand van een hele reeks attributen ('de old-finish-kleerkast', 'een rij verschoten plastic plantjes in schuimrubber aarde'). En ook de personages krijgen allerlei attributen toegeschoven, vooral betrekking hebbend op hun uiterlijk. Voor vrouwen bijv.: het plastic regenkapje, de speciale schoenen van de gemaksschoenenwinkel, de afgekloven nagels, kleurloos slap en vet haar, de achteruitgestoken brede kont, en alle attributen die je maar bedenken kunt die vrouwen tot afgrijpselijke wezens maken.

Nu zijn de mannen ook niet steeds van zulke plezierige attributen voorzien, maar vrouwen komen er aanzienlijk slechter vanaf. Mannen zijn nog geregeld, hoewel stereotiep, aardig, maar vrouwen zijn stereotiep en bovendien krenge en trutten, te dik, te mager of te oud.

Over dikke vrouwen bijv.: 'Tot Leiden had ie op een klapstoeltje naast de deur gezeten. Tot er een dikke vrouw instapte die zich vlak voor z'n gezicht, aan de eerste de beste stang vasthield. Hij keek naar de achterkant van haar rok die korter hing door de kreukels en toen ie zag dat ze haar as telkens verplaatste

waarbij haar kolossale heupen een forse zwaai maakten stond ie op en bood haar met een vriendelijk gebaar zijn zitplaats aan. Toen ze eenmaal zat zuchtte ze opgelucht en haalde een groot tablet toffees uit haar handtasje. Ze brak er een rij van vier stuks af en stak die in haar mond' (*Bleekers zomer*, p. 15). Uit *Allemaal tranen*: '... en groet krakend de slager en diens vrouw, een op haar achterpoten lopende blonde zeug' (p. 89). Over magere vrouwen: 'De wandelende tak die luisterde naar de naam Coba' (*BZ*, p. 55). En verderop over hetzelfde meisje: 'Coba was bezig haar broek uit te trekken. Bleeker voelde zich onpasselijk worden en na een blik op haar bleke pezige benen die stijf spartelend als geitpoten uiteengingen...' (p. 57).

Over een mager meisje: "'Zo...'", hij schopte haar rok omhoog, liet 'm terugvallen, draaide haar bevende lijf rond, taxeerde en gaf haar een klap op haar kont, "niet veel te halen"' (*AT*, p. 12).

Oudere vrouwen worden bijv. zo beschreven: 'Een lucht van boterzuur dampte uit haar jurk' en 'Daatje liep in haar onderjurk, kleurloos en vlekkelig als de huid op haar kuiten en armen, naar de rij potten op het urgeltje' (*BZ*, p. 23). En bepaalde onderdelen van vrouwenlichamen als haren, nagels, mond, knieën en voeten krijgen heel beeldende beschrijvingen mee. In *AT*: 'Hij keek op haar kruin. Ze had net zulk haar als Nel, slap en vet, met roos rond de scheiding' (p. 57). In *BZ*, p. 42: 'Het verkoopstertje dat 'm gisteren tijdens zijn wandeling was opgevallen viel tegen van dichtbij. Haar mond was week en schraal aan de randjes als bij een oude flikker en de punt van haar neus zat zo hoog dat ie midden in de gaten eronder keek'. En in *AT*: 'Terwijl de twee ontevreden lijntjes naast Nels mondhoecken hem, als ie een tijdje naar haar keek, deden denken aan haar custardpuddingen die bij het storten wel eens uitzakten en fijntjes scheurden als ze niet stijf genoeg waren' (p. 58). De vrouw is niet mooi, en dan doet ze haar huishoudelijke taken ook nog niet altijd goed!

Over vingers: 'De vingertjes waren rood en schilferig en liepen uit in vlezige bolletjes waarin de nagels tot pijn toe waren afgekloven' (*AT*, p. 57). En knieën: 'Het licht uit de koelkast viel gemeen over de knokigheid van haar knieën' (*BZ*, p. 5).

Het is duidelijk: vrouwen worden op onsympathieke wijze bekeken en beschreven. Ze moeten aan allerlei normen voldoen: niet te dik, maar ook niet te mager, niet (te) oud en vooral geen schoonmoeder zijn.

In de ik-verhalen van *Allemaal tranen* kijken we door de ogen van een meisje of soms een jonge vrouw. Ook daar vinden we die negatieve blik, maar milder. Bijv. *AT*, pp. 21-22: 'We gingen naar huis, vergezeld door opa, oma en enkele ongetrouwde tantes. Ze hingen aan elkaars armen. Je kon zien dat de vrouwen familie van elkaar waren: ze waggelden met dezelfde zwaai'.

En soms dezelfde normen; mager zijn bijv. is niet mooi, mollig zijn wel. 'We gingen op de grond liggen, ik half overeind onder de wasbak. Kees trok mijn maillot naar beneden en van een voet af, zodat ie als een hoopje was om de andere voet bleef hangen. Nellie was zo vlezig, op haar trut zaten blonde haartjes, terwijl het vlees in mijn bekken als een kuil hing. Toen Kees op me lag en ik op zijn bepukkelde billen keek, die zich plotseling als spierballen samentrokken, werd ik zo misselijk dat ik uit alle macht onder hem vandaan kroop...' (p. 29). Eerst worden de kutjes vergeleken: ben ik dikker, dunner, mooier, lelijker dan jij? Typies meisjes (en vrouwen) onder elkaar. De vergelijking met het vriendinnetje valt weer eens negatief uit.⁵ Dan pas komt de jongen in zicht, als ze ineens z'n bepukkelde billen ziet die merkwaaardige bewegingen maken. Ook hij komt er niet zo gunstig af.

Twee ik-verhalen, *Tigertits Rosie* en *De treurigste ziekte*, geven min of meer de omkering van een veel voorkomende situatie in de niet-ik-verhalen en *Bleekers zomer*; daar is de man vaak slachtoffer van de vrouw, hier is het omgekeerde het geval.

Tigertits-Rosie, het meisje (ik-figuur) is door een paar agenten dronken van de straat opgepakt. ' "Logeer je hier?" Met tegenzin gaf ik het adres van de tantes. Opgepakt wegens dronkenschap. Ik moest er niet aan denken wat voor gezichten ze straks zouden trekken. Erg best kon ik er ook niet meer aan denken omdat de agent naast me een arm over mijn schouders legde en met z'n hand onder m'n bloesje ging. Op het moment dat z'n vingers onder m'n beha kropen, schoof ik opzij zodat ze er weer uitschoten. Ik schoof verder, tot ik klem zat tegen de deur. Machteloos. Ik had zulke dunne dijen dat ie genoeg ruimte had om het belemmerende stukje kruiskatoen opzij te schuiven. Onhandig en haastig wroette hij met z'n vingers, krampachtig lichtte hij af en toe z'n kont iets van de bank. Pas toen de auto vaart minderde, trok hij z'n hand terug-rook er even aan en veegde hem af langs zijn dij' (p. 47). Op het politiebureau beklagt het meisje zich: "Ik zou u nog wat willen zeggen", zei ik beledigd. "De agent naast me in de wagen zat de hele tijd aan me". Hij vloog overeind. Met een vuist sloeg hij op het dossier. "Als je mijn dochter was", huilde hij als een kastaat, "brak ik eigenhandig de benen onder je vandaan". Bij deze werd de laster aan mijn strafblad toegevoegd' (p. 51). En in *De treurigste ziekte*

⁵ Steeds wanneer ik in dit artikel van gedrag of van eigenschappen zeg dat het 'typies vrouwelijk' of 'traditioneel-mannelijk' is, bedoel ik niet te zeggen dat alle of de meeste mannen of vrouwen 'van nature' een dergelijk gedrag of dergelijke eigenschappen hebben. Maar wel dat, vanwege de verschillende posities die vrouwen en mannen in onze maatschappij plegen in te nemen, er bij vrouwen andere eigenschappen sterker ontwikkeld worden (bijv. het verzorgen van mensen, emotioneel zijn) dan bij mannen (bijv. verstandelijk zijn).

vinden we een beschrijving van een pil-kontrolé bij de dokter waar de vrouwelijke hoofdpersoon zich een objekt voelt. 'De eerste keer dat ik voor zo'n speciaal onderzoek kwam, droeg ik een spijkerbroek. De paar passen die ik, slechts gekleed in een T-shirt, van gordijn naar onderzoekbed moest afleggen voelde ik mij zo vernederd dat ik de keren erna nooit meer vergat een rok aan te hebben.' En: 'Terwijl ik (...) in m'n maillot stapte, riep ie vrolijk onder het spoelen: "U vindt het geloof ik, niet zo leuk hè?" Knapperd. Hoe kon je een schroef met een temperatuur van nul in je kut lekker vinden, terwijl hij, dik bebrilde grijsaard met z'n dandybruine vakantietint en warme blik, tussen je benen loerde' (pp. 72-73).

Mensje van Keulens werk zit als het ware een beetje op de wip. Een groot deel van haar werk geeft misschien best wel een reële verbeelding van hoe vrouwen en mannen vaak naar (andere) vrouwen kijken. Maar ik vind het een bevestigend realisme: het blijft staan bij dat wat je zo op het eerste gezicht ziet. En schrijfwijze (sterk attributisme) én keuze én uitwerking van het perspectief werken mee aan dat bevestigende en laten de (stereotiepe) visie van de auteur zien. In sommige ik-verhalen evenwel krijgen de vrouwen wat minder stereotiepe kenmerken en kijkt de ik-persoon iets verder dan de oppervlakte van de realiteit.

Het werk van Maartje Luccioni en Mensje van Keulen, waarin we vrouwen heel vaak door de ogen van mannen bekijken, levert dus een min of meer stereotiep beeld op; meer bij Maartje Luccioni, meer én min bij Mensje van Keulen.

Dat wil niet zeggen dat je met zo'n perspectief niet ook anders zou kunnen werken. Met andere woorden wanneer het perspectief bij een man ligt hoeft het vrouwbeeld bepaald niet per se stereotiep te zijn; en dus ook wanneer het perspectief bij een vrouw ligt niet per se minder stereotiep.

In de andere romans die ik geanalyseerd heb ligt het perspectief steeds bij een vrouw. We zullen zien of dat veel verschil maakt.

Mischa de Vreede's *Onze eeuwige honger* heeft een veertigjarige ongehuwde alleenstaande vrouw als hoofdpersoon. Ze heeft haar baan opgezegd en leeft van de erfenis van haar ouders. Ze voelt zich vaak erg alleen. Haar enige doel is, zorgen een man haar flat binnen te krijgen die uiteindelijk met haar trouwen wil. Ze maakt haar plezier en tevredenheid volledig afhankelijk van de ideeën, normen en blikken van mannen: de dokter, de melkboer, de PTT-ambtenaren die haar telefoon aanleggen, de kerels uit het café, de man op het café-terras. Allemaal zijn ze potentiële kandidaten, en dat is de enige manier waarop ze ze bekijkt.

De vrouw is zich voortdurend bewust van haar uiterlijk en bezig met de

indruk die dat uiterlijk maakt op anderen, mannen voornamelijk. Bijv. op p. 49, ze denkt eraan dat ze, nu ze leeft van de erfenis van haar ouders en dus niet hoeft te werken, elke dag op elk moment in de zon kan zitten. 'Ze zou er nu elke warme dag op uit kunnen trekken of ze zou thuis op haar balkon kunnen zitten. Bijna bloot. Ze zou er een nieuwe bikini met bijpassende jas voor kopen, zodat ze er verzorgd bij liep als er plotseling iemand kwam'.

Ze wil een spijkerbroek kopen: 'Ze kon nu aantrekken wat ze wilde. Ze voelde haar portemonnee in haar mantelzak. Dik, glad en gevuld. Ze herinnerde zich snel wat ze aanhad, en of ze daarmee onder vreemde ogen kon komen. Zwarte kant was het, een vleeskleurig stepinnetje...' (p. 50).

Ze vindt dat uiterlijk ook zo belangrijk dat ze van een nieuw kledingstuk (spijkerbroek) ook een heel ander leven verwacht: 'Ze moest wennen aan haar nieuwe verschijning. In de etalage-ruiten waarin ze zichzelf tegemoet liep of een eindweegs vergezeld, waar ze zelfs voor stil bleef staan zonder verder te kijken dan de weespiegeling van het glas, zag ze een onbekend, vlot, zelfs ietwat slonzig wezen. Nu zij zelf zo anders was, zou haar leven ook wel anders worden. Weer heel andere mensen zouden zich tot haar aangetrokken voelen. Niet alleen dronken mannen in café's en op terrasjes, voorbijgangers of negers, maar ook wel artiesten, hippies, jonge kunstenaars op zoek naar een moederfiguur' (p. 86).

Dit bewustzijn van haar uiterlijk wordt bijna tot een soort gespleten blik; typies 'vrouwelijk' trouwens: voor de helft in jezelf zitten, en voor de andere helft tegen jezelf aankijken, met de blik van een ander. 'De telefoon (...) was dan eindelijk aangelegd. Door twee mannen (...) die deden of ze niet zagen dat ze nog rondliep in haar ochtendjas, een tamelijk *dramatisch* gewaad, waarvan ze, *semi-nonchalant*, alleen de middelste knopen had dichtgemaakt zodat haar hals en schouders bloot waren en er bij het lopen lange stukken heen te zien kwamen' (p. 5). (De gespleten blik blijkt vooral uit de kursieve gedeelten.)

Ook bij de pilkontrolle bij de huisarts maakt ze zich steeds druk om de indruk die haar uiterlijk, waarbij ook haar hele lichaam hoort, maakt: 'Ze bleef naast het hoge bed staan, omdat ze een hekel had aan het zitten wachten, waarbij ze, dat wist ze van de vorige keren, vast zou plakken aan de bekleding, overmatig zou zweten in de plooiën van haar huid' (p. 21). Het is een vies gezicht voor anderen dat je met je kut vastplakt aan de onderzoekstafel. Zo maakt het ook geen goede indruk als je (teveel) zweet. Zo'n gevoel bij een pilonderzoek zou overigens best uitgangspunt kunnen zijn voor niet alleen een reëel maar ook een bewustmakend beeld, maar dat gebeurt niet! Vergelijk daarmee eens de boven al aangehaalde passage uit het verhaal *De treurigste ziekte* van Mensje van Keulen. Daar gaat het om haar gevoel van objekt-zijn, niet om de uiterlijke indruk die ze maakt.

Via haar uiterlijk probeert de vrouw contact te krijgen met mannen. En van die mannen is ze, zoals gezegd, bijna volledig afhankelijk. Ook voor de manier waarop ze seks heeft, met een man net opgepikt van een café-terras: 'Ze zag nu dat hij wilde dat ze bij hem kwam. Ze knoopte haar ochtendjas los en liet die van haar lichaam glijden. Verlegen ging ze naast hem liggen, op de lege plaats in haar eigen bed waar hij bevelend met zijn vlakke hand op klopte. Nu gebeurde het wel. Veel te vlug naar haar zin. Alles had ze willen meemaken, voelen, ruiken, aftasten' (pp. 41-42). Ze laat ook alles maar begaan. Twee halfdronken mannen betasten haar uitvoerig in de bioskoop; maar ze wordt afgekeurd, ze willen niet met haar mee (pp. 75-76).

Deze vrouw is volstrekt afhankelijk van het hebben van een man. Misschien nog niet eens zo zeer omdat ze zich zelf echt eenzaam voelt, maar omdat ze het idee heeft dat ze, nu ze veertig is, op moet schieten, anders krijgt ze niemand meer. Omdat ze die man niet krijgt, pleegt ze aan het einde van het boek zelfmoord. Vrouwen komen nauwelijks voor in het boek en als ze voorkomen zijn ze bedreigend, want ze praten over vriendjes, mannen, verloofdes, die zij niet heeft. Vrouwen komen alleen voor als vrouwen van een man; en die wil zij nu juist ook zo graag.

De gespleten blik, het voortdurend letten op de blik van anderen: hoe zie ik eruit, wat vonden ze van me, ben ik wel mooi genoeg, vlot genoeg, niet te truttig, niet te oud is een erg goede verbeelding van hoe vrouwen zich vaak voelen. Ze zijn zich inderdaad heel dikwijls voortdurend bewust van hun uiterlijk; dat is innumers één van de belangrijkste punten waarop ze beoordeeld worden. In zoverre geeft Mischa de Vroede's roman een erg reëel beeld. En dat beeld is misschien ook heel reëel voorzover het de problematiek van een alleenstaande vrouw betreft. Maar het is geen bewustmakende verbeelding. De oorzaak van het probleem van deze vrouw (eenzaamheid omdat ze geen man heeft en al veertig is) ligt volgens de weergave in deze roman vooral bij de vrouw zelf, in haar psyche, in haar gedrag. De roman laat helemaal niet zien dat de problematiek van deze vrouw geen puur-individuele zaak is, maar sterk sociale wortels heeft; en dat de zij-figuur allerlei sociale normen ten aanzien van ongehuwde veertigjarige vrouwen en vrouwen in het algemeen geïnternaliseerd heeft.

Ook Annemarie Baardt's *Meisjes van dertig* gaat over een ongehuwde vrouw, inderdaad van bijna dertig, Dora Verhulst. Zo af en toe, voor langere of kortere tijd, heeft ze een vriend, maar er zijn wel problemen met het alleen-zijn. Aan de andere kant zet ze zich sterk af tegen het traditionele huwelijk, waarin volgens Dora de partners of veel te sterk aan elkaar vastzitten of de één probeert de ander te overheersen.

In het laatste patroon beschrijft ze het huwelijk van haar ouders, met al haar eigen jeugdherinneringen erbij. Ze is vol wrokkig verwijt tegen haar moeder, die volgens Dora haar vader onderdrukte. Moeder is de grote boosdoenster, zij heeft vader van zijn vrijheid beroofd. 'De herinnering aan hoe hij ons op z'n fiets liet rijden is me zo dierbaar, omdat het zo zelden gebeurde. Meestal was hij te moe om ons zelfs maar te zien. Met een volslagen lege uitdrukking op z'n gezicht zat hij aan tafel. Hoe heeft ze het voor elkaar gekregen dat daar als bij toverslag verandering in kwam zodra ze vertelde over onze wandaden? Eens was hij toch een vrij man?' (p. 22).

Moeder zorgt ervoor, dat vaders vrienden niet meer komen omdat ze niet met hun vrouwen overweg kan, en 's morgens bij het opstaan is Pa, volgens Dora, ook al de pineut: ' "Meisjes, opstaan! Kwart voor zeven!" Iedere morgen dezelfde woorden, in dezelfde toonaard. (...) Onze directrice liet het 's ochtend^s echter afweten. (...) Dan pas werd de directrice wakker gemaakt, die in tegenstelling tot de meisjes, zich niet hoefde te wassen, te kleden en schoolboeken in te pakken, maar die in gewatteerde duster alleen maar brood hoefde te snijden' (p. 67). Dora heeft een erg sentimenteel beeld, over wat een échte moeder dan wel is en zou moeten zijn: 'Moeder. Zoals anderen het soms uitspreken roept het bij mij het beeld op van buurvrouw van Goethem, goedmoedig rond in haar bloemetjesshort, waar ik tegenaan lounde als ze boterbabbelaars maakte. Boerin Vermeulen die het brood tegen haar borsten drukte om er dikke plakken van af te snijden. "Hier me kind". Of het nonnetje in het ziekenhuis waar ik vakantiewerk deed. De hele dag praatte ze tegen me, behalve als ze de planten water gaf. Met tere vingers verwijderde ze een blad van Gods wondere schepping. *Ja, de aardigste vrouwen die ik heb gekend waren dik, dom en gelovig*' (p. 48).

Omdat haar jongste zus, Marga, zo naar haar moeder trekt, deelt ook zij in de antipathie van de ik-figuur. Ze verwijt Marga eigenlijk eenzelfde soort gedrag als haar moeder: een man 'inkapselen', van zijn vrijheid beroven. 'Je bent nu mevrouw Bol. Je zoon slaapt bij je moeder en je bent nu een avondje uit. Je voelt je goed, omdat je weet waar meneer Bol is, veilig thuisgehouden door je dochter. Willem past op Sandra, hoe lief kun je dat zeggen. Je hebt het dan ook getroffen met zo'n aardige, attente man. Dat je destijds na negentien jaar gedisciplineerd gezinsleven gevallen bent voor z'n eigengereide persoonlijkheid^{en} vrij beroep ben je (...) vergeten. Ik herinner me nog, hoe trots je hem aan me voorstelde en hoe dat sindsdien veranderd is' (pp. 42-43).

Dora woont met een hospita en twee andere vrouwen, Heleen en Eefje, in een huis. Van Heleen geeft ze het volgende beeld: 'Haar karatelessen, het lidmaatschap van een geëmancipeerde vrouwenvereniging en de biljartclub die

ze heeft opgericht zijn haar in het dagelijks leven niet aan te zien. Lang en slank, met een gezicht waarin alleen de vochtige lippen iets sprekends hebben, lijkt ze eerder een verwend fotomodel...' (p. 45).

Aan de ene kant het cliché van een geëmancipeerde vrouw, de biljartklub, de karatelessen; aan de andere kant haar uiterlijk dat kennelijk niet bij Dora's beeld van zo'n vrouw past.

En Dora over Heleens ideeën: 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap, maar vooral dat laatste, wat in de stencils die haar vereniging verspreidt trouwens zusterschap heet. Maar kunnen wij zusters zijn met zulke verschillende ouders? Haar vader een bullebak van een aannemer (...). Haar moeder een eenvoudig mensje, lief en arm gebleven (...). Heleen hun enig kind, al vroeg in de bres gesprongen voor het onderworpen wezen uit wier schoot ze is voortgekomen, tegen het zaad dat hen tiranniseerde. Vrouwenemancipatie, natuurlijk is dat het antwoord. Verhef je moeder en wreek het op je vader! Maar zie je niet dat het voor mij heel anders ligt? Die moeder van mij, die hoeft helemaal niet verheven te worden' (p. 46).

En dan krijgt meteen haar moeder er weer van langs die, nadat de kinderen uit huis zijn, meteen zelf aan het werk gaat. Ze maakt promotie op promotie, en op de dag dat haar vader door 'reorganisatie' gedwongen, met vervroegd pensioen gaat, wordt zijn vrouw directrice van een bejaardenhuis. Dora besluit dan ook: 'Nee, zij heeft zich gewroken op het zaad dat haar bevrucht en ons verwekt heeft. Dus wat rest mij?' (p. 47).

Eefje krijgt een positievere beschrijving mee, maar daarbij zet Dora zich wel meteen weer af tegen Heleens ideeën: 'Volgens Heleen is ze (Eefje) nimsomaan, met een dwangmatige zelfverachting. (...) Misschien is ze eenvoudig een lieve meid, zoals Marga vroeger was, slechts levend om te behagen. Behaagziek heet dat in Heleens terminologie' (p. 50). Kortom, alle aardige vrouwen zijn dik, dom, gelovig of lief; de rest is onaardig: ze zijn te zelfstandig, overheersend of ze beroven mannen van hun vrijheid.

En de hoofdpersoon zelf? Haar relatie tot mannen is nogal onafhankelijk. Ze verdient haar eigen brood als lerares Nederlands en als mannen haar vrijheid teveel in het gedrang brengen, verbreekt ze de relatie. Zolang die relatie bestaat heeft ze een wat moederlijke, beschermende houding.

En anders dan ten opzichte van haar moeder, maakt ze over die mannen soms heel nuchtere opmerkingen: 'We lagen naast elkaar in het donker te staren en ineens zegt hij: "Ik zou best een kind van je willen"'. Het gesprek dat toen volgde! Hij die vrij wil zijn, die niet wil trouwen, nu niet en nooit, alleen maar leven voor z'n werk en voor zichzelf, en toch... een vrouw die net zo is, vindt hij koel en abnormaal' (p. 121).

Over haar houding ten opzichte van haar eigen lichaam, en tegenover seksualiteit komen we voornamelijk uit het verleden iets te weten: de eerste menstruatie, de eerste beha die vader voor haar koopt, moeder zag het natuurlijk weer niet, en het verlies van haar maagdelijkheid, kennelijk voor haar geen schokkende ervaring, wel voor haar moeder. *Meisjes van dertig* is een verhaal dat meestal niet naar oorzaken zoekt. Sommige beelden, met name over een soort moeder zoals de hoofdpersoon Dora heeft, kunnen heel juist zijn, maar het zijn, weer, geen bewustmakende beelden.

En zoals Dora bij de relatie van haar ouders niet speurt naar achtergronden en oorzaken, zo doet ze dat ook niet bij haar verzet tegen het burgerlijke milieu waaruit ze komt: een puberaal verzet, dieper gaat het niet.

Maar als je *Meisjes van dertig* vergelijkt met *Onze eeuwige honger* is Dora toch een vrouw die veel onafhankelijker is, veel meer zelfbewustheid heeft dan de vrouw uit de laatste roman. Dora is bezig met de rol van vrouwen: die van haar moeder, haar zuster, Heleen, Eefje en haarzelf; op dat nivo van bewustheid zit de zij-figuur uit *Onze eeuwige honger* bepaald niet. Betekent dat ook dat het de lezer meer stimuleert tot bewustwording?

Het meisje Simone in *Het jongensuur* van Andreas Burnier en de vrouwen in haar roman *De huilende libertijn* en in de verhalen uit *Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen* zijn nog veel bewuster met die vrouwenrol bezig.

In *Het jongensuur* beleven we met het joodse meisje Simone de oorlog van achteren naar voren, van 1945 naar 1940. Het jood-zijn en het meisje-zijn bepalen sterk de ideeën, gedachten en gevoelens van Simone: ze wil graag bij iemand of bij een groep horen, niet steeds opgejaagd worden, van het ene onderduikadres naar het andere; en ze wil geen meisje zijn, niet beperkt worden door allerlei gedragsnormen die haar als meisje opgelegd worden.

In 1940 is het óérste het belangrijkste, in 1945 (het begin van het boek dus) het laatste. De verbinding zit hierin dat de veertienjarige Simone met alle geweld aansluiting zoekt bij de jongens en naarmate ze 'jonger' wordt ook bij groepen die niet alleen uit jongens bestaan, als ze maar ergens bij hoort. Hoe 'ouder' Simone wordt, hoe essentiëlere bezwaren ze voelt tegen het vrouw-zijn. Dat ligt wel voor de hand: naarmate een mens ouder wordt, wordt ie, volgens *Het jongensuur*, steeds beperkter en de beperking tot een bepaald 'vrouwelijk' gedrag wordt van je negende tot je veertiende ook steeds meer merkbaar. Simone zegt het zelf: 'Ten vierde had ik gemerkt dat naarmate je ouder werd, het hatelijk verschil in vrijheid tussen jongens en meisjes toenam' (p. 20). En met die toename van de beperking wordt Simone zelf ook beperkter in haar gevoelens en gedachten. Niet mogen voetballen, truttige dingen moeten doen

als handwerken of tafeldekken, zelf geen geld verdienen, niet een beroep kiezen en dan ook doorwerken in dat beroep als je trouwt en kinderen krijgt, noemt ze in 1945 als bezwaren tegen het vrouw-zijn.

In 1944 maakt ze met haar vader de bevrijding mee. Vrouwen die met de bezetters geheuld hebben, worden kaalgeschoren. Simone vraagt: 'En de mannen die fout waren? Misschien op bijltjesdag, als dat nog komt.' 'Maar die vrouwen?' 'Dat zijn hoeren, dat is wat anders.' (pp. 44-45). En ze bedenkt: 'Vrouwen en joden, dat is bijna hetzelfde (...). Ze kunnen niets terug doen, ze zijn altijd schuldig' (p. 45).

In het begin aanvaardt ze haar vrouw-zijn nog wel, wordt ze er ook nog niet door beperkt. Maar hoe ouder ze wordt, hoe meer ze er tegenaan botst en hoe minder ze het aksepteert. Ze krijgt borsten, ze menstrueert voor het eerst: 'Het duurde even, de schrik, maar toen begreep ik wat het was. De puberteit was begonnen en ik was géén jongen geworden.' Ze laat zich een jongenskop knippen. 'Het bloed vloeide nu in een klein stroompje. Plotseling leek het haren knippen mij futiel en machteloos. Ik begon te huilen en huilend bereikte ik het tuinhuis' (pp. 39-40). Ze beseft het: het is een onontkoombaar biologies lot; met alle sociale gevolgen vandien.

In de verhalen uit *Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen* en in *De huilende libertijn* spelen mannen nauwelijks een rol meer, tenzij een heel ondergeschikte.

Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen is in 1974 verschenen maar de verhalen zijn allemaal van oudere datum dan *De huilende libertijn* dat in 1970 uitkwam. Qua thematiek komen verhalen en roman wel overeen, alhoewel in de verhalen soms ook motieven als in *Het jongensuur* voorkomen: verlangen naar een wijdere, lichter wereld van voor de geboorte, zin voor het rituele.

Het voert te ver om van alle verhalen kort te vertellen wat de plot is. Dat kan wel van *De huilende libertijn* (*DHL*). In een deel van *DHL* worden de huidige verhoudingen tussen mannen en vrouwen op de kop gezet: vrouwen krijgen de rollen die mannen nu hebben. De hoofdpersoon, Jean, richt op een gegeven moment met vier andere vrouwen een academie op voor hulp aan 'de vierde wereld': vrouwen. In die academie hebben vrouwen de rol die mannen in de huidige wereld hebben: 'Geen meisje dat bij ons was opgeleid zag erotisch iets in mannen die niet zeer jong, zeer mooi waren en al hun tijd aan hun kleding en lichamelijke verzorging wijdden' (p. 110). 'Voor de nog ouderen waren er kleine appartementen waarop ze een vriendje mochten houden dat voor hen kookte, de was deed en allerlei materiële beslommingen van ze afnam, zoals het uittyphen van hun werkstukken en dictaten' (p. 111).

Na vijftien jaar hard werken aan de akademie ziet Jean het niet meer zitten: 'Maar er veranderde niets voor de grote massa der vrouwen. Mijn idee van een revolutie van bovenaf was even vruchteloos gebleken als vroegere pogingen tot revolutie via de massa. Ik betwijfelde nu zeer of de revolutie ooit zou komen' (p. 109).

Ze trekt zich terug, ze wil studeren. 'Ik schrijf, negen jaren zijn voorbijgegaan en het tiende is bijna vol. Soms zing ik. Lieder om de eenzaamheid te verdrijven, de chaos te ordenen, de angst te bezweren' (p. 138).

De positie van vrouwen in onze samenleving is een centraal thema van deze roman; veel ideeën van bijv. Man-Vrouw-Maatschappij (MVM), Dolle Mina en andere vrouwenbewegingen vinden we hier terug. Je zou verwachten dat de houding tegenover vrouwen dan ook zeer positief en ontraditioneel is; dat klopt maar heel ten dele. De wijze van kijken naar vrouwen is soms wel wat ontraditioneel: niet alleen borsten en billen tellen, oude vrouwen zijn niet direkt lelijk, een gezicht hoeft niet per se glad en stralend te zijn. Maar het contact met die vrouwen is vaak direkt erg sterk gericht op seks: vrouwen lief vinden betekent vrijwel direkt neuken: de traditioneel-mannelijke manier om vrouwen aardig te vinden. 'Daarbij bleef ik Arlette onveranderlijk mooi en begeerlijk vinden' (*La Argentina*, p. 149). Als de vrouw veroverd is, wordt ze minder interessant: 'Maar een vrouw die ja zegt verliest onmiddellijk iets van haar waarde' (*La Argentina*, pp. 151-152). En de seksualiteit vertoont mijns inziens ook een typisch traditioneel-mannelijk patroon: het is sterk genitaal- en orgasme-gerichte seks. 'Ik ging op haar liggen (de klassieke houding, *sic!*) en begon haar te kussen. (...) Terwijl ik haar borsten kust, opende ik haar schaamlippen en streefde heel zachtjes haar clitoris, tot ik haar vagina kon *binnendringen*' (*DHL*, pp. 82-83).⁶ Je streeft een clitoris opdat je de vagina binnenkomt, en je dringt binnen! En verderop 'Hierop wentelde de Finse (...) zich op haar buik, doofde haar stick in het zand, opende de ritssluiting van mijn nauwe broek, en begaf zich met tedere vingers en een trillend tongetje naar Times Square (als u maar lang genoeg doorleest, ziet u iedereen er

6 In mijn doktoraalskriptie (juli 1972) zeg ik over deze passage met Paola (*DHL*, pp. 82-83) dat dit de enige plaats is in de roman waar de vrijage tussen twee vrouwen wordt beschreven in termen van een vrijage tussen een man en een vrouw. Ik ben het daar nu volstrekt niet meer mee eens. Zie mijn opmerkingen over het wel erg orgasme-gerichte, genitale vrijen. Zo zie je maar weer hoe een analyse sterk afhangt van het referentiekader dat je hebt. Mijn referentiekader nu is een ander dan dat van juli 1972. Je kunt daarom alleen maar proberen zo controleerbaar mogelijke analyses te geven. Maar dat referentiekader is volstrekt niet uit te schakelen, moet je ook niet uitschakelen. Iemand uit de vrouwenbeweging bijv. kan een dieper gaande analyse geven van *DHL* dan iemand die daar weinig of niets van afweet, vooropgesteld dat ze dezelfde hoeveelheid leeservaring hebben.

langskomen)' (p. 97). Soms evenwel is er een veel meer 'totale ervaring'; een keer met Laïs bijv.: '... en Laïs was overal, haar haren stroomden over mijn lichaam, haar huid zette mijn huid in brand...' (p. 24).

Naast dit weinig roldoorbrekende gedrag ten aanzien van vrouwen – Jean neemt uiteindelijk gewoon een 'mannenrol' op zich – is de houding van Jean tegenover de grote massa van de vrouwen ook weinig positief. Ze laat ze in de steek.

In het laatste deel van de roman zijn er drie grote vrouwenopstanden, één in Griekenland en twee in Turkije. Jean raakt er alleen maar door geïrriteerd, het brengt haar reisplan in de war; of ze staat er slechts als toeschouwer, op een afstand, naar te kijken zonder dat ze zich er emotioneel bij betrokken voelt. 'Nog uitgeput van mijn zeeziekte wachtten wij gelaten tot de politie kwam, en een detachement soldaten die de opstandelingen uiteensloegen, arresteerden, neerschoten. Na een uur of vier konden we zonder lijfsgevaar langs de gewonden en gevallen lopen en spoedig waren wij in ons hotel' (p. 135).

En de gemiddelde, gewone vrouw komt er ook niet zo best af in de volgende opmerking van Jean, na vijftien jaar academie voor vrouwen: 'Op dit moment was onze aanhang onder mannen, hoewel klein, steviger dan onder de niet-betrokken vrouwen. Het protest van aan hun masochisme verslaafde huis- en industriëslavinnen was het hevigst' (p. 110).

Jeans kijk op Daphne is soortgelijk. Daphne wil eerst graag mee met Jean, weg van haar man die haar soms slaat. Maar als blijkt dat ze Jean niet voor zich kan opeisen wil ze weer naar haar man terug. Een afhankelijke vrouw die op een ander moet leunen. Beide, het verzet van de 'huis- en industriëslavinnen' en het gedrag van de vrouw Daphne, zijn reëel getekend. Maar naar welke realiteit? De schijnbare of dat wat er achter ligt?

De huilende libertijn is een heel gemengd boek: aan de ene kant maakt het, door de omkering van de huidige verhouding tussen mannen en vrouwen heel duidelijk hoe absurd die situatie is. Aan de andere kant geeft het geen nieuwe manieren voor vrouwen om te leven en te strijden: het neemt gewoon de ideeën, normen en methoden van mannen over; en dat merken we ook in de afstandelijke, zeer intellectuele en weinig emotionele schrijfwijze.

Monika van Paemel is, althans in haar tweede roman *Confrontatie*, wel bezig met andere, onderliggende, normen en waarden: intuïtie, emotie. In beide romans, *Amazone met het blauwe voorhoofd* en *Confrontatie* is de vrouw-man-relatie een hoofdthema. Ze hebben ook alle twee een heel losse associatieve structuur. In alle twee de romans gaat het, wat de vrouw-man-relatie betreft, aan de ene kant om een verlangen naar de man als geliefde, en aan de andere kant om angst voor overheersing, voor onderwerping door de man. 'Ik wil je

merrie zijn en omdat ik je lief heb verlangen dat je mij zou berijden, maar ik zal niet dulden dat je mij zadelt' (*Amazone*, p. 47). Een ander dualisme, dat tussen konformisme en het verzet daartegen, hangt hiermee nauw samen.

In *Amazone met het blauwe voorhoofd* is de ik-figuur op een afhankelijker wijze met mannen bezig dan in *Confrontatie*. 'Man en vrouw zijn halve wereldbollen, het levenswater kan slechts vloeien als zij in elkaar passen. In elkaar worden zij één en toch meer zichzelf, kunnen zichzelf verliezen en tezelfdertijd bevrijden' (p. 45). Maar op diezelfde pagina ook de rebellie: 'Veel vrouwen gaan door de handen van mannen. En in iedere hand betalen zij met menselijkheid'. En: 'Een verlangen naar aanvulling, een vrees voor overheersing'.

In *Confrontatie* zoekt ze die aanvulling niet per se meer in een man. Ze verzet zich, in *Amazone*, ook tegen de sociale konsekwenties van het verlangen naar een man: huwelijk, vrouwtje spelen, onvrijheid. 'Een mooie plaats innemen in de maatschappij. Het klinkt als een bronzen klok. De werkelijkheid? Is het mogelijk dat ik nu eens geen zin zou hebben in het innemen van, dat ik er feestelijk voor bedank een ander de strot af te bijten om wat comfortabeler te zitten in die leuke maatschappij. Bedank om als een valse concurrentie van de roze dametjes rond te lopen om de juiste man in de maatschappelijke fuik te lokken en tussen de twintig en de vijfentwintig als een versierde taart op orgeltonen over een rode loper naar de afwasbak en de luiers te schrijden?' (*Amazone*, p. 49).

In haar jeugd wijst ze de nichtjes af als speelgenootjes. De jongens zijn veel interessanter. 'De eerste en beslissende jaren heb ik bij haar doorgebracht. En met de neefjes vanzelf. De kozijntjes zoals de tantes zeggen. Ik bezit ze bij 't dozijn. De nichtjes zijn dunner gezaaid. Ze zijn ook veel flauwer. Ik prefereer de neefjes'. Als we al eens met meisjes speelden en ze konden de situatie niet meer aan, begonnen ze prompt te blêren. Dat vond ik vals. (...) Ook later bij vriendinnetjes of in de man-vrouw-verhouding gebruiken vrouwen hun tranen vaak als pres-middel, het is onwaardig' (*Amazone*, p. 21).

En ze gaat, volwassen geworden, weer terug naar die geboortestreek, waar haar tantes nog net zo praten als vroeger over nog levende, zieke, of gestorven familie en vrienden, over de oogst: 'En niets is wezenlijk veranderd, ik ben weer vijf en ontsnap met oom en oom naar de stal, de beesten en het veld. Ja, zegt hij, ze kunnen niet anders die vrouwen. Zie eens wat een schoon kalf, en wat zegt ge van Bella, is 't geen schoon paard?' (*Amazone*, p. 19). In het verzet tegen een geijkt 'vrouwelijk' gedragspatroon vlucht ze naar de mannen die meer mogelijkheden hebben.

Ook in *Confrontatie* zetten de beide vrouwenfiguren zich af tegen het patroon dat andere vrouwen plegen te volgen: 'Maar daar zijn Grietje en Ans en

Els en Lea en hun vooruitzichten zijn net zo groot als hun huwelijkslijsten lang zijn, met in en bij elkaar passende kookpotten. En als ze eindelijk hun jurk in het bijzijn van een man over hun hoofd trekken, is het met de zekerheid van potten en pannen, twee kinderen en oppassen, naar de tv kijken voor de familie-quiz waarmee je allerlei nuttige dingen kunt winnen en de ogen sluiten voor al de rest' (*Confrontatie*, p. 72, Zoë). Zowel in *Amazon* als in *Confrontatie* vinden we in deze passages als het ware de eerste fase van het verzet tegen een geïkt patroon. Een fase waarin je nog helemaal bezig bent met dat eigen verzet en er nog niet aan toe komt om na te denken over wat de oorzaken zijn van datgene waartegen je je verzet.

Maar de vrouwenfiguren blijven toch niet helemaal steken in deze fase. In *Confrontatie* bijv. zijn de mannen over het algemeen inderdaad geen voorbeeld voor een ander, nieuw gedragspatroon. Mannen spelen alleen heel erg op de achtergrond een rol in deze roman, via de gedachten van de beide vrouwelijke hoofdpersonen, Mirjam en Zoë. Deze zijn beiden als het ware twee kanten van dezelfde vrouw. Mirjam wil de vrijheid, het experiment, nadenken over zichzelf. Zoë vertegenwoordigt meer het dagelijkse, de moeder, de echtgenote, gebonden aan huis, kinderen en man. Maar beiden zitten in een bewustwordingsproces: wie ben ik, wat wil ik, met mezelf, met anderen.

Zoë dwingt Mirjam om haar dromen en ideeën te toetsen aan de werkelijkheid. En Mirjam prikt Zoë's zekerheden door en ze dwingt Zoë terug te gaan naar het verleden en dat verleden niet te verdringen maar te verwerken.

Evenals in *Amazon* wordt in *Confrontatie* op twee manieren over mannen gedacht en gesproken: als over degenen die alles beheersen en aan zich onderwerpen, bekrompen lieden; en die mannen haten ze: 'Heb je dan nooit het bed moeten delen met een man wiens huid je een vloek was, onder wiens stoten je jaren ouder werd van de haat die je achter je tanden moest wegkauen?' (Mirjam, p. 77).

En de tweede manier: over de man die de geliefde is, met wie ze samen willen zijn; die geliefde mag niet binden, niet overheersen: 'Jij was anders, je gaf geen bevelen, je lokte. Je toonde me geen afgebakende wegen, maar het avontuur (...). En juist omdat je me vrijliet, of liever, omdat je heel goed beseftte dat mij nemen net zo lang zou duren tot je uitgeblust was en ik je af zou werpen' (p. 27). Tussen Mirjam en Zoë is er geen concurrentie om de waardering van mannen. Hun verhouding is lesbies in die zin, dat ze erg op elkaar gericht zijn, elkaar ook vaak aanraken, elkaar mooi vinden; niet lesbies in de zin van seksueel uitsluitend op elkaar gericht zijn (maar waar ligt de grens?). Elkaar mooi vinden: 'En dan Zoë kwam je me weer opzoeken, met de gratie van een roze flamingo. En zwanger en wel telde je met schitterende ogen de bewegingen in je schoot.

(...) Geloof me ik was blij en afgunstig' (p. 134, Mirjam). Elkaar aanraken: 'Maar soms weet ik zeker dat schoonheid ontstaat in verloren ogenblikken zoals toen in dat bosje met haar hoofd in mijn schoot en de wereld vergeten en zelf vergeten zijn' (p. 125, Zoë).

De houding ten opzichte van haar eigen lichaam is bij de drie verhaalpersonages in *Amazone* en *Confrontatie* over het algemeen heel positief. 'Ze werd wild en speels van de geuren en van haar eigen lichaam. Boog zich over het water en zag in deze bevende oeverspiegel zichzelf, de torso met loshangende borsten als kleine puntige trossen. Met gesloten ogen streelde ze elk deeltje van zichzelf' (*Amazone*, p. 50).

Geen angst voor lichamelijke, zeer positieve beleving van zwangerschap en een sterke verbondenheid met de natuur. Het lijkt op het beeld van de moeder in Maartje Luccioni's *Wie nu geen huis heeft*. Maar daar is sprake van een uiterst konventioneel beeld, door de ogen van een man; hier een onkonventionele houding tegenover eigen lichaam, van een vrouw. Onkonventioneel omdat het een duidelijk verzet is tegen de angst voor lichamelijke van haar omgeving. En daar is in *Wie nu geen huis heeft* geen sprake van.

Monika van Paemel is in haar werk door de schrijfwijze en de structuur, meer misschien nog dan door de inhoud ervan, bezig met het emotionele, het associatieve, het intuïtieve: waarden die we in onze cultuur 'vrouwelijk' plegen te noemen, omdat vrouwen door opvoeding en rol als volwassene meer kans krijgen die waarden te ontwikkelen.

Maar de sociaal-ekonomiese werkelijkheid van vrouwen, van mensen in het algemeen, is nauwelijks aanwezig in haar werk.

In Lidy van Marssings *Ontbinding* is die sociaal-ekonomiese werkelijkheid wel heel duidelijk en bewust verbeeld. Maar ook de individuele situatie van mensen, twee bejaarde vrouwen met name, en hun gevoelens daarover zijn aanwezig. Het is een poging om met woorden en via een bepaalde structuur (montage) het persoonlijke aan het maatschappelijke duidelijk te maken, en het maatschappelijke aan het persoonlijke.

Het boek heeft een soort tweeledige opbouw. Het eerste deel, tot p. 43, draait om de beide bejaarde zusters, Joesje en Geertruida. Geertruida geeft haar gedachten en gevoelens over ziek zijn, dood gaan, nog niet dood zijn, eigenlijk nauwelijks meer leven. Joesje reageert op Geertruida, is bang voor straks als Geertruida dood is, en heeft herinneringen aan de oorlog. Daartussendoor fragmenten over oorlog in het algemeen: ontbinding, individueel en in het grotere geheel. Vanaf p. 43 is Joesje het object; ze wordt opgenomen in een bejaardentehuis, wordt onderzoeksobject van artsen, en zelfs het

onderwerp van een film. Ze schrijft brieven over haar situatie in het bejaarden-tehuis, en daartussendoor vinden we allerlei fragmenten die ook over ontbinding gaan: de afbraak van een stad, werk dat voor mensen slopend is. Weer de vergelijking van de individuele en de meer algemene, de maatschappelijke ontbinding. De nadruk ligt in het tweede deel, meer dan in het eerste, op die vergelijking.

Het is duidelijk dat deze roman niet gaat over een situatie die vooral vrouwen treft. Maar waarom dan twee oude vrouwen gekozen om deze problematiek aan duidelijk te maken? Bij een zo bewust schrijvende vrouw zal dat toch geen toevalligheid zijn? Mijn vermoedens daarover kan ik echter nauwelijks hard maken. Die vermoedens gaan ongeveer de volgende richting uit: oude vrouwen hebben het misschien, door allerlei oorzaken, nog moeilijker dan oude mannen; daardoor is aan hen de positie van oude, buiten de maatschappij staande mensen nog duidelijker te maken. Oude vrouwen beleven hun situatie misschien ook emotioneler dan oude mannen, door verschil in levenslange konditionering. 'Maar je kunt je ook teveel verbeelden zeggen ze hier. Dat zeggen ze als ik kranten in mijn bed leg om me voor te stellen hoe Geertruida zich gevoeld heeft. Toen ze verbrokkelde. Ik zat er al die tijd bij met een waterhoofd vol paniek. Alleen achtergelaten te worden' (p. 125). Maar het zijn niet meer dan vermoedens, en misschien ook wel vooroordelen.

Tot slot, *Ontbinding* is de enige roman die vrouwen uit de arbeidersklasse tot hoofdpersoon heeft. Alle andere romans spelen zich af in de middenklasse. Deze konstatering houdt geen positieve of negatieve waardering in. Immers, het merendeel van de literatoren is afkomstig uit die middenklasse; waarom zou je niet schrijven over de situatie die je het beste kent. Maar het gaat er maar om hoe!

Samenvatting

Als we de elf romans nog eens op een rijtje zetten, blijkt dat, zoals ik in de inleiding al gezegd heb, er met alle voorzichtigheid een lijn te trekken is: een lijn van bevestigen van de huidige sociale, economische en kulturele positie van vrouwen naar het stimuleren van bewustwording van die positie.

De eerste roman, *Wie nu geen huis heeft*, geeft in het loflied op de 'vrouwelijke, natuurlijke vrouw' een heel konventioneel beeld van die vrouw, door de ogen van mannen; en dat beeld wordt niet of nauwelijks door de vrouwelijke hoofdpersonen gekorrigeerd. Het werk van Mensje van Keulen en Mischa de Vreede geeft vaak heel 'reële' beelden van hoe vrouwen bekeken

worden door andere vrouwen en door mannen, en hoe de situatie is van een ongehuwde veertigjarige vrouw. Maar het zoekt niet naar wat er achter die schijn van realiteit zit; het is een kritiekloze beschrijving van die realiteit en daardoor vind ik het een bevestigend soort realisme.

In *Meisjes van dertig* maakt de vrouwelijke hoofdpersoon duidelijk hoe ze zélf ten opzichte van mannen staat, maar ze blijft bij haar herinneringen aan de relatie van haar ouders alleen bij de oppervlakte, de eerste indruk staan.

En ook *De huilende libertijn* is gemengd: de satiriese delen waarin de huidige man-vrouw-verhoudingen op de kop gezet worden zijn erg verduidelijkend ten aanzien van die verhoudingen. En dat alle relaties in de roman zich, in tegenstelling tot het merendeel van de romans, afspelen tussen vrouwen heeft een progressief element. Maar die relaties komen, in tegenstelling daarmee, vaak weer niet los van allerlei 'mannelijke' normen en ideeën. En de hoofdpersoon, Jean, kijkt ten aanzien van gewone (huis)vrouwen ook niet verder dan de oppervlakkige realiteit. *Het jongensuur* echter gaat wel verder dan die oppervlakte in de manier waarop het de beperking verbeeldt tot 'vrouwelijk' gedrag, die een meisje ondergaat van haar negende tot haar veertiende. En door de diepgaande bezwaren die de jonge Simone noemt tegen het vrouw-zijn.

Monika van Paemels werk kijkt soms wel, soms niet verder dan de schijnbare realiteit van de relatie vrouw-man. Zij probeert vrouwelijk zelfbewustzijn, 'vrouwelijke' waarden te benadrukken vooral ook door structuur en schrijfwijze. En daarin zit een emanciperend element, in die zin dat ze waarde geeft aan waarden die op het moment onderliggen.

Ontbinding van Lidy van Marissing tenslotte, gaat maar heel indirekt over de positie van vrouwen in onze maatschappij. Maar het is een sterke poging tot bewustmaking van de positie van mensen in het algemeen die in de marge van de samenleving zitten (vrouwen, bejaarden); én van de relatie van die positie tot ons sociaal-ekonomies systeem.

Die bewustmaking gebeurt zowel via de structuur als via de inhoud. Vooral door die structuur probeert de auteur de lezers te dwingen steeds áchter de realiteit te kijken, verbanden te leggen, oorzaken te zoeken. Maar tegelijk stelt ze door die structuur de in de roman verbeelde realiteit ter discussie. Ze doorbreekt zo de machtspositie van de auteur in de roman. Op deze manier schrijvend kun je inderdaad via literatuur proberen de lezer een beetje bewust te maken van zijn persoonlijke en de maatschappelijke situatie.

Deze volgorde, met Lidy van Marissing ná Monika van Paemel, suggereert dat ik *Ontbinding* dan toch wel het beste vind; het beste in de zin van: het meest bewustwording op gang zettend. Misschien zelfs ook suggereert het dat ik meer belang hecht aan het politieke, het blootleggen van de maatschappelijke

structuur, dan aan het persoonlijke, je bezighouden met persoonlijke problemen (wat daar dan ook het verschil tussen mag zijn). *Confrontatie* bijv. werkt bevrijdend op dat persoonlijke vlak; verbeeldt bijv. hoe vrouwen óók met elkaar kunnen omgaan. Maar het laat niet zien dat dat persoonlijke ook maatschappelijk, ook politiek is. Dat doet *Ontbinding* wel ten dele, maar het laat weinig zien van de specifieke situatie van vrouwen, verbeeldt weinig van hun specifieke gedachten en gevoelens.

Mijn grote wens is: een roman waarin dat allemaal wél staat. En waarin dat door de betekenis van het werk en door de structuur van het werk overgedragen wordt op de lezer. Maar dat is vragen naar het onmogelijke, denk ik.

Armoë

schrijvers en zelfs dichters
- o, ironie der poëzie -
noteren bilmatic de coitus

van de meesten geloof ik
niet
dat ze lekker kunnen
vrijen

Herma Vergouwe

Selma Leydesdorff

VAN DAMES- EN VROUWENFATSOEN

*We moeten deze versteende verhoudingen tot dansen dwingen,
door ze hun eigen melodie voor te zingen.*

K. Marx

Het is zo vreemd te zien, hoe erg we van binnen gespleten zijn; ik beseft dat eigenlijk nu pas, nu ik erover praat dat het zo is. Naar buiten toe ben ik geëmancipeerd, ik kleed me zoals ik dat mooi vind en probeer me bewust zo onafhankelijk mogelijk van mannen op te stellen. Maar ik ben nu verliefd geworden op het ergste seksistische varken, dat ik ooit ben tegengekomen. Van de groep mannen waarmee ik moet werken is hij de ergste. Hij is zo'n ideaal mannetjestype, dat ik op hem verliefd werd... En ik gedraag me tegen hem als een 'vrouw', ik probeer zijn aandacht op de meest traditionele manier op mij te vestigen, terwijl ik mij juist daar zo tegen verzet heb. Maar ik durf niet anders, want stel je voor dat het niet lukt, en ik kan ook eigenlijk niet anders want ik weet niet hoe het anders moet.' (Uit een gesprek over gedrag, zomer 1974).

Het lijkt onvermijdelijk en onontkoombaar het beeld van de stralende lachende vrouw met rode lippen rond een colgatemond, in avondjapon met een schort voor in de keuken; in de ene hand een mixer en in de andere een glas whisky van een duur schots merk. Een paard kijkt door het keukenraam. Of dat beeld van de moeder met baby in een blote nachtjapon, temidden van ladingen hygiëne, beddegoed en dons. Over een rode loper met een arm vol bloemen is zij in een witte jurk aan de arm van meneer met een zwart pak naar de luierwasserij gelopen. We zijn ermee opgevoed, we zijn geen van allen die ideale vrouw en kunnen dat ook niet worden. Maar allemaal hebben we ze wel op een bepaald moment in ons leven aandachtig bekeken, die ideale vrouwen! Audrey Hepburn (zo mooi mager), Brigitte Bardot (zulke mooie borsten) of Simone de Beauvoir (zo intelligent).

We zijn ermee opgevoed ons aan anderen te spiegelen en steeds naar onszelf te kijken met de ogen van anderen en door de bril waarmee we naar deze heroemdheden kijken. Onze socialisatie was erop gericht onszelf via die anderen te bevestigen. We hebben leren inzien, dat wie niet meedoet uit de boot dreigt te vallen – of het bootje mist.

Damesbladen en damesliteratuur spelen een rol in deze dwang, die vaak evenals de dwang die van radio, tv, film en kranten uitgaat nauwelijks merkbaar is. Uiterlijk bestaat die rol uit het bepalen van smaak, levenswijze, woning-inrichting en steeds veranderende modes. Het is haast onmogelijk zich eraan te onttrekken. Ideologies wordt die rol versterkt door de inhoud van de verhalen uit bijv. *Libelle*, *Margriet* en *Saskia*.¹ Immers in de meeste verhalen zit de maatschappij wel erg simpel in elkaar, hoofdkategorieën zijn kwaad en goed, dus goede vrouw bestrijdt slechte vrouw, ware liefde (= monogamie) en eeuwigdurende moederliefde overwinnen al het kwaad. Zelfs politiek wordt meestal in verhalende vorm gebracht; kommunisme wordt daarbij als het kwade afgedaan, maar in een kommunisties land leven wel erg lieve vrouwen, die als echte moeders voor hun kindertjes willen zorgen. Zij worden alleen maar door wrede heersers in hun ontplooiing belemmerd.

Dit soort verschijnselen in de damespers zijn niet van recente datum, al in de jaren dertig vinden wij in het blad *Christelijk Vrouwenleven*² een dergelijke politieke stellingname. Politiek dan wel gebracht in de vorm van de lotgevallen van bepaalde personen, met wie men zich identificeren kan. Ook nu nog schrijft ieder zichzelf repekterend damesblad wel eens over mevrouw Gandhi, mevrouw Bandaranaike of mevrouw Meir. Ook de hertogin van Windsor is een geliefkoosd onderwerp, zij wordt niet ten tonele gevoerd om politieke argumenten toe te lichten, maar bijv. om te laten zien wat echtscheiding betekent.

Advertenties versterken nog eens dit beeld. De vrouw wordt opgeroepen net zo mooi-jong-slank-rijk te zijn als haar dochter-het-fotomodel-de vrouw die het gemaakt heeft. Als ze nu maar hetzelfde eet, hetzelfde koopt, haar huis net zo inricht, dan kan ze misschien net zo beroemd worden. En wie wil dat niet, als je je hele leven bent opgevoed met het idee dat je alleen wat waard bent wanneer je op die vrouwen op de foto lijkt!

1. Korte geschiedenis van de damespers³

Het specifieke dat het kapitalisme heeft bijgedragen aan de onderdrukking van vrouwen moet gezocht worden in het terugdringen van vrouwen uit het

1 Zie voor de inhoud van deze verhalen: J. Galen, T. Koops, C. Laeven en G. Velders, *Saskia. Roman rond moeder en kind*, Massaliteratuur - een onderzoek naar de schriftroman Saskia. Nijmegen 1975.

2 Uitg. E.J. Bosch JBzn, vooral jaargang 1933.

3 E. Sullerot, *La presse féminine*. Parijs 1966; C.L. White, *Women's magazines 1693-1968*. Londen 1972. Wat betreft de nederlandse gegevens baseer ik mij op eigen onderzoek naar de ontwikkeling van de damespers.

openbare leven naar de sfeer van de reproductie. Deze door het kapitalisme op gang gebrachte tendens werd voltooid door het industrialisatieproces dat in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw inzette en waarvan rond de jaren twintig de eerste fase werd afgesloten. In haar totaliteit wil ik deze bewering hier niet bewijzen; in dit artikel zal ik mij ertoe beperken uitsluitend te kijken naar veranderingen in de ideologie en de manipulatie van de ideologie zelf. Deze beperking komt voort uit het feit dat als bronnenmateriaal voor dit artikel enkel oude damesbladen gebruikt zijn. Zodoende kunnen gekonstateerde veranderingen niet verder uitgewerkt worden dan als veranderingen in de daar beschreven ideologie en veranderingen in het daarbij aansluitende advertentie-wezen; en deze vormen maar een stukje van de werkelijkheid. Door het bestuderen van deze oude bladen beschikken wij over een nieuwe bron van informatie over onze grootmoeders en overgrootmoeders. Deze informatie geeft aanwijzingen over hun leefsituatie en de ideologie waarmee zij werden belaagd. Een probleem is dat deze pers natuurlijk een vertekend beeld geeft. Dat neemt niet weg, dat zij elementen bevat, die aansloten bij het bewustzijn van de lezers zelf, deel daarvan uitmaakten en ook hun dagelijks leven reflekteerden.

Allereerst zal ik een beeld schetsen van de ontwikkeling van de damespers. Daarna wil ik ingaan op de historische oorzaken van de gespletenheid van het beeld van de vrouw, dat in de pers naar voren komt, om vervolgens te bekijken hoe het industrieel kapitalisme aspecten van deze gespletenheid heeft versterkt, uitgebuit bijv. in de onderlinge concurrentie tussen uitgevers, door het creëren van massakonsumptie en de onontkoombare dwang die daarvan uitgaat met de uitwerking ervan in de advertenties, het verruimen van de mogelijkheden tot politieke manipulatie en als gevolg hiervan het versterken van de behoefte van vrouwen om weg te vluchten in een niet reële droomwereld.

Vóór de achttiende eeuw vinden wij reeds een vrouwenpers. In de allereerste plaats zijn er de *spectatoren* of *zedegeschriften*, die soms speciaal voor vrouwen geschreven werden. Al in het begin van de achttiende eeuw zien wij de *spectatoren* als familieblad voor de gegoede burgerij op het toneel verschijnen,⁴ maar de eerste speciaal voor vrouwen geschreven *spectatoren* vinden wij pas rond de tweede helft van de achttiende eeuw. Misschien hangt dit samen met de veranderingen in het leven van vrouwen uit deze periode.⁵ Helaas zijn voor zover mij bekend geen nederlandse *spectatoren* voor vrouwen bewaard gebleven; wij weten dat ze bestaan hebben, maar in de archieven zijn alleen nog

4 J. de Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800*. Utrecht 1871.

5 S.J. von Wolzogen Kühr, *De Nederlandse vrouw in de eerste helft der achttiende eeuw*. (diss.) Leiden 1914. Idem, *De Nederlandse vrouw in de tweede helft der achttiende eeuw*. Leiden 1920.

buitenlandse, in het nederlands vertaalde, vrouwenspectatoren te vinden.

Daarnaast beschikken wij over talloze almanakjes die rond deze tijd verschenen zijn. Dit waren mooie, vaak erg kleine gebonden boekjes, die eens per jaar uitkwamen. Ze bevatten een kalender van alle dagen van het jaar, de maanstand, vertrektijden van postkoetsen enz. Er stonden ook vaak verhaaltjes over opvoeding en liefde en gedichten in. Zo vormen zij een bron van onschatbare waarde voor een sociale geschiedenis van de nederlandse huisvrouw. Zij zijn goed te gebruiken, zeker als we de verkregen informatie aanvullen met de ons al bekende damesliteratuur.⁶

Rond de eeuwwisseling (\pm 1800) vinden wij politieke literatuur voor vrouwen, maar daaruit is niet één bepaald beeld van vrouwen te distilleren. Wel is dit het geval met het rond 1800 verschijnende eerste damesblad dat elementen van spectatoren en almanakken integreert. *Het Kabinet van Mode en Smaak*⁷ heeft vermoedelijk maar een heel beperkte lezerskring gehad van voornamelijk dames uit de hoogste klasse. Ook de opvolgers ervan in de jaren tot 1869⁸ zijn slijk. Het blad *Penelopé* geeft een lijst met de namen van de geabonneerde lezers.

Pas aan het eind van de negentiende eeuw zien wij bladen ontstaan die zich ook op andere maatschappelijke groepen van vrouwen richten; wij onderscheiden dan verschillende bladen, die zich alle richten op een eigen groep uit de bevolking. Zo ontstond een pers voor de arbeidersvrouw, een pers voor het dienstmeisje, een pers voor de in loondienst werkende arbeidersvrouw en een pers voor de mevrouw uit de allerdeftigste kringen. En ergens daartussenin ontstaat het damesblad, zoals wij dat nu kennen,⁹ volgens een formule die afkomstig is van de pers voor de dames die tussen de arbeidersvrouwen en de heersende klasse in stonden. Deze formule wordt in het begin van de twintigste eeuw de belangrijkste en de levensbeschouwelijke achtergrond gaat de klassebepaaldheid van de bladen overheersen. Dan zien wij voor alle maatschappelijke groepen één soort blad ontstaan met éénzelfde ideologie en met éénzelfde politieke opstelling. Verschillen tussen de bladen komen alleen nog voort uit verschillen in levensbeschouwelijke of religieuze opstelling (bijv. protestantse versus katholieke bladen). In grote lijnen is dit zo gebleven tot in de jaren zestig de monopolisering in de damespers zo ver was doorgezet,

6 Hijvoorbeeld de romans van Betje Wolff en Aagje Deken.

7 Het eerste nummer verschijnt in 1791. De jaargang werd samengebonden in een boek. In de uitgebreidheid van de behandelde stof maakt het blad op ons de indruk meer een echt vrouwenblad te zijn dan de zedeprekende spectatoren. Ook al staat het blad vol preken, men krijgt toch de indruk dat men uitgaat van wat de vrouw interesseert. Dat is een andere doelstelling dan die der spectatoren.

8 Het jaar van de afschaffing van het dagbladzegel, zie noot 32.

9 Anne Maria Dardigna, *Femmes, femmes sur papier glacé*. Parijs 1974; I. Langer El Sayed, *Frau und Illustrierte im Spätkapitalismus*. Keulen 1971.

dat het voor de uitgever mogelijk werd om verschillende bij hem uitgebrachte bladen op verschillende groepen uit de samenleving te richten en weer in het lezerspubliek te differentiëren. Zo vinden wij dan, dat Margriet zich op een totaal andere groep gaat richten dan Libelle of Avenue. De bladen vertonen ook ideologies weer verschillende opvattingen.¹⁰

2. Huisvrouwenkultus en poezenkultuur, twee kanten van dezelfde ideologie

Het 'een goede huisvrouw zijn' is een ideologie die zich van boven naar beneden door de samenleving verbreedt.¹¹ Natuurlijk was het schoonmaken van het huis of de trots van de vrouw op haar netheid al van oudsher onderdeel van de taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Maar pas als grote groepen worden vrijgesteld om zich bijna uitsluitend met het huishouden bezig te houden kan het 'een goede huisvrouw zijn' tot een kultus worden. De achttiende eeuwse huisvrouw staat bekend om haar poetsen, haar schone huis is haar lust en haar leven. Al in de zeventiende eeuw vinden wij bij De Hoogh en Vermeer die hygiëne afgebeeld, maar in de achttiende eeuw breidt deze kultus zich uit.¹² Wij vinden die reddende vrouwen terug in de almanakken, druk bezig met het huishouden, vol interesse voor huishoudelijke tips. De almanakken staan er dan ook vol van: waslijsten, recepten en adviezen, zoals het koken van luizen tegen allerlei ziekten. Bovendien leren ons de zedenmeesterende betogen, hoe de ideale vrouw eruit moet zien: 'Zij is zuiver van alle ondeugd, haar thuis bloedt door haare zuinigheid; zij bemind haaren Man en zij wordt van hem bemind; haare kinderen wasschen op in schoonheid en allerlei deugden; zij blinkt boven alle anderen uit als een Paarl, en zij is rondom versierd met bevalligheden; Nooit verkeert zij met vrouwen van een ongebonden leeven, noch verkwist zij haar tijd met achterklappen of onnutte dingen. Zij is gedost met wijsheid en deugdzaamheid; met een woord zij de beste vrouw die de Goden aan een man kunnen geven'.¹³ (*sic!*)

10 *Nationaal Onderzoek Persmedia*, 1972. Amsterdam 1973. *Tijdschriften lezerskring onderzoek Nederland 1970*, uitgevoerd in opdracht van NV Uitgeverij Bonaventura, de Geïllustreerde Pers NV e.a. door Attwood Statistics Nederland en de NV v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek, o.l.v. J. Noordhoff, Haarlem 1970. Rapport AIJPF (zie noot 40) Henri P. Remmers, *La presse féminine et les biens de consommation*. Rapport national des Pays Bas.

11 Zie 'Kanttekeningen bij Catherine Hall' in dit nummer.

12 S.J. von Wolzogen Kühr, t.a.p., passim.

13 *De Hollandsche Sufferlycke Almanach*, vervattende boven al '4 geen men in ordinairen Almanachen vind, nog veele weetenswaardige zaaken, historiën en zeldzaamheden enz. Met fraaye plaatjes, voor het jaar 1778. Amsterdam bij G. Bom. Dit citaat komt uit: 'Het Bewijs dat er tienderlei soorten Vrouwe in de Waereld zijn'.

In de voor de vrouwelijke jeugd geschreven almanakken vinden wij dan nog eens, hoe een meisje haar man later zal moeten weten te behagen. Zij moet daarvoor eerst bescheidenheid leren, bedeesd zijn en haar opvoeding kan haar het beste gegeven worden door een zachtmoedige vrouw die nooit haar stem verheft en zodoende het goede voorbeeld kan geven.¹⁴ En daarmee wordt zij opgevoed tot het lezen van 'damesliteratuur'.

Er dient een man gezocht te worden om kinderen voor hem te baren; de enige bestemming die zij heeft, ligt in het moederschap. In de moederliefde ligt de bevrediging van het leven, daar ligt het volmaakte geluk.¹⁵

Bij dit in de achttiende eeuw gestandaardiseerde idee komt in de loop van de negentiende eeuw voor de burgerij nog een nieuw, versterkend element, nl. dat de vrouw gezien wordt als een statusobject en middel om omhoog te komen. Al wat de revolutie voor vrouwen aan progressiefs had gebracht ging in de periode van de Restauratie verloren,¹⁶ maar de mogelijkheid om individueel omhoog te komen was wel vergroot en de vrouw is een geschikte methode om te kennen te geven welke status men heeft of wil bereiken. Natuurlijk bestond dit verschijnsel langer, maar na de revolutie krijgt het begrip status een nieuwe dimensie; men hoeft niet meer in het patriciaat geboren te zijn om tot de heersende klasse te horen.

In haar teruggetrokkenheid en haar mogelijkheid zich terug te trekken onderscheidt de bourgeoisievrouw zich van andere vrouwen. Haar ingetogenheid, haar moederschap grenzen haar af van andere niet nette vrouwen en maken haar tot een begerenswaardig object voor mannen uit haar klasse. Voor andere vrouwen is het misschien hun uitdagendheid, hun handigheid of geilheid, die ze begerlijk maakt, maar voor haar komt dat niet te pas. Zij hoeft haar man ook niet bij het handeldrijven of in de zaak te helpen, dat is niet nodig. Haar man kan het zich permittieren haar thuis te laten zijn en voor de kinderen te laten zorgen. In alle volkspamfletten en beschrijvingen van het lagere volk vinden wij daarentegen vrouwen die bijv. als marktvrouw of arbeidster zelfstandig optreden. Voor armere vrouwen was dit soort teruggetrokkenheid in huis immers niet mogelijk. In de negentiende eeuw zien we ze in de gedaante van de jonge meisjes waarover fabrieks-

14 Dit thema staat de hele achttiende eeuw centraal. In 1897 wordt het zelfs door het blad *De Huisvrouw* in het ridicule getrokken: 'Zelfs de toon der stem moet zacht zijn, dat, tusschen twee haakjes gezegd, voor zeker ook het beste middel is, om de enigszins schrille toon van het kind imponerend te beantwoorden en het kind gelijkmatigheid te wennen'. Voor de socialisatie verwijs ik naar Elena Gianni Belotti, *Dalla Parte delle Bambine. L'influenza femminile nei primi anni di vita*, Milaan 1973.

15 Dit vinden wij ook bij Rousseau en Betje Wolff.

16 Met revolutie wordt hier 1789 bedoeld; met Restauratie de tijd na 1815.

direkteuren klagen, omdat ze niet goed werken. Ze gaan 's avonds maar uit dansen en zijn dan de volgende dag te moe om hun werk goed te doen. Dat wil overigens niet zeggen, dat fabrieksmeisjes zo geil waren als de fabeltjes doen vermoeden. Wat we zeker weten is, dat hun een aantal vrijheden waren toegestaan, waardoor seksualiteit tot een openlijker bespreekbare zaak werd dan voor hun seksegenoten uit de betere standen. Al was het alleen maar door het feit, dat zij zich tegen de avances van de bazen moesten wapenen.

De burgerlijke moraal, waarmee de burgers zich willen onderscheiden van de leefwijzen van de andere klassen en groepen, bereikt haar hoogtepunt van preutsheid en verfijndheid op het moment, waarop de levensstandaard van de arbeidstersvrouwen zodanig is geworden, dat het ook voor hen mogelijk is de bourgeoisnorm van huisvrouwelijkheid in hun leven te integreren.¹⁷ De bourgeoisvrouw drijft haar preutsheid tot in het uiterste, op de voet gevolgd door alle groepen, die zich minder van de arbeidersklasse onderscheiden, maar des te meer niet tot haar willen behoren.¹⁸ De norm wordt daar tot in het belachelijke dwingend.

Zo wordt in *De Hollandsche Lelle* in 1898 sympathie getoond voor het lot van fabrieksmeisjes. Dienstmeisjes zijn natuurlijk netter, maar ook in de fabriek zijn ze soms goed. 'Wij' onderscheiden ons dan wel van de hardwerkende arbeidstersvrouw: 'Komt dan, gij fin de siècle vrouwkens, komt in onzen kring, al is het dan glimlachend en schouderophalend en met het voornemen ons na een jaar weer te verlaten. Het is goed voor U te zien, dat er nog velen zijn, die iets anders hoog houden dan het nu ten troon geheven realisme en materialisme en scepticisme, dat slechts tot levensmoed voert.'¹⁹ (kursivering S.L.) Het is een voorbeeld, hoe huiselijkheid en huisvrouw-zijn alleen niet meer genoeg zijn om zich van anderen te onderscheiden. Nieuwe waarden moeten gekreëerd worden tegenover de arbeidstersvrouw. Door wetten beschermd of door verhoging van het salaris van haar man kan zij nu immers ook een goede huisvrouw of moeder zijn. Met het overnemen van de oude burgerlijke waarden door de arbeidersklasse worden deze ook veranderd. Een nieuw element sluipert binnen in het beeld van de ideale vrouw; mannen hoeven niet meer door terughoudendheid gewonnen te worden, maar 'zelfstandig' optreden, werven wordt op prijs gesteld.

17 Beschrijvingen van de vrouw uit de burgerij vinden wij in: L. Davidoff, *The best cyclist. Society, etiquette and the season*. Londen 1972; Martha Vicinus (ed.), *Suffer and be Still. Women in the victorian age*. Indiana 1973; M. George, 'From "goodwife" to "mistress". The transformation of the feminine in bourgeoisculture'. *Science and Society*, zomer 1973, pp. 152-178.

18 A. Leppert Fügen, *Die deklazterte Klasse. Studie zur Geschichte und Ideologie des Kleinbürgertums*. Frankfurt a/M 1974, passim.

19 *De Hollandsche Lelle*, 1898, een blad met literaire pretentie dat zich richtte op jonge vrouwen.

evenals een appèl op erotische gevoelens! Seksualiteit of liever het strikken voor het huwelijk wordt voor vrouwen een blijde gebeurtenis; van vrouwen wordt verwacht dat ze wervend optreden en eroties aantrekkelijk zijn, ook al is het binnen een bepaald kader. Tegen deze achtergrond krijgt het idee van de fatsoenlijke vrouw in de jaren rond 1900 een nieuwe betekenis. Zij hoeft niet langer een huismus te zijn, zij mag ook naar buiten treden. Ideale vrouw zijn krijgt het tweeslachtige karakter, dat we nog vinden in het beeld van *de vrouw*.

Hoewel beide elementen in elkaar geïntegreerd lijken, overheerst bij de ene groep vrouwen ook nu nog de ingetogenheid en bij de andere de uitdagendheid.²⁰

Dat laatste is een methode om een man te krijgen; dan kan hij trots zijn op zijn fijne wijfje, of – al naargelang de streek – dat moker of mokkel van een wijf. Dat verschil in gedrag is te zien en drukt zich uit in verschillende wijzen van kleden. Het meisje van de boutique-mode gaat immers anders gekleed dan het meisje met de kleren uit een van de warenhuizen. Zo is ook dun zijn niet een in iedere groep geaksepteerde schoonheidsnorm²¹; en ook het appreciëren van dikke borsten gaat bijv. gepaard met een ander beeld van de ideale huisvrouw dan bij de mannen, die van een plat hippiemeisje houden.²² Bij de kleren van meisjes uit arbeidersgezinnen zien we vaak erg korte minirokjes, felle kleuren en meer kunstvezels. Spijkerkleding kwam daar pas later in zwang en ook nu nog zijn broeken vaak gemaakt van kunstzijde en acetaat. Dit in tegenstelling tot de puur-katoen trend, de echte wol en het niet gebruiken van make-up van boutique-meisjes. Haar mag bij hen wel geverfd worden met natuurlijke henna, kleren worden zelf gemaakt, nylon panties en ondergoed zijn uit den boze evenals metershoge plateauzolen. Zogenaamde unisekskleding wil dan nog wel de vrouwelijkheid helemaal verbergen; niemand hoeft zich voor haar uitdagendheid te schamen; met andere waarden kan zij een man versieren of behagen (zij heeft daar misschien de opleiding toe). Seksualiteit kan zij wegstoppen tot ze met haar man of vriend alleen is. Natuurlijk zijn er veel tussenwegen.

Op de grens tussen sexy-zijn en huisvrouw-zijn, tussen deze twee polen

20 Zie voor de wijze waarop van dit soort kontradikties gebruik wordt gemaakt en deze samenhangen met het kapitalisme, het uitstekende boek: Maria Rosa Cutrufelli, *L'invenzione della donna. Mitì e tecniche di un sfruttamento*, Milaan 1974.

21 Zie Denton E. Morisson en Carlin P. Holden, 'The burning Bra: The breast fetish and women's liberation'. In: R. Evans (ed.), *Social Movements. A reader and source book*, Arizona 1973, pp. 565-584.

22 Ideale borsten en bijbehorende bh's zijn bij uitstek een mythe waarmee vrouwen onderdrukt worden; per mode blijken vrouwen van borstvorm te moeten veranderen. 'What's up front'. In: *Spare Rib*, juli 1973, pp. 12-14. Zie voor hoe mode als onderdrukkingsmechanisme gebruikt wordt: M. Curtius en W.D. Hund, *Mode und Gesellschaft. Zur Strategie der Konsumindustrie*, Frankfurt a/M 1971, p. 47. 'Mode und Schönheit. Geschmack als Formkonvention'.

balanceert de huisvrouw. Het ene mag nooit ten koste van het andere verwaarloosd worden. De straf is echtscheiding, levenslange seksuele onthouding of materiële onzekerheid. (Hoe moet je eigenlijk in godsnaam reageren als over dezelfde persoon wordt gezegd: 'die Trut is zo preuts – of – die Trut is zo afgelikt'.) Deze tweespalt brengt vrouwen naar psychiaters en is al jaren geleden in verband gebracht met allerlei andere vormen van vrouwenonderdrukking. Zo ontmaskerde Betty Friedan in haar boek *The feminine mystique*, het zogenaamde huisvrouwengeluk.²³

Aan de ene kant staat dus het moederschap met een aantal taken, die maatschappelijk volstrekt niet als arbeid gewaardeerd worden²⁴ en aan de andere kant kan de vrouw alleen maatschappelijk waardering krijgen door haar seksualiteit, die een negatie van haar moederschap is. Ze moet zichzelf immers om sexy te zijn degraderen tot seksobjekt voor andere mannen dan de man van wie zij houdt – en probeer er maar eens sexy uit te zien met hangtieten en een buik door het kinderen krijgen. Alle andere vormen van waardering die zij kan krijgen zijn afgeleid van de positie van haar man, voor wie zij tot statusobjekt is geworden. Hij kan via haar laten zien, hoeveel goud hij kan kopen, hoeveel hij te eten kan geven, kortom hoe duur zijn vrouw/hoer/kok is, en dat hij een 'echte man' is. Haar tegenprestatie in ruil voor de zekerheid en het geld is eeuwigdurende trouw, devote toewijding en volstreekte afhankelijkheid. Men kan zelfs stellen, dat mannen in de keuze van hun huwelijkspartner in hoge mate worden bepaald door de wens een vrouw te vinden, die op die wijze kan consumeren, die bij hun status past. Hij kan dan met haar pronken op de manier waarop hij dat wil.²⁵ Zo'n leuke sexy huisvrouw, zo'n charmant moedertje kan hem immers verder helpen...

Voor vrouwen, die zelf een maatschappelijke rol willen vervullen, is het 'geen probleem'. Zij beantwoorden toch niet aan het gevestigde beeld en worden blauwkous, feminist of de zakenvrouw waarmee mannen zo goed kunnen praten, maar waarmee ze natuurlijk niet naar bed gaan. En ze trouwen er zeker niet mee! De oplossing in de damesbladen is zo eenvoudig: koop je eruit. Koop je eruit, of doe anders dan anderen als het maar leuk blijft, dan val je wel op: *Toen ik weer eens met m'n man mee moest naar een feestje van z'n zaak heb ik het vertikt een zijden jurk aan te trekken. Stel je voor, al die mannen hadden voor één avond zo even twee- of driehonderd gulden in hun vrouw geïnvesteerd. En dan maar kijken wie de meest opgetuigde prijskoe met de mooiste uiers had. Ik was er in mijn nette spijkerpak – kijken dat ze deden. Maar 't gekste was, al die kerels kwamen stiekum naar m'n man toe, zo van: "Lekker wijf heb jij!"*

23 B. Friedan, *The feminine mystique*. New York 1963.

24 Zie Anja Meulenbelt, 'De economie van de koesterende functie' in dit nummer.

25 Zie Denton E. Morisson en Carlin P. Holden, noot 21.

3. Het bewustzijn van huisvrouwen kan haast niet meer maatschappelijk zijn

Deze ideologie is zo verweven geraakt met het alledaagse bestaan, dat het mogelijk werd er een hele industrie omheen te bouwen. Met de industrialisatie treden er fundamentele veranderingen op in de organisatie van het gezin, vooral met betrekking tot het privéleven van de mensen. Dit heeft gevolgen voor het bewustzijn van mensen over hun eigen privéleven.

Doordat de reproductiesfeer niet gesocialiseerd werd, maar op individuele basis georganiseerd bleef, ontstond er een spanning tussen de positie van de arbeider thuis en de positie van de arbeider in de maatschappij. Deze spanning is een van de oorzaken dat de ideeën van de mensen binnen en over hun gezin niet in overeenstemming zijn met de werkelijkheid van hun onderdrukking. Tegenstellingen daar zijn niet onbemiddeld te analyseren als de tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal. En zo komt het huishouden, waarover de arbeider nog wat te zeggen heeft, hem als enige plek niet vervreemd voor.²⁶ Over de in huis heersende verhoudingen is hij heer en meester. Deze verhoudingen lijken in tegenstelling te staan met het kapitalisme waar de relatie loonarbeid – kapitaal wel de belangrijkste is. Het bewustzijn van de verhoudingen binnenshuis loopt niet parallel met dat van de arbeider van de maatschappij buitenshuis. Hierdoor kon het huisgezin een broedplaats worden voor ideeën over individuele verbetering van de levensomstandigheden.²⁷

4. Industrialisatie en huisvrouwenbestaan

De industrialisatie in het damesbladwezen heeft weer op dit bewustzijn ingewerkt. Bovendien kon door de ontstane mogelijkheid van manipulatie van de openbare mening een massakultuur ontstaan en de daarmee samenhangende massakonsumptie. Het florerende advertentiewezen heeft deze massakonsumptie weer bevorderd. Dit advertentiewezen was op zijn beurt opgebloeid doordat een groter lezerspotentieel bereid en in staat was literatuur te kopen. Het leven van vrouwen bleef niet onaangetast. Het beeld dat van de ideale vrouw bestond is erdoor uitgebuit; de ideologie waarin de tweeslachtigheid ligt die hierboven werd beschreven, kreeg een zo grote greep op het denken over en het doen van vrouwen dat uit het onoplosbare van haar kontradikties

²⁶ Dit ondanks de illusie die vrouwenbladen onder vrouwen verbreden, dat zij thuis de baas zijn.

²⁷ L. Holzinger, *Gesellschaft und private Hauswirtschaft. Theorie und Kritik des Reproduktionsbereichs*. Starnberg 1974, passim.

enorme winsten konden worden behaald. Bovendien kon het feit dat het gezin niet, zoals andere instellingen, gesocialiseerd werd, gebruikt worden om a) de vrouwen rustig te houden en b) de cirkulatie van waren te bevorderen. Door de ontwikkelingen in de industriële produktie wordt de vrouwentaak alleen maar verzwaard. De man ondervindt last van de schaalvergroting: de band gaat steeds sneller, hij werkt met talloze anderen – niet zoals vroeger met vier mensen. Spanningen nemen toe en het wordt een steeds grotere toer hem op te vangen.²⁸ Zij moet hem van nieuwe energie voorzien – door bijv. een nieuwe voedselsoort of door zich in een nieuwe gedaante te presenteren, ze is er speciaal voor vrijgesteld! Dat is namelijk de enige doorbreking van de monotonie van de fabrieksmatige arbeid voor hem en zo kan hij er de volgende dag weer tegen.

We weten niet hoe de mensen in de negentiende eeuw de veranderingen die de industrialisatie voor de werkomstandigheden met zich meebracht, ervaren hebben. Wij kunnen het hoogstens vermoeden en proberen te begrijpen door het lezen van hedendaagse schrijvers die vertellen, hoe men het landelijk dorp verliet om in de stad te gaan werken. Zo beschrijft Claire Etcherelli het leven van een vrouw uit de provincie, die in Parijs gaat werken.²⁹ Het is een van de weinige boeken die dit probleem behandelen. In de fabriek heeft zij de eerste tijd geen enkel contact, het moordend tempo van de autoassemblage kan zij niet bijhouden. Thuis gekomen is zij veel te moe om uit te gaan, wassen doet zij zich niet meer en er is niemand, die haar verzorgt. In haar zien we, hoe onmisbaar een verzorger is voor iemand, die zichzelf op het land wel goed kon verzorgen, maar binnen de fabrieksmatige produktie niet meer. De man, die de verzorging van deze arbeidster op zich neemt, blijkt onontbeerlijk! In haar geval maakt de verliefdheid op een in de fabriek werkende Algerijn, dat zij aan haar eenzaamheid en vervreemding ontkomt. Overigens, dat het een Algerijn is op wie ze in de tijd van de algerijnse oorlog verliefd wordt, maakt haar, omdat iedereen zegt, dat ze een hoer is, ook nog eens politiek bewust. Zij komt via haar persoonlijke ervaring tot politiek inzicht. Het is natuurlijk niet zo, dat bewustwording altijd op deze manier op gang komt. De arbeidersbeweging bestaat ook nog. Ook de arbeidersbeweging kan de monotonie van het bestaan doorbreken, al was het alleen maar, dat ze perspectief op veranderingen biedt. Gezinnen kunnen, als bewustwording heeft plaatsgevonden, zelfs een rustpunt worden van waaruit de strijd opnieuw mogelijk is. Probleem blijft dan, dat de onvrede bij vrouwen vaak voorkomt bij die groepen waar geen contact met de

28 Zie Anja Meulenbelt, 'De ekonomie van de koesterende funktie' elders in dit nummer.
29 Claire Etcherelli, *Elise ou la vraie vie*. (1967; z.p.); een van de zeldzame andere boeken door betrokkenen geschreven is: Nanni Balestrina, *Vogliamo tutto*. Milaan 1971, uitg. Potere Operaio bij Feltrinelli.

georganiseerde beweging bestaat. Zij denken dat ze zelf schuld hebben aan het ontstaan van zo'n rottoestand. De oplossing ligt dan in het kopen van status, maar de ontewredenheid blijft, uiteraard, bestaan. De problemen zijn immers niet opgelost. De schijnoplossing heeft haar afhankelijkheid van haar man alleen nog maar versterkt.

5. Feminisme en konsumptietheorie

Volgens de marcusiaanse theorie worden wij door de massamedia opgezweept om steeds meer te kopen; deze theorie zou vooral op vrouwen van toepassing zijn, zij kopen nl. het meest. Ellen Willis schreef op deze wijze van redeneren een kritiek. Omdat de manier van denken in haar kritiek zo nieuw is, geef ik haar gedeeltelijk weer: 'Het is niet fout om te consumeren, het is een van onze antwoorden op onderdrukking, het compenseert veel van de monotonic van ons leven. Door het kopen van allerlei nieuwigheden lijkt deze monotonie steeds opnieuw onderbroken. En in het kopen van nieuwigheden wordt onlust afgereageerd. In de kritieken op konsumptief gedrag wordt vergeten, dat een wasmachine huishoudelijke arbeid echt verlicht en dat het hooguit gaat om de verschillende merken wasmachines. Vrouwen worden echter door de media niet gemanipuleerd hairsprays te kopen, zij vinden alleen in de reclame terug, hoe mannen vrouwen dwingen zich te gedragen. De media ondersteunen alleen de seksistische status quo. Omdat het een van de taken van vrouwen is mooi te zijn, is het kopen van allerlei spullen niet zozeer consumptie, maar werk. Voor haar werk, nl. geld uitgeven, is zij afhankelijk van de man; zijn toestemming is steeds vereist en door haar steeds meer te laten kopen, wordt zij steeds afhankelijker.'³⁰

Door de industrialisatie en de verhoging van de koopkracht kunnen produkten op grotere schaal gemaakt en gekocht worden. Adverteren werd een winstgevend bedrijf. Dit adverteren richt zich op het ongenoegen bij vrouwen.³¹ Voorwaarde voor een vergroting van de advertentiemarkt was de verhoging van de oplagecijfers van de damesbladen. De opheffing van het dagbladzegel veroorzaakte een grote opbloei van de produktie van nieuws. Ook al waren periodieken niet door het zegel belast (of slechts enkele), toch was de pers zo aan banden gelegd dat dit ook een schadelijke invloed had op het verschijnen

³⁰ E. Willis, 'Consumerism and Women'. In: L.B. Tanner (ed.), *Voices from Women's lib*. New York 1970.

³¹ Zie voor het bevestigende beeld van advertenties: Hedy d'Ancona, 'Vrouw en reclame'. In: *Opzij*, juni 1975, pp. 16-20.

van periodieken.³² Damesbladen beperkten zich tot 1869 vermoedelijk tot een lezerspubliek uit de gegoede standen.

Na 1869 vermeerderd het aantal dagbladen en daarmee ontstaan nieuwe methoden van meningsvorming voor grotere groepen mensen. Konform deze opbloei groeit de advertentiemarkt, advertenties gaan steeds meer ruimte vullen. Zij vormen het middel om de cirkulatie van waren te stimuleren. Dit gaat gepaard met een ideologie, die de aanschaf van steeds dezelfde waren rationaliseert. In dit geval is het de ideologie, dat men door 'op stand te kopen' ook zelf omhoog komt. Zonder er steeds op te wijzen, dat er iets nieuws is verschenen of dat het ene produkt beter is dan het andere, zijn advertenties niet noodzakelijk en ondenkbaar. Voorwaarde is ook een situatie waarin firma's elkaar met gelijkwaardige produkten bekonkurreren en om het hardst de konsument overtuigen, dat hun produkt beter is. Er is geen plaats waar willekeuriger gekocht wordt dan in de huishouding, het 'gevoel' speelt nergens bij het kopen zo'n grote rol als thuis. En natuurlijk koopt de huisvrouw een produkt wanneer het de illusie geeft, dat ze 'beter' wordt door het kopen van dat en dat produkt. Doordat ze in haar huis is teruggetrokken, is het voor haar haast niet meer mogelijk in te zien, hoe de fabrikant op het gevoel inspeelt. De maatschappij is voor haar allang een abstraktum van de wereld buiten geworden, de theorie die zij op school erover heeft gehad, vertelt haar in ieder geval niet hoe haar positie met deze buitenwereld samenhangt.

Het thuis zijn van vrouwen werd zodoende een winstgevende zaak, industrieën konden er op inspelen. Vrouwen die hun kinderen wilden opvoeden, maar ook uit werken moesten, kwamen in de knel. Om de kinderen toch zoet te houden kon men ze opiaten geven of lepeltjes jenever met suiker, maar het loste niets op; evenmin als het voeden van kinderen na het drinken van alcohol een oplossing was — de huisvrouw had dan alleen een paar uurtjes vrij.

Een andere oplossing leek de huisindustrie te bieden. De lonen lagen daar evenwel zo laag, dat vrouwen toch een hele dag moesten werken. Bovendien werd door industrialisatie op den duur de huisindustrie kapot gekonkurreerd. Moederschap en huisvrouw-zijn als uitsluitende bezigheid wordt kultus en ideaal en dat bepaalt langzamerhand het beeld van de gehele damespers.

32 J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869*. Assen 1969 (diss. Nijmegen); M. Schneider, *De Nederlandse krant. Van nieuwstijdinghe tot dagbladconcentratie*. Amsterdam 1960, pp. 155-164.

6. Dromen over de wereld buiten

'Oproepen om zich niet langer illusies te maken over hun omstandigheden is een oproepen om een situatie die illusies vereist af te schaffen.' K. Marx

'Und ein Schiff mit acht Segeln...' zingt Jenny, het zeerovermeisje van Brecht, wanneer zij droomt over de grote zeerover die haar komt bevrijden. Zij houdt even op met het bedden opmaken en alle nederige karweitjes in een morsig hotel. Zij komt in opstand: eerst schiet ze alle mensen in de stad dood, zij wordt prinses en zeeroversvrouw. De gedachten van Jenny, door Brecht zo goed verwoord, korresponderen met die van duizenden vrouwen in de buitenwijken, al zullen ze meestal de eerste stap niet zetten, en alleen dromen van een betere wereld, waarin de grauwe eentonigheid van het huisvrouwenbestaan zal zijn opgeheven. Feuilletons voeden de gedachten en dromen, en binden de lezers, mits er maar op een goed moment wordt afgebroken. Zij zijn altijd gebruikt om de lezers te binden, maar pas toen er een markt voor tijdschriften ontstond, werd dit middel op grote schaal toegepast. Daarmee hebben ze voor de uitgever nut, maar het belangrijkste van feuilletons is hier hun functie voor vrouwen: hun domhoudende functie, omdat hun inhoud ertoe bijdraagt, dat vrouwen de realiteit niet meer onder ogen zien. 'Ik las ze bij honderden, al die jaren, dat ik getrouwd was. Als m'n man weg was, voelde ik me vaak alleen en dan ging ik dromen of erin zitten lezen. Van m'n huishoudgeld kocht ik ze.' 'Nee! Ik vond het natuurlijk onzin, maar soms was het lekker jezelf in te beelden, dat jij de prinses was met al die bedienden... en dan die man, die altijd mooi was, nooit verkouden, eeuwig van je hield en met wie je spannende dingen deed. Niet zo'n sleur als thuis, met hem zou het anders zijn. Ik masturbeerde heel vaak na het lezen van zo'n boekje, terwijl ik aan m'n man dacht.' 'Toen ik mijn man leerde kennen was ik een beetje teleurgesteld, dat ik niet zo eentje gevangen had, maar zo zijn er nu eenmaal niet veel. Ik kon vaak wel huilen om die verhalen of het allemaal jezelf werd aangedaan. Mijn held? Ik wist niet hoe hij eruit zou zien, maar hij was zo mooi, dat je het je niet kon voorstellen. Dan ben je niet meer alleen, dan is het anders.'

Niet toevallig handelde een van de eerste boeken die de franse feministiese uitgeverij uitgaf, over hetzelfde probleem als in de hierboven aangehaalde gesprekken aangegeven staat.³³ Ook daar weer de teleurstelling in het huwelijk; de zgn. frigiditeit van de vrouw is het gevolg; met frigiditeit wordt dan

³³ Evelyne en Claude Gutman, *Dans le mitan du lit*. Parijs 1975; ook in de boekjes van de nederlandse feministiese uitgeverij 'De Bonte Was' vinden wij dit onderwerp steeds terug: *Vrouwen over seksualiteit en Ze leefden nog lang en gelukkig*.

eigenlijk afknappen bedoeld. In een recente studie over massaliteratuur wordt de inhoud van deze verhalen geanalyseerd.³⁴ Al eerder heb ik er iets over gezegd, het zijn vluchtmethodes en ze bestendigen het beeld.

Zo bij Angélique, wier lotgevallen enige jaren geleden week in week uit in *Margriet* verschenen. Zij is blond, wordt steeds op in mijn ogen perverse wijze door mannen overweldigd. Zij vindt het overigens niet erg naar, moet wel huilen (vrouwen willen verkracht worden). Zelfs als een vieze sultan (sultan = Turks = vies) haar pakt, geeft ze hoewel ze eerst niet wil, bijna toe; ze sluit haar ogen 'door het vuur van zijn begeerte', maar voelt dan een mes aan zijn gordel hangen (= sultan kleedt zich zoals gewoonlijk niet uit). Zij doodt hem, en daarmee is hij ongeveer de enige, die haar niet krijgt en gedood wordt. De zeerover wil ze geen moment doden als hij haar overweldigt, hij is europees, beschaafd, en gedraagt zich netter. Verbeeld je zo'n vieze Turk.

Mijzelf is als middelbare-scholiere omdat ik er zo jaloers op was steeds opgevallen dat Margriet-heldinnen alle talen, behalve Russies spraken; in Rusland waren ze duitse vluchteling en kregen een poolse prins als tolk. Vluchten hoeven niet alleen huisvrouwen: 'Als ik aan de band sta kan ik soms wegdromen. Dan ga ik aan heel andere dingen denken, dan stel ik me voor, dat ik in een klein huisje woon of op een kasteel, met rozen en bossen. Dan voel ik de band haast niet meer'. Met geld is het te koop, reizen naar het buitenland en iedere klasse of groep doet dat op een eigen manier: Avenuelezers op safari en Vivallezers liftend naar Wladiwostok. Er zijn mooie prinsessekleren, wuft ondergoed en pikant nachtgoed. Het moet overigens fatsoenlijk blijven anders is het voor hoeren of voor *Sextant*. In de bladen is een verkrachting in de zeventiende eeuw toegestaan, maar mag seksualiteit alleen als het met liefde en rozen te maken heeft. De dromen maken de bladen bij adverteerders zeer geliefd.

7. Politiek?

Zoals we al zagen maakt de opkomst van de massapers het mogelijk de berichtgeving te manipuleren. De met elkaar wedijverende ondernemers verzinnen ieder een herkenbare wijze van berichtgeven, totdat is uitgevonden welke wijze het meeste sukses heeft. De overwinnende stijl wordt verondersteld aan te sluiten bij het bewustzijnsnivo van de mensen voor wie geschreven wordt. Zo kan steeds hetzelfde type nieuws gegeven worden en bepaalde gebeurtenissen stelselmatig verzwegen. In damesbladen is de

³⁴ Studie over *Saskia*, zie noot 1.

rationalisatie voor het stelselmatig niet geven van allerlei nieuws, dat bepaalde berichten de dames toch niet boeien. Hierdoor is een bepaalde politieke kleur altijd impliciet aanwezig.³⁵ Vrouwen lezen niet veel anders dan die bladen en dus is het met hun politieke vorming droevig gesteld.³⁶ Politiek wordt voor zover dat voorkomt opgehangen aan diva's (daarom is Jane Fonda zo'n vondst) en koninklijke families. 'Nee in de tijd voor ik feministe werd, vond ik politiek niet belangrijk. Door tv hoorde ik wel van Vietnam, dan ging ik met m'n man mee demonstreren. Het was altijd zijn initiatief, ik wist niet hoe het in elkaar zat. Ik wist alleen dat die Amerikanen van ver kwamen en er niets te zoeken hadden. We waren ook lid van de kommunistiese partij, daar vertelden ze dat ook. Mijn man las ook *De Waarheid*, ik nooit, maar hielp met verkopen. Nee, ik weet niet precies wat kommunisme is, gelijkheid of zo.' Het bovenstaande komt uit een gesprek met iemand die bij Dolle Mina kwam. Maar ook in die beweging slaagde zij er niet in uit haar huisvrouwenbepanking te komen, ook al was zij lid van een partij en Dolle Mina, ook al had zij een HBS-opleiding. Alleen het huisgezin en de kinderen interesseerden haar en ze leefde van en voor de liefde van haar man. Pas toen hij op iemand anders verliefd werd, stortte zij in elkaar. Zij verbleef zes maanden in een inrichting en kan zich nu met hulp van andere vrouwen en haar nieuwe feministiese bewustzijn handhaven. De maatschappij buiten is weer voor haar te begrijpen. Je vraagt je dan af: hoe kunnen andere tijdschriften dan de damesbladen ook interessant zijn, als het enige contact met de buitenwereld via het winkelen, de status van de echtgenoot en de opvoeding van de kinderen gaat?

Er wordt door vrouwen steeds gezocht naar oplossingen, maar tegen deze achtergrond kunnen de oplossingen slechts gezien worden als mogelijkheden om individueel de tegenstrijdigheden binnen het eigen bestaan op te lossen. Dit hebben vrouwen natuurlijk met velen gemeen, ze delen het met de 'white collar-workers' van C. Wright Mills. In zijn artikelen over de persoonlijkheidsmarkt beschrijft hij hoe het kweken van een eigen klichématige persoonlijkheid de mensen echt verder kan helpen.³⁷

Een sekretaresse is helemaal afhankelijk van het creëren van haar privé-persoonlijkheid. Zij behoort tot de relatief nieuwe groep van vaak jonge vrouwen, die voor tijdelijke banen op de arbeidsmarkt zijn gekomen. Als sekretaresse of

35 R. Lewandowski/S. Lohr, *Bürgerliche Presse: Gewalt gegen links. Strategie der Gegenreform*. Starnberg 1974; J. Alberts, *Massenpresse als Ideologiefabrik, Am Beispiel 'Bild'*. Frankfurt a/M 1972.

36 *De onbekende lezeres. Een psychologische benadering van de damesbladlezers*. Haarlem 1966, onderzoek in opdracht van NV Drukkerij de Spaarnestad.

37 C. Wright Mills, *Power politics and the people*, p. 263, 'The competitive personality'.

typiste kunnen zij hun brood verdienen. De enige kans is te vluchten in een huwelijk met de baas (voor de verpleegster: de jonge arts met brede schouders en blonde snor, die patiënt na patiënt het leven redt; op wintersport: Heinz, de zongebruinde skileraar, die witte tanden en een sportief figuur heeft), hun opleiding doemt hen anders een van de meest monotone en minst gewaardeerde werktypes te blijven uitoefenen — ze vat haar werk toch als tijdelijk op, 'ach, die meisjes trouwen toch' (met hun baas, hun zeerover). Of ze trouwt met de man van wie ze al te goed weet, dat hij verzorging nodig heeft en die haar te bieden heeft dat zij aan het werk kan ontsnappen (ze ontsnapt met hem niet aan haar ideaalbeeld). Of ze wordt gewoon ontslagen omdat ze te oud of te dik is voor receptioniste of stewardess.

Individueel verbetert zij haar lot en dit correspondeert met de ideologie van de huisvrouw in haar isolement. In dit individualisme zit de 'onmogelijkheid' tot aansluiting bij de georganiseerde arbeidersbeweging. Zij kunnen zich alleen nog spiegelen aan de diva's die het maakten. En wanneer dit individualisme gaat overheersen, vallen vrouwenbladen waarin de strijd maatschappelijk wordt gesteld, weg.³⁸

Een blad als *Story* valt weer te verklaren uit het feit dat er nog steeds een grote groep vrouwen is, die materieel niets kan kopen en er dus niet hoven uit kan komen. Voor hen is het niet mogelijk zich eruit te kopen, dus houdt *Story* zien bezig met de droomwereld van Soestdijk en niet met al te dure vakanties en extravagante uitspattingen.

Hoezeer dit individualisme een centrale plaats inneemt, wil ik kort illustreren aan de ontwikkeling van *De vrouw in de twintigste eeuw* (uitg. C. Morke Czn., Utrecht). In dit blad worden rechten voor de vrouw geeist, recht op ontwikkeling en opvoeding, opdat zij passend bij haar opvoeding in onze maatschappij een plaats kan veroveren. In 1924 fuseert het blad met *Zif*, een uitgave van C. Morke Czn., dat een veel oppervlakkiger blad is vol met praatjes over hoe het hoort en beroemdheden. Het meest logiese zou zijn, dat *Zif* iets van het engagement van het andere blad overneemt, maar het enige wat overblijft is het eenvoudige taalgebruik en het zich richten op een laaggeschoold lezerspubliek. De positie van de vrouw wordt alleen nog op een vlakke niet strijd lustige manier besproken: individueel moet zij haar positie verbeteren. Na 1927 ontstaat

38 Maatschappelijk in die zin dat je problemen niet alleen van jou zijn, maar dat je gaat inzien dat andere mensen ze ook hebben en ze teruggaan op maatschappelijke oorzaken. Zie voor huisvrouwenbewustzijn: H. Pross, *Die Wirklichkeit der Hausfrau. Die erste repräsentative Untersuchung über nicht erwerbstätige Ehefrauen: Wie leben sie? Wie denken sie? Wie sehen sie sich selbst?* Hamburg 1975; of voor bewustzijn van jonge arbeidsters: J. Dehlar, *Jungarbeiterinnen. Lebens- und Arbeitssituationen. Bewusstsein und politisches Lernen. Materialien. Erkenntnisse aus der Praxis für die Praxis.* Starnberg 1974.

een oriëntatie op het nieuw feminisme,³⁹ een stroming, waarbij men ervoor pleit dat de vrouw in het specifieke van haar vrouw-zijn macht verwerft. Het radikale emancipatiestreven is weg. Zij wordt modieus en biedt exotiese recepten. Aansluitend bij deze groep is de taal erg eenvoudig, de mode goedkoop en zelf te maken, het nivo van de verhalen laag.

8. Wordt feminisme tot waar?

Vrouwen werden onderdrukt al lang voor het kapitalisme er was. Het kapitalisme geeft er alleen bepaalde vormen aan. Ik heb hier willen aangeven, hoe deze onderdrukking nieuwe vormen heeft gekregen. Langzaam wordt de vrouw niet alleen meer als moeder, die op de kinderen moet letten onderdrukt, maar is er een hele ideologie ontstaan die de onderdrukking rationaliseert en uitbuit. Zodoende heeft het kapitalisme voor vrouwen iets heel anders dan voor mannen betekend. De beslotenheid van het huis en de afhankelijkheid ten opzichte van mannen zijn onontkoombaar geworden – zonder dat kan het systeem niet verder draaien. Willen we vrouwen echt politiseren, dan moeten wij daarmee in de eerste plaats rekening houden. Dat betekent niet dat we als aktie om er iets aan te doen, op de damespers moeten gaan schelden – deze vormt slechts een uiting van bovenvermelde verschijnselen. Nieuwe methoden van bewustwording moeten gezocht worden. Misschien dat praatgroepen kunnen helpen, misschien kan een nieuwe lektuur helpen: bijv. een pers waarin voorlichting wordt gegeven over prijzen, kwaliteiten en opleidingen.⁴⁰

Sommige mensen menen, dat *Margriet* in deze richting aan het veranderen is. Dat kan best zo zijn, er is een heroriëntatie op de lezersmarkt aan de gang. Men zoekt aansluiting bij het feit, dat ook de *Margriet*lezeres invloed van het feminisme ondergaat. Maar er is ook een echt bewustmakende pers denkbaar: 'Actrice Faye Dunaway laat haar ongeschoren oksels zien voor een foto in een landelijk tijdschrift en zij zegt, dat dit de wijze is, waarop zij in al haar toekomstige filmrollen zal verschijnen. Eurice Lipton, een kunsthistorica van dertig, streelt over de haren op haar benen en zegt: "Het lijkt lelijk, maar zo ben ik".'⁴¹ In de komende tijd zal er best een feministies tijdschrift op de markt

39 Stroming in de jaren dertig, waarbij werd benadrukt, dat we met onze vrouwelijke waarden de gelijken van mannen moeten worden.

40 Opvallend is dat in een rapport van de AIJPF-organisatie van schrijvers in de damespers Henri P. Remmers (van de VNU) schrijft over dit soort gegevens. Het hele kongres in de herfst van vorig jaar te Amsterdam heeft hij volgehouden dat dit de functie van de damespers was. *Opzij* was alleen maar het radikale zusje van *Margriet*. Aan Koning Klant wordt veel aandacht besteed; de Consumentenbond gaf zelfs een lezing op het kongres.

41 Harriet Lyons and Rebecca W. Rosenblatt, 'Body Hair: the last frontier'. In: *MS Reader*, New York 1972, pp. 145-149.

verschijnen, in Amerika zien wij al MS. Teken en wijzen erop, dat het feminisme rendabel wordt. Het jaar van de vrouw is een mooie aanleiding. Laten we gewaarschuwd zijn.

God's vrucht?

Vreemd, dat juist uit de groep
die voortdurend en bij voorbaat
protestaert tegen de wetten
op abortus met sociale indicatie,
zoveel zonen
zonder een zweem van twijfel
aan hun sociaal gevoel
zonder enige gewetenspijn
om de indicatie van De Wet,
zich melden bij de K.M.A.

Herma Vergouwe

Ander werk van Herma Vergouwe:

Uitgaven in eigen beheer (tegen kostprijs en niet in de reguliere boekhandel).
dichtbundel: *Beiderzijds* (uitverkocht); *Cabiria* (verkrijgbaar door storting van f 5,- op
postgiro 466797 t.n.v. Vergouwe Amsterdam); roman: *Tampoco* (idem, à f 7,50).

Homoseksualiteit, de naakte waarheid en de blote fetten. Verkrijgbaar bij het COC voor
f 3,- of per post door storting van f 4,50 t.n.v. Stichting Dialoog te Amsterdam.

Naar het ziekenhuis. Met tekeningen van Karen Bodenhausen, waarin wordt verteld wat
kinderen kan overkomen in een ziekenhuis. Bij de boekhandel te koop.

'1960-1964' is afkomstig uit *Cabiria*: 'Armoë', 'God's vrucht?' en 'Onteed' uit *Beiderzijds*.

Marjan Sax

ABORTUSKRONIEK

Inleiding

Dit artikel is een vervolg op het stuk 'De strijd om de abortus in Nederland' in *Te Elfder Ure* nr. 18.¹ Daarin wordt een overzicht gegeven van de gebeurtenissen rond abortus van de laatste negen jaar. Ik wil nu een aanvulling geven van januari tot juni 1975.

Eerst zal ik de drie wetsontwerpen over abortus die klaarliggen voor behandeling in de Tweede Kamer bespreken; dan volgt een chronologie.

Het tweede gedeelte van dit artikel is een kort overzicht van de situatie in Portugal, Frankrijk, België, Duitsland en Engeland. Het is volgens mij belangrijk inzicht te krijgen in de abortusstrijd in het buitenland omdat wij in Nederland – samen met Engeland – de buitenlandse vrouwen helpen die in hun eigen land geen abortus kunnen krijgen.

In Engeland worden er op het moment pogingen ondernomen om de bestaande abortusfaciliteiten te beperken. Dit is een ontwikkeling die we in de gaten moeten houden omdat er in ons land, via de verschillende wetsontwerpen, ook geprobeerd wordt beperkingen door te voeren. Hierbij wordt hetzelfde argument gehanteerd als in Engeland: het terugdringen van de commercialisering; zogenaamd ja, maar houd ze in de gaten! Dit is geen stuk om 'lekker' bij weg te zakken, ik vind het zelf ook niet erg inspirerend, maar het is dan ook voornamelijk bedoeld als naslagwerkje.

De drie wetsontwerpen over abortus

Er liggen nu drie initiatief-wetsontwerpen klaar voor behandeling in de

¹ Selma Leydesdorff/Joyce Outshoorn, 'De strijd om de abortus in Nederland 1966-1975 - Ook een vrouwenzaak'. In: *Te Elfder Ure* nr. 18, 1975, pp. 276-318.

Tweede Kamer. Ik zal er de belangrijkste punten uit halen en ze kort bekomentariëren.

Wetsontwerp Lamberts/Roethof - PvdA - 1970

Dit wetsontwerp is één kantje tekst. Voorgesteld wordt de artikelen over de strafbaarheid van het uitvoeren van een abortus uit het Wetboek van Strafrecht te schrappen.

Toegevoegd wordt een artikel waarin staat dat het aan medies onbevoegden verboden is abortus uit te voeren.

Dit wetsontwerp houdt in dat de vrouw met de arts een beslissing neemt over het al of niet uitvoeren van een abortus.

Verdere zaken zijn niet geregeld.

De arts is ook niet verplicht de vrouw door te sturen als hij zelf tegen de ingreep is.

Het verschil tussen dit wetsontwerp en de twee andere die hieronder genoemd worden is, dat door het schrappen van de speciale abortusartikelen, abortus een gewone mediese ingreep wordt als alle andere. Net als bij andere mediese behandelingen moeten fouten en misstanden behandeld worden via het Medies Tuchtrecht. Het kan wel degelijk een punt van discussie zijn, in hoeverre het Medies Tuchtrecht goed funktioneert en of het de patiënten voldoende greep geeft op de mediese stand. Dit is echter een punt dat betrekking heeft op het hele functioneren van de gezondheidszorg en het lijkt me onjuist om voor abortus een uitzondering te maken.

Wetsontwerp Van Schaik/Van Leeuwen - KVP-AR - januari 1975

- Abortus is alleen toegestaan als 'voortzetting van de zwangerschap voor de lichamelijke of geestelijke gezondheid van de vrouw een ernstige bedreiging meebrengt en deze bedreiging *slechts* door afbreking van de zwangerschap kan worden afgewend'. (kursivering van mij, M.S.)
- De arts moet met één of twee deskundigen van een overleggroep beraadslagen. Deze overleggroep is samengesteld door het bestuur van het ziekenhuis waaraan de arts verbonden is.
- de echtgenoot/verwekker moet door de arts gehoord worden, tenzij dit 'naar redelijk oordeel niet raadzaam is'.
- De arts geeft pas op de zesde dag na aanvraag uitsluitsel.
- De arts moet een verslag maken met de gegevens over de vrouw, degenen die hij geraadpleegd heeft, zijn overwegingen om tot de ingreep te besluiten. Deze gegevens gaan via de directeur van het ziekenhuis naar de Inspekteur voor de Volksgezondheid.

- De ingreep mag alleen plaatsvinden in een ziekenhuis, of in een kliniek die valt onder een ziekenhuis.
- Een arts of geneesheer-direkteur die zich niet houdt aan bovengenoemde bepalingen is strafbaar.

Bezwaren:

De normstelling, wanneer een abortus toegestaan is, sluit de sociale indicatie uit. Bovendien is er nooit een objectieve maatstaf te vinden of 'slechts door het afbreken van de zwangerschap' een vrouw uit de moeilijkheden te helpen is. Dit betekent dat de beslissing geheel afhangt van de normen en ideeën van de arts en de 'deskundigen'. Dit is vooral ernstig in die streken waar men eigenlijk nog tegen abortus is.

- De overleggroep lijkt sprekend op de 'teams' uit het vorige wetsontwerp Stuyt/Van Agt, dat nu gelukkig onder tafel is verdwenen. De bezwaren tegen teams zijn bekend: het is onduidelijk waarom een 'deskundige' beter over de toekomst van een vrouw kan beslissen dan zij zelf. Vrouwen die hun geval beter kunnen 'verkopen' hebben een grotere kans om geholpen te worden dan vrouwen die zich laten intimideren door het deskundig vertoon.
- De arts mag niet vóór de zesde dag en uiterlijk binnen drie (!) weken zijn beslissing bekend maken. Dit geeft vertraging en laat de vrouw nodeloos in spanning.
- De verslaggeving brengt de anonimiteit van de vrouw in gevaar en dwingt de arts zijn beroepsgeheim te schenden. Merkwaardigerwijs staat er uitdrukkelijk in het ontwerp vermeld dat de naam van de echtgenoot/verwekker niet genoemd hoeft te worden. Zou die het soms extra moeilijk hebben?
- Volgens deze opzet zijn er geen zelfstandige klinieken meer mogelijk, maar zijn deze onderworpen aan - soms zeer conservatieve - ziekenhuisbesturen.

Wetsontwerp Veder-Smit/Geurtsen - VVD - februari 1975

- De beslissing over de ingreep wordt door de arts in overleg met de vrouw genomen, binnen 8 dagen.
- De arts moet na de ingreep een verslag maken met gegevens van de vrouw, zijn overwegingen tot de ingreep en de mogelijkheden tot nazorg.
- Deze gegevens gaan eens per kwartaal naar een Landelijke Advieskommissie. Deze advieskommissie bestaat uit leden van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) en uit leden aangewezen door de raad voor Maatschappelijk Welzijn. Zij controleert of de besluitvorming, de ingreep, de nazorg voldoende zorgvuldig hebben plaatsgevonden.

- Wanneer de commissie niet tevreden is met de gang van zaken stuurt zij eerst een 'aanwijzing' naar de arts. In tweede instantie kan de commissie bij de Officier van Justitie een verzoek tot strafvervolgning indienen.
- De ingreep kan plaatsvinden in een ziekenhuis of in een erkende abortuskliniek.
- De kliniek mag geen winst maken.
- De ingreep mag alleen worden verricht door een gynaecoloog of door een arts die moet beantwoorden aan nog nader door de commissie uit te werken eisen.
- Als de arts zich niet houdt aan de wet is hij/zij strafbaar.

Bezwaren:

Het belangrijkste bezwaar geldt de adviescommissie. Deze commissie heeft tot taak het naleven van de wet te controleren en de minister te adviseren in het abortusbeleid. Er zijn echter geen criteria opgenomen volgens welke de commissie moet handelen. Dit betekent dat er een oncontroleerbare instantie wordt gekreëerd die uiteindelijk zelfs een strafvervolgning op gang kan zetten. Bovendien is het een betuttelend orgaan voor de arts, die zich aan onuitgesproken richtlijnen moet onderwerpen.

- Door vast te leggen dat de ingreep in een ziekenhuis of erkende kliniek moet plaatsvinden en bovendien alleen door speciaal aangewezen artsen, wordt de mogelijkheid van polikliniese behandeling bij de huisarts of in een groepspraktijk uitgesloten. Dit is niet realistisch, omdat poliklinies ook veel 'overtijdbehandelingen' worden gegeven en in de toekomst de grens tussen overtijdbehandeling en abortus best wel meer kan vervagen.
- Controle op het financiële beleid van een kliniek is in principe een uitstekende zaak. Alleen doet het wat vreemd aan dit in een aparte wet uitsluitend voor abortus te regelen, terwijl de kommercialisering een probleem is van de gehele gezondheidszorg.
- Het is volstrekt ontoelaatbaar dat in dit 'liberale' wetsontwerp een arts, die een medies verantwoorde ingreep doet, nog steeds strafbaar is.

Chronologie van de belangrijkste gebeurtenissen van de abortusstrijd in Nederland (vervolg)

- december 1974 In de serie Stimezo Dokumentatie verschijnt een brochure van Paul Schnabel, *Abortus in 1973*.² Een interessant gedeelte gaat over de mogelijke invloed van abortus op het dalende geboortecijfer in Nederland. Van 1967 tot 1973 gaf het geboortecijfer in Nederland plotseling een enorme daling te zien, veel groter en sneller dan het CBS voorzien had.
- 1967: 18,9 geboortes per 1000 inwoners
1973: 14,5 geboortes per 1000 inwoners
- De CBS-prognose voor 1973 lag op 15,4 per 1000 inwoners. Een geboorte-percentage van 14,5 per 1000 inwoners werd door het CBS pas in 1992 verwacht. Wat kan nu de invloed van abortus op dit dalende cijfer zijn geweest? Schnabel berekent dat er in 1973 75.000 minder geboortes waren dan voorspeld. In 1973 vonden er ± 20.000 abortussen plaats, dus abortus kan maar voor zo'n 26% verantwoordelijk zijn voor de geboortedaling. Andere factoren die volgens Schnabel van invloed zijn geweest op de daling zijn:
- het steeds meer aksepteren van gezinnen met niet meer dan twee kinderen (de 2-kinderen norm)
 - het afnemen van ongewenste geboortes; het grootste gedeelte van de kinderen die nu geboren worden is gepland en gewild
 - de fundamentele verbetering in anticonceptie-gebruik (pil).³
- januari 1975 Huis aan huis verspreiding van de gruwelijke folders van de Stichting 'Redt het Ongeboren Kind'. Deze stichting is een bundeling van groepen als 'Stichting Recht Zonder Onderscheid' (STIREZO, pater Koopmans s.s.s.), Laat Leven e.d. De folder lijkt als twee druppels water op de folder die de 'Society for the Protection of the Unborn Child' (SPUC) in Engeland uitgeeft, en op een pamflet dat in Australië en Nieuw-Zeeland is verspreid. Verder materiaal kan bij 'Pro Vita' in Brussel besteld worden en komt ook gedeeltelijk uit Cincinnati, Ohio, VS. Een internationale organisatie dus met niet onaanzienlijke

² Paul Schnabel, *Abortus in 1973*. Stimezo-Dokumentatiereeks nr. 3, Den Haag 1974.

³ Paul Schnabel, t.a.p., pp. 29/30.

geldbronnen. Het is zeer aannemelijk dat zij hun geld van de katholieke en anglikaanse kerk krijgen; daarnaast gaat het gerucht dat ze gesponsord worden door babymelk-fabrieken. Jammer genoeg is een dergelijke bewering nooit hard te maken, hoewel het niet onaannemelijk klinkt.

De socioloog Ruud Veenhoven publiceert in *Medisch Contact* de cijfers van 'Vier jaar abortus in Nederland'.⁴ Het geschatte aantal abortussen bij nederlandse vrouwen is:

1970: 10.000

1971: 14.000

1972: 22.000

1973: 21.000

1974: 19.500

Dit betekent dat abortus bij nederlandse vrouwen snel terugloopt. Nederland heeft ook een opvallend laag sterftecijfer bij abortus, nl. 0,5 per 100.000 abortussen. (Het sterftecijfer bij bevallingen is 13 per 100.000 geboortes.) Deze cijfers zijn voor de VS respectievelijk in 1972 3 en 19 en voor Engeland in 1972 9 en 15.

16 januari
1975

De geplande uitzending van het programma *Werkwinkel* van de NOS waarin opgeroepen wordt de handtekeningenactie van 'Wij Vrouwen Eisen' te steunen, gaat plotseling niet door. Argumentatie van de NOS is dat een 'neutrale' organisatie als de NOS een dergelijke eenzijdige actie niet kan steunen. De dienst Luister- en Kijkonderzoek van de NOS houdt een telefoniese enquête over de drie eisen van 'Wij Vrouwen Eisen', waarvoor ook de handtekeningenactie gevoerd wordt. Het resultaat is:

Abortus uit het Wetboek van Strafrecht: 61% voor

Abortus in het ziekenfondspakket: 69% voor

De vrouw beslist: 83% voor

54% van de ondervraagden wil wel een handtekening zetten onder de drie eisen.

1 februari
1975

Algemene ledenvergadering van de Vereniging Stimezo Nederland. De Bloemhovekliniek te Heemstede wordt officieel lid van Stimezo Nederland. Dit heeft consequenties voor de prijs van een abortus tot 12 weken in Heemstede, deze gaat nu naar beneden naar f 300,- per ingreep. Het bestuur van Stimezo

⁴ *Medisch Contact*, 10 januari 1975, jrg. 30, nr. 2, pp. 37-42.

- Nederland krijgt opdracht van de vergadering een voorstel uit te werken over gelijke honorering van de medewerkers van de Stimezo-klinieken.
- 7 april 1975 Sluitingsdatum van schriftelijke reacties voor de Bijzondere Kamercommissie inzake de abortuswetgeving. In deze commissie zitten vertegenwoordigers van alle politieke partijen. 35 verenigingen en partijen geven hun mening over het KVP/AR- en VVD-wetsontwerp.
- 7 en 11 april 1975 De KVP-kamerfractie houdt een kleine hoorzitting. Dolle Mina's worden de zaal uitgezet omdat ze pro-abortus pamfletten uitdelen. Een groot aantal tegenstanders van abortus komt aan het woord, waaronder het Nederlands Artsen Verbond (konservatieve stroming binnen KNMG), de Stichting Redt het Ongeboren Kind, de Katholieke Plattelandsvrouwen e.d.
- 18 april 1975 Algemene vergadering van de KNMG. Er ligt een voorstel ter vergadering van het hoofdbestuur om de richtlijnen t.a.v. abortus te verscherpen.
- Voorgesteld wordt: grotere zorgvuldigheid bij de besluitvorming, registratie van de gegevens van de vrouw (anoniem), de instelling door de KNMG van een landelijk Toetsingscollege, samengesteld uit artsen en andere deskundigen. Dit college moet de besluitvorming, uitvoering, verslaglegging en nazorg beoordelen, zich daarbij baserend op door de KNMG opgestelde richtlijnen.⁵
- De door de KNMG voorgestelde maatregelen komen wonderwel overeen met wat er in het VVD-wetsvoorstel staat. Het lijkt een poging om de VVD-ideeën te maken tot KNMG-richtlijn, waardoor ze niet meer in de wet hoeven te worden genoemd en zo inpasbaar zijn in het PvdA-voorstel. In het PvdA-wetsontwerp wordt immers verder niets geregeld, en door nu de voorstellen van de VVD over te nemen en uit te voeren zouden de VVD-ers zich achter het PvdA-ontwerp kunnen scharen. Daarnaast lijken de voorstellen van de KNMG een eerste poging om te komen tot een mediese kode ten aanzien van beslissingen van artsen over leven en dood. Een 'Medical Audit' over abortus, euthanasie, orgaan-transplantaties e.d., waarbij abortus dan als test-case zou kunnen fungeren.

⁵ *Medisch Contact*, 21 maart 1975, jrg. 30, nr. 12, pp. 350-354.

Stimezo Nederland reageert op de voorstellen van het KNMG-hoofdbestuur en zegt het zeer te betreuren dat er van het 'ja, tenzij'-standpunt uit 1971 nu overgeheld wordt naar een 'nee, tenzij'-standpunt. Zij heeft o.a. bezwaren tegen het landelijk toetsingskollege alleen voor abortus en tegen de verplichte registratie en het ter inzage leggen van gegevens aan derden, waardoor het beroepsgeheim geschonden wordt. 'Stimezo Nederland meent dat invoering van een Medical Audit in de Nederlandse verhoudingen niet dient te beginnen bij een zo emotioneel beladen terrein als abortus, maar dat beter eerst ervaring kan worden opgedaan met eenvoudiger onderwerpen. (...) dat toetsing van abortus alléén dient plaats te vinden in het kader van algemene toetsing van medisch handelen.'⁶ Ook een ingezonden brief van 'Wij Vrouwen Eisen' keert zich tegen de voorgestelde plannen van de KNMG om abortus 'als testcase te gebruiken om bepaalde nieuwe regels t.a.v. de geneeskunst te introduceren'.

Het voorstel van het hoofdbestuur van de KNMG wordt ter vergadering met gróte meerderheid verworpen. Voorlopig is de KNMG wel weer rustig.

- 10 juni 1975 Het voorlopig verslag van de kamerfrakties over de KVP/AR- en VVD-wetsontwerpen is klaar. PvdA, PSP, PPR, D'66 en de VVD wijzen het KVP/AR-voorstel af. GPV en SGP ook, maar op andere gronden, omdat ze het nl. te soepel vinden. De GPV-fractie vraagt zich zelfs af waarom de vrouw die illegaal een abortus pleegt niet langer strafbaar is. Het VVD-wetsontwerp wordt afgewezen door CDA, PvdA, PPR, PSP, D'66, en vanzelfsprekend GPV en SGP. DS'70 heeft nog geen standpunt bepaald.
- 14 juni 1975 Bijeenkomst van 'Wij Vrouwen Eisen' in Utrecht, waar vrouwen uit Engeland, Frankrijk, België en Duitsland vertellen over de abortusstrijd in hun eigen land. De vergadering stuurt een solidariteitstelegram naar de National Abortion Campaign om hen sukses te wensen bij hun demonstratie van 21 juni. (zie p. 882). Ook neemt de vergadering een verklaring aan waarin de kamerfrakties verzocht wordt de behandeling van de abortuswetsontwerpen te bespoedigen.

⁶ Brief van Stimezo Nederland aan het hoofdbestuur van de KNMG, dd. 7-4-1975.

21 juni 1975 De Stichting 'Redt het Ongeboren Kind' organiseert een bijeenkomst op het Malieveld in Den Haag. Tegen de verwachting in zijn er minder dan 1000 sympathisanten aanwezig. 'Wij Vrouwen Eisen' demonstreert voor de engelse ambassade in Den Haag ter ondersteuning van de engelse abortusmars tegen de James White Amendment Bill (zie p. 000).

Het wachten is nu op de behandeling van de wetsontwerpen in de Tweede Kamer. Wanneer dat zal plaatsvinden is nog steeds onzeker. De indieners moeten nu, na het Voorlopig Verslag van de fracties, een Memorie van Antwoord schrijven en daarop aansluitend komt het Eindverslag.

Deze procedure zou in oktober 1975 achter de rug kunnen zijn, maar naar het zich laat aanzien heeft niemand er erg veel haast mee. Dit is ook wel begrijpelijk, er is immers voor geen van de drie wetsontwerpen een meerderheid in de Kamer te vinden. Eén mogelijkheid is dat de wetsontwerpen eerst alle drie afgestemd worden en dat daarna PvdA en VVD om de tafel gaan zitten om te onderhandelen over een kompromis. De andere mogelijkheid is dat vóór de kamerbehandeling de PvdA en de VVD het op een akkoordje proberen te gooien. Welke van de twee wegen ook bewandeld gaat worden, het is duidelijk dat het gesjacher over abortus nog niet is afgelopen. We zullen met name de PvdA goed in de gaten moeten houden opdat niet het belang van vrouwen bij een goede abortuswet wordt opgeofferd aan een parlementair, politiek kompromis.

Abortus internationaal

Op 19 en 20 april 1975 vond in Parijs een internationaal abortuskongres plaats, georganiseerd door de Mouvement de la Libération de l'Avortement et la Contraception (MLAC). Dit was de eerste keer dat vrouwen van abortusgroepen uit heel Europa met elkaar van gedachten konden wisselen.

De ontmoeting verliep dan ook niet geheel moeiteloos. Immers, de situatie verschilt nogal per land, de wettelijke situatie is anders, de macht van de vrouwenbeweging is per land verschillend, in het ene land werken de artsen meer mee dan in het andere. Het duurde daarom wel enige tijd voordat de verschillende groepen inzicht kregen in de situatie per land en in de strategie van de vrouwenbeweging.

De tweede ontmoeting ging al veel beter: in Londen werd op 22 juni 1975 een internationale vergadering gehouden met vrouwen uit abortusgroepen uit

Frankrijk, Zwitserland, Portugal, Nederland en Engeland. Daar werd besloten een internationaal bulletin op te zetten om informatie te verspreiden en adressen door te geven. Dit bulletin zal voor een jaar gerund worden door de engelse groep 'Woman's Right to Choose' en zal bestaan uit bijdragen uit de verschillende landen. Een tweede besluit op die bijeenkomst was om eind juli in Portugal een internationale week over abortus en anticonceptie te organiseren, om daarmee in Portugal meer belangstelling voor deze problemen te krijgen. Hoewel de internationale kontakten nog maar heel aarzelend tot stand zijn gekomen en niet veel meer behelzen dan het sturen van delegaties naar demonstraties e.d., is dit toch weer een stapje vooruit in de abortusstrijd.

In het nu volgende stuk wil in een kort overzicht geven van de situatie in Portugal, Frankrijk, België, Duitsland en Engeland.

Portugal

Abortus is in Portugal verboden, er staat een gevangenisstraf op van twee tot acht jaar. De ingreep wordt alleen toegestaan als 'de eer' van de vrouw gered moet worden en hiervoor is de toestemming van de echtgenoot of de vader noodzakelijk. Deze patriarchale wet weerspiegelt het dominante denkpatroon van de portugese mannen. De vrouwengroep, die direkt na de machtsovername is opgezet, is maar erg klein. De meeste vrouwen durven niet naar vergaderingen van de groep te gaan, uit angst voor de drift en lijfstraffen van hun echtgenoot. Een akelige illustratie hiervan is het verhaal van de demonstratie die vijftien vrouwen in januari van dit jaar hielden in het kader van het Jaar van de Vrouw. De vijftien die demonstreerden tegen de onderdrukking van de vrouw, werden ingesloten door een groep van een paar duizend mannen die hen bedreigden, sloegen en uitscholden. De politie deed niets.⁷ De politieke partijen omzeilen de problematiek van de vrouwenonderdrukking, of maken er een korte opmerking over, zonder dat er verder iets aan gedaan wordt. De oude wetten worden nog steeds toegepast. In Oporto bijv. zit een verpleegster, moeder van vijf kinderen, twee jaar in de gevangenis wegens het illegaal uitvoeren van abortus.

Toch zijn er wel pogingen gedaan om hier verandering in te brengen: in april 1974, vlak na de machtsovername, hebben een aantal vrouwen huizen bezet en demonstratief aangekondigd dat daar abortussen werden uitgevoerd. Het heeft weinig succes gehad, abortus is geen onderwerp dat erg in de belangstelling staat ('we hebben wel belangrijker dingen om ons mee bezig

⁷ Zie hiervoor: Anneke Kosto-Reuvekamp, 'Ontmoeting met de Portugese feministen'. In: *Opzij*, 4e jrg., maart/april 1975.

te houden', zeggen de mannelijke politici). Het is daarom te hopen dat de internationale week van 28 juli tot 4 augustus over de anticonceptie en abortus hier verandering in zal brengen.

Frankrijk

De MLAC is een militante organisatie die de afgelopen twee jaar hard heeft gewerkt voor de legalisering van abortus, betere verspreiding van voorbehoedmiddelen en het recht van vrouwen om zelf te beslissen hoe ze willen leven. In de MLAC participeren ook de Planning Familiale (franse NVSH) en de vakbonden CFDT en CGT. In het verleden organiseerde de MLAC busreizen naar Nederland voor vrouwen die geaborteerd wilden worden. Eind 1974 is dat echter stopgezet omdat men de indruk kreeg op die manier de overheid eerder te steunen dan dat daarmee druk op haar werd uitgeoefend. In december 1974 is in korte tijd een wet ter legalisering van abortus tot tien weken door het parlement aangenomen. Volgens MLAC een goed geslaagde poging om de groeiende oppositie van de vrouwenbeweging de wind uit de zeilen te nemen.

Inderdaad is na de legalisering de belangstelling voor abortus snel afgenomen. De meeste mensen denken dat het met abortus en voorbehoedmiddelen nu wel in orde is in Frankrijk, de Planning Familiale is bezig zich los te maken uit de MLAC; het kost de grootste moeite om duidelijk te maken dat het helemaal niet zo goed gaat met de abortusfaciliteiten in Frankrijk. Veel artsen weigeren om vrouwen te helpen of door te verwijzen. Op 11 juni is er een proces gevoerd in Rouen tegen een arts, professor Duval, die een vrouw drie weken aan het lijntje heeft gehouden zonder haar te helpen.

Het aantal abortussen beantwoordt nog helemaal niet aan de vraag en er wordt niets gedaan om de mogelijkheden te verruimen. Veel artsen weigeren om de snelle en veilige afzuigmethode te leren en aborteren nog d.m.v. curettage. Dit is een veel langduriger en ook pijnlijker methode; hij wordt meestal onder verdoving uitgevoerd en is ook veel duurder dan de afzuigmethode. Om deze redenen komen er nog steeds franse vrouwen naar Nederland om geholpen te worden.

De MLAC hoeft de afgelopen tijd vier keer een ziekenhuis bezet om pressie uit te oefenen op de artsen. Veel ziekenhuizen hebben wel een aparte afdeling voor voorlichting en abortus, maar daar wordt soms maar één abortus per dag uitgevoerd om de schijn op te houden. Artsen van de MLAC hebben tijdens de bezetting de afzuigmethode gedemonstreerd om te laten zien hoe snel en efficiënt het kan, als men maar wil.

In Marseille is sinds mei 1975 een opleidingscentrum gestart waar vrouwen

uit Duitsland en Italië kunnen leren hoe men moet aborteren. Het is de bedoeling dat deze vrouwen in hun eigen land, waar de abortusmogelijkheden nog zeer beperkt zijn, klinieken gaan opzetten om vrouwen zelf te helpen. De zgn. 'self-help'-klinieken zijn de aktiviteit van een andere stroming in de MLAC, die zich verzet tegen de opvatting dat abortus in een ziekenhuis moet worden uitgevoerd. Ze gaan ervan uit dat vrouwen zo veel mogelijk hun leven en lichaam in eigen hand moeten houden en zich niet afhankelijk moeten stellen van artsen. Ze verzetten zich ook tegen de mystificerende manier waarop in de mediese wereld met vrouwen wordt omgegaan, waardoor vrouwen van zichzelf en hun eigen lichaam vervreemden. Voor hen is het met vrouwen samen controleren van het eigen lichaam een daad van feministiese zelf-beschikking. Door het zelf uitvoeren van pilkontrolle, het afzuigen van menstruatie, abortus en bevallingen stellen zij zich onafhankelijk op tegenover de onderdrukkende mannenwereld. Dit is geen typies franse opvatting; oorspronkelijk uit de VS, worden deze ideeën in de meeste landen wel door een aantal feministiese groepen uitgedragen.

Voor landen waar de artsen niet helpen om abortussen uit te voeren is het zelf doen, het opzetten van eigen, door vrouwen gerunde, klinieken een bittere noodzaak en bovendien een mogelijkheid om druk op de overheid uit te oefenen. Maar in die landen waar abortus gelegaliseerd is, lijken mij de 'self-help'-klinieken geen goede strategie. Wanneer men immers een mediese voorziening voor iedereen verkrijgbaar wil maken, moet deze zijn opgenomen in het officiële mediese pakket en in de mediese verzekeringen. 'Self-help'-klinieken zijn alleen een mogelijkheid voor een klein groepje feministen. Ze zijn niet geoutilleerd en ingesteld op massale toeloop, voor een groot gedeelte drijven ze op vrijwilligers en vaak nog op de bezielende leiding van enkele individuen. Op zich valt er best iets voor te zeggen om te proberen vrouwen weerbaarder te maken tegenover de mediese stand. Naarmate we meer van ons eigen lichaam af weten zijn we minder gemakkelijk te intimideren.

Bijna alle vrouwen worden gekonfronteerd met artsen (meestal mannen, soms ook vrouwen), die zich ongeïnteresseerd en ongevoelig tegenover hen opstellen. Het patriarchale denken heeft duidelijk zijn sporen achtergelaten in de artsenopleiding en -vorming. Artsen weten niets van vrouwen af en het kan ze ook niets schelen. Toch lijkt me dit een probleem dat een veel grotere reikwijdte heeft dan alleen in de kontekst van antikonceptie en abortus. Hoe de mediese hiërarchie doorbroken moet worden, hoe de onaantastbare positie van de vrije beroepen en de autoriteit van de arts moeten worden afgebroken, is een vraag die alleen beantwoord kan worden

via een fundamentele analyse van de gezondheidszorg in een kapitalistische, patriarchale maatschappij. Abortus is een zaak die nog zeer gevoelig ligt en waar — als er iets mis gaat — veel vrouwen het slachtoffer van kunnen worden. Abortus is een te zwakke schakel in de mediese keten om als breekijzer te gebruiken ter sanering van de gezondheidszorg en de verhouding arts—patiënt.

België

Abortus is in België verboden. De problematiek rond de abortus is eind 1973 in de belangstelling gekomen toen de gynaecoloog Willy Peers uit Namen bekende dat hij honderden vrouwen in zijn kliniek geaborteerd had. Hij heeft enkele maanden in voorarrest gezeten en is uiteindelijk, zonder proces, weer op vrije voeten gesteld. Waarschijnlijk onder invloed van grote sympathiebetogingen die er voor zijn vrijlating werden gehouden. Peers is in België het symbool geworden van een onrechtvaardige abortuspolitiek.

Sinds die tijd is er niet veel gebeurd aan het abortusfront. Er zijn een aantal wetsontwerpen opgesteld, o.a. het ontwerp-Callewaert waarin een team van artsen de beslissing over abortus moet nemen. Daarnaast is er het ontwerp-Dinant waarin abortus tot 12 weken wordt vrijgegeven. Deze wetsontwerpen zijn in de ijskast gestopt door de huidige regering en het ziet er niet naar uit dat ze er snel uit zullen komen.

Er bestaan op het moment drie klinieken, in Brussel, in Namen en in La Hestre, waar abortussen worden uitgevoerd. Hier worden uitsluitend de sociaal schrijnendste gevallen geholpen, en alleen vrouwen uit de eigen regio die de ingreep via het ziekenfonds betaald krijgen onder de algemene noemer 'curettage'. Enkele individuele artsen aborteren in het geheim, maar niet op grote schaal en in de rug gedekt door psychiatrische verklaringen over de noodzaak van de ingreep. Het overgrote deel van de belgische vrouwen moet voor een abortus naar Nederland. Adressen en hulp worden voornamelijk verstrekt via de Centra voor Seksuele Voorlichting en groepen van Dolle Mina. In de Vrouwenhuizen in Antwerpen en Brussel zijn abortusgroepen actief, die adressen verstrekken en ook met vrouwen praten over anticonceptie, abortus, kinderen krijgen e.d. Daarnaast bestaat de 'Vereniging voor legalisatie van abortus', waarin artsen, verpleegsters, vrouwen uit de vrouwenbeweging en enkele politieke kopstukken verenigd zijn, en die voornamelijk politieke pressie probeert uit te oefenen.

Duitsland

In Duitsland bepaalt het artikel 218 uit het Wetboek van Strafrecht dat

abortus verboden is. Uitzondering vormen gevallen van verkrachting en indien er ernstig levensgevaar dreigt voor de vrouw. Sinds 1969 is er door allerlei groepen actie gevoerd tegen 'Paragraph 218', hetgeen is uitgemond in een wetsontwerp van de SPD/FPD waarin abortus tot 12 weken is toegestaan. Dit wetsontwerp, de zgn. 'Fristenlösung', is eind 1974 in de Bondsdag aangenomen. Direct daarna is de nieuwe wet voor vernietiging voorgedragen bij het Bundesverfassungsgericht, de duitse Hoge Raad. Het Bundesverfassungsgericht heeft tot taak nieuwe wetten te toetsen aan de Grondwet. Dit gerecht, bestaand uit zeven mannen en een vrouw, heeft bepaald dat de wet strijdig is met de grondwet en haar nietig verklaard. Bovendien heeft de het medegedeeld dat abortus alleen toegestaan is op mediese indicatie, bij verkrachting, bij verwachte misvormdheid van het kind, of in een ernstige noodsituatie. Hiermee is dit kontrolerend apparaat ook nog op de stoel van de wetgever gaan zitten.

De uitspraak van de raad heeft grote woede opgewekt in het land. Een week na de uitspraak is er een bomaanslag gepleegd op het gerechtsgebouw in Karlsruhe door 'de Revolutionaire Vrouwencel'. Georganiseerd protest is er verder eigenlijk niet gekomen. De vrouwenbeweging is dermate versplinterd in allerlei groepen en groepjes, dat er van een echte massa-actie geen sprake kan zijn. Dat geldt helaas in Duitsland ook in breder verband. Er zijn wel wat vrouwengroepen die advies geven en adressen verspreiden, maar van een gekoördineerde aanpak is geen sprake. De meeste vrouwen gaan naar Nederland of Engeland voor een abortus, alleen de rijke vrouwen worden in partikuliere klinieken geholpen.

Het begint er echter op te lijken dat de justitie nu ook aan de abortusreizen een einde wil maken. Op 2 juli 1975 heeft de politie in Frankfurt een inval gedaan in het Vrouwenhuis en een lijst met adressen van bevriende artsen en van vrouwen die bemiddelen bij abortusreizen, meegenomen. Door het Vrouwenhuis in Frankfurt zijn de laatste tijd busreizen georganiseerd naar abortusklinieken in Nederland. Kennelijk wordt niet alleen de strafrechtelijke kant van de zaak aangepakt, want aan de huiszoeking namen ook agenten deel van de afdeling politieke misdrijven van het Openbaar Ministerie. Het ziet er naar uit dat in het kader van de algemene heksenjacht op links in Duitsland nu ook die mensen vervolgd worden die hulp bieden bij de abortusnood. 'Wij Vrouwen Eisen' heeft de volgende dag een protestbrief aangeboden aan de duitse ambassadeur in Den Haag. Bovendien heeft zij in de duitse pers meegedeeld dat het voor duitse vrouwen volkomen veilig is om naar Nederland te komen en dat zij van de nederlandse politie niets te vrezen hebben.

Engeland

In Engeland is abortus in 1967 gelegaliseerd. In de *Abortion Act* staat dat abortus is toegestaan als het risico van het uitdragen van de zwangerschap voor de fysieke en geestelijke gezondheid van de vrouw meer gevaar oplevert dan het risico van een abortus.⁸ Ook sociale omstandigheden worden in de beoordeling betrokken. De beslissing moet door twee artsen genomen worden. Het totaal aantal geregistreerde abortussen was in 1974: 163.000. Hiervan waren er 54.000 bij buitenlandse vrouwen.⁹ Sinds 1973 is het totale cijfer iets aan het zakken (in 1973: 166.000) en men verwacht dat deze trend wel zal doorzetten. In 1974 werd 51% van de engelse abortussen betaald door de National Health Service, de rest vond plaats in particuliere klinieken.¹⁰ Veel mensen hebben zich de laatste jaren zorgen gemaakt over de grote vlucht die de particuliere klinieken hebben genomen, de handel van taxichauffeurs, abortusagenten e.d. die zich als aasgieren op de buitenlandse vrouwen hebben gestort. Met als motivatie dat de commercialisering van abortus moet worden tegengegaan, heeft het onafhankelijk parlementslid James White een aantal amendementen op de *Abortion Act* van 1967 ingediend. Wanneer men echter zijn amendementen leest, wordt al snel duidelijk dat het niet zozeer maatregelen zijn tegen de kommersie, als wel een duidelijke poging de bestaande praktijk te bemoeilijken en te beperken. De James White Amendment Bill:

- De norm voor het krijgen van een abortus wordt strikter: het uitdragen van de zwangerschap moet een *ernstige* bedreiging vormen voor de fysieke en geestelijke gezondheid van de vrouw. De National Abortion Campaign (NAC) heeft uitgerekend dat als aan deze formulering zou worden vastgehouden, naar schatting 80.000 vrouwen die nu wel een abortus gehad hebben, daar niet meer voor in aanmerking zouden komen.
- Buitenlandse vrouwen kunnen in Engeland niet meer geholpen worden. De bovengrens voor abortus wordt gesteld op twintig weken en tegelijkertijd is bepaald dat een vrouw twintig weken in Engeland moet zijn om een abortus te kunnen krijgen.

Dat een dergelijke maatregel een ramp is voor alle vrouwen die in hun eigen land niet geholpen kunnen worden, is duidelijk. Nederland zou dan als

⁸ Abortus is bijna altijd veiliger omdat de morbiditeitscijfers lager liggen, zie p. 872 van dit artikel.

⁹ In 1973 uit Frankrijk 35.293; uit Duitsland 11.326; uit Spanje 1.763; uit België 1.462. Uit: *Abortion Today, Facts, Figures and Comments*, nr. 1. Uitg. British Pregnancy Advisory Service, z.j.

¹⁰ *Abortion Today*, i.a.p.

enige opvangland gaan fungeren (en verder naar het noorden Denemarken en Zweden). Daarnaast zou de mogelijkheid om na de twintigste week een abortus te krijgen ook voor nederlandse vrouwen uitgesloten zijn. Nu worden de vrouwen na de twintigste week van de Bloemenhovekliniek doorgestuurd naar Engeland om daar geholpen te worden. (Het gaat maar om kleine aantallen; in Engeland zijn in 1973 tussen de twintig en drieëntwintig weken alles bij elkaar 833 vrouwen geholpen, boven de drieëntwintig weken 142 vrouwen.¹¹)

- Meisjes onder de zestien jaar mogen geen informatie over abortus krijgen zonder aanwezigheid van de ouders. Dit betekent dat er ook op scholen niet meer over gepraat mag worden, terwijl juist deze leeftijdskategorie het meest kwetsbaar is.
- Als een arts van illegale abortus beschuldigd wordt, moet hij/zij zelf bewijzen onschuldig te zijn. Dit i.t.t. het gangbare juridiese systeem, waarin de aangeklaagde onschuldig is tot het tegendeel is bewezen.
- Andere voorgestelde maatregelen zijn: restrikties op artsen die over abortusaanvraag moeten beslissen; restrikties op de instanties die informatie over abortus mogen geven.

Tegen de bedreiging van de James White Amendment Bill heeft zich een sterke oppositie gevormd. In maart 1975 is de National Abortion Campaign opgericht, een samenwerkingsverband van vrouwengroepen en politieke partijen die een gezamenlijke campagne voeren tegen de Bill. Bij de NAC zijn aangesloten de 'Abortion Reform Association' (Woman's Right to Choose), een al oudere en bezadigde klub die voortreffelijke informatiestencils uitgeeft, Socialistiese Vrouwengroepen, 'self-help'-groepen, vrouwen uit de International Marxist Group (4e Internationale), vrouwen uit de Labour Party, uit de Kommunistiese Partij, de National Union of Students en de National Union of Teachers.

Door het hele land worden informatiebijeenkomsten belegd over de Bill, en de NAC is er ook in geslaagd ziekenhuispersoneel - van schoonmaakpersoneel tot artsen - te organiseren. Op 21 juni 1975 is er door de NAC een gigantiese demonstratie gehouden in Londen tegen de James White Amendment Bill. Bij deze demonstratie liepen meer dan 20.000 mensen mee, er waren delegaties uit het buitenland en solidariteitstelegrammen uit de VS en Japan. Kortom een grootse aangelegenheid. De demonstratie werd o.a. toegesproken door Renée Short, Labour M.P. uit Birmingham. Zij maakte de vakbonden en de Labour Party ernstige verwijten over hun gebrek aan solidariteit en inzicht in de abortuskwestie. Ook memoreerde zij een andere bedreiging voor

¹¹ *Abortion Today*, t.a.p., p. 6.

het vrouwelijk zelfbeschikkingsrecht, nl. de recente rechterlijke uitspraken waarin mannen die een vrouw verkracht hadden, waren vrijgesproken, of slechts een lichte straf kregen, omdat 'ze dachten dat de vrouw, ondanks haar tegenstribbelen, toch wel wilde'.¹²

Het wachten is nu op de uiteindelijke behandeling van de Bill in het Lagerhuis. Volgens de procedureregels moet er over een wetsontwerp drie keer gestemd worden. Twee keer zijn al achter de rug, waarbij het een ruime meerderheid kreeg dankzij de stemmen van Labour. Het is te hopen dat dankzij de pressie van de NAC en de massale mobilisatie de James White Amendment Bill toch in derde instantie verworpen wordt. De tegenstanders hebben vanzelfsprekend ook niet stilgezeten: de Society for the Protection of the Unborn Child en de groep LIFE hebben grote demonstraties georganiseerd met ± 50.000 betogers.

De activiteiten van de abortusgroepen blijven niet beperkt tot oppositie tegen de James White Amendment Bill, maar richten zich ook op verder weg liggende doelen. Naast discussies over betere voorlichting en anticonceptie en de mogelijkheden van sterilisatie, wordt er ook nagedacht over de structuur van de gezondheidszorg en de plaats van de partikuliere klinieken. De eerste eis die de NAC stelt ten aanzien van de Abortion Act van 1967 is een versoepeling van de voorgeschreven procedure: 'Abortion on Demand'. Niet langer meer een vernederende sessie met twee artsen om uit te leggen waarom je denkt dat je een abortus wilt; deze gang van zaken is achterhaald. Als de vrouw een besluit genomen heeft moet dat ook zonder inmenging uitgevoerd kunnen worden. Een tweede punt is de verhouding van de partikuliere klinieken tot de National Health Service. Een abortus wordt door de National Health Service betaald als een vrouw door haar eigen huisarts wordt doorverwezen naar een ziekenhuis. De mogelijkheden in de ziekenhuizen hangen echter grotendeels af van de houding van de artsen. In Birmingham bijv. is het zo goed als onmogelijk om een abortus via de National Health Service te krijgen omdat het hoofd van de afdeling gynaecologie in het plaatselijke ziekenhuis lid is van de SPUC en elke abortus actief tegenwerkt.

Naast de gewone partikuliere klinieken zijn er de laatste jaren ook 'Pregnancy Advisory Service'-klinieken gekomen, die werken op niet-

¹² Engelse rechtspraak is jurisprudentie-rechtspraak, dus een rechterlijk oordeel is van grote betekenis. Op 20 juni 1975 kreeg een jongen zes maanden voorwaardelijk, hoewel hij toegaf twee vrouwen verkracht te hebben. Zijn argument dat hij dacht dat de vrouwen het toch lekker vonden, werd door de rechter erkend. Kommentaar van een engelse feministe: 'Ik sla die rechter een half uur met een baksteen op zijn kop, en hoe hard hij ook gilt, ik ga er toch vanuit dat ie het lekker vindt!'.

kommerciële basis en zeer sympathiek en vakkundig tegenover de abortus-kwestie staan. Er zijn nu klinieken in Birmingham, Londen en Brighton die zich tot een stichting aaneengesloten hebben en een reeel alternatief bieden voor de commerciële klinieken. De NAC wil deze klinieken graag behouden, vanwege de gemotiveerdheid van het personeel en de opgeslagen vakkennis. Er zijn nu onderhandelingen gaande tussen deze klinieken en de National Health Service om hen in de openbare gezondheidszorg in te passen.

Dit is een kant die we in Nederland ook op zouden moeten volgens mij. Abortus in het ziekenfonds inpassen is uiteindelijk toch de enige manier om de kommercie uit te bannen (dit geldt trouwens voor alle mediese handelingen; ik vind het ontzettend hypokriet dat iedereen zich zo opwindt over de kommercie van de abortus en alle andere mediese praktijken – krankzinnige salarissen van specialisten, psychiaters e.d. – buiten beschouwing laat). Maar het zou heel dom zijn als we de ervaring, kennis en gemotiveerdheid die bij de Stimezo-klinieken liggen opgestapeld, niet zouden gebruiken. Het is zeker in ons belang de vakkennis en atmosfeer van de klinieken te behouden, zeker als overgangsfase, tot we in een periode zijn gekomen waarin abortus geaksepteerd wordt als een – vervelende, maar normale – mediese handeling.

*Vrouwen
in verzet*

Vrouwen in verzet

door

Sheila Rowbotham

De Bezige Bij

prijs f 24,50

simone de beauvoir

de tweede sekse

betty friedan

het misverstand vrouw

h.m.in't veld-langeveld

vrouw, beroep, maatschappij

margaret mead

man en vrouw

bijleveld/utrecht

de ouce Mol

BOEKHANDEL

VAN BROECKHUYSENSTRAAT 48 NIJMEGEN
TELEFOON 063 221734
GIRD 2144342

Dit is over vrouwen o.a. in onze boekhandel verkrijgbaar:

Anna Coote and Tess Gill *Women's Rights: A practical guide* f 7,—

Roswitha Burgard und Gaby Karsten *Die Märchenoncle der Frauenfrage: Friedrich Engels und August Bebel* f 4,90

Frauenoffensive, Journal nr. 2: Feminismus und Oekologie f 5,50

Ursula Linnhoff *Die Neue Frauenbewegung. USA-Europa seit 1968*
f 18,05

Ann Oakley *Op gelijke voet. Vermeende verschillen tussen man en vrouw* f 19,90

What have women done? A photo essay on working women in the Unites States. By the San Francisco Women's History Group f 9,—

Alice Schwarzer *Der 'kleine Unterschied' und seine grossen Folgen. Frauen über sich – Beginn einer Befreiung* f 19,10

Constantina Safilios-Rotschild *Women and social policy* f 23,75

Claire Tomalin *The life and death of Mary Wollstonecraft* f 33,—

Miriam Schneir *Feminism. The essential historical writings* f 7,50

Robert Seidenberg *Corporate Wives – Corporate Casualties?* f 7,50

BOEKHANDEL VAN GENNEP - NES 128 - AMSTERDAM

tel. 247033

Vrouwenboeken

- Pamela Allen *Free space - a perspective on the small group in women's liberation* f 6,10
Elena Gianini Belotti *Was geschieht mit kleinen Mädchen? Ueber die zwangsweise Herausbildung der weiblichen Rolle in den ersten Lebensjahren durch die Gesellschaft* f 14,00
De Bonte *Was En ze leefden nog lang en gelukkig...* f 8,00
De Bonte *Was Vrouwen over seksualiteit* f 8,00
Gisela Brandt u.a. *Zur Frauenfrage im Kapitalismus* f 10,00
Claudie Broyelle *Die Hälfte des Himmels - Frauenemanzipation und Kindererziehung in China* f 8,50
Lee Comer *Wedlocked women* f 8,55
Conditions of Illusion - Papers from the Women's Movement f 14,20
Elisabeth Croll *The women's movement in China - A selection of readings 1949-1973* f 4,90
Karen DeCrow *Sexist justice* f 11,00
Eva Forest *Diario y cartas desde la cárcel - Journal et lettres de prison* f 30,40
Frankfurter Frauen *Frauenjahrbuch '75* f 9,60
Gegen die linken Phallokraten - Frauen bei Lip f 3,90
Emma Goldman *The traffic in women and other essays on feminism* f 4,70
Elizabeth Hardwick *Seduction and betrayal - Women and literature* f 9,05
Hexengeflüster - Frauen greifen zur Selbsthilfe f 7,90
Freia Hoffmann (Hrsg.) *Sterilisation - Eine Notlösung die wir uns erst noch erkämpfen müssen* f 4,35
Hannelore Mabry *Unkraut ins Parlament - Die Bedeutung weiblicher parlamentarischer Arbeit für die Emanzipation der Frau* f 15,15
Michèle Manceaux *Les femmes de Mozambique* f 25,85
Anica Vesel Mander & Anne Kent Rush *Feminism as therapy* f 9,00
Meid, wat ben ik bewust geworden - Vijf jaar Dolle Mina f 14,75
Jutta Menschik & Evelyn Leopold *Gretchens rote Schwestern - Frauen in der DDR* f 7,75
Kate Millett *Flying* f 9,00
Helge Pross *Die Wirklichkeit der Hausfrau* f 9,75
Evelyn Reed *Woman's evolution - From matriarchal clan to patriarchal family* f 15,45
Sheila Rowbotham *Vrouwen in verzet* f 24,50
Kathryn Taylor *Generations of Denial - 75 short biographies of women in history* f 4,70

Dit is een kleine selectie uit onze voorraad. Voor een compleet overzicht is onze 'vrouwenboekenlijst' op aanvraag gratis beschikbaar.

Feministische literatuur bij Meulenhoff

- 1 Kate Millett / Sekse en macht
- 2 Kate Millett / Feiten over prostitutie
- 3 Eva Figes / Patriarchaal gedrag
- 4 Germaine Greer / De vrouw als eunuch
- 5 Monique Wittig / Vrouwenguerrilla
in produktie
- 6 Suzanne Brøgger / Verlos ons van de liefde
- 7 Erin Pizzey / Blijf van d'r lijf
over vrouwenmishandeling in het huwelijk

7x **M** meulenhoff nederland

Zojuist verschenen

ARNOLD HAUSER SOCIALE GESCHIEDENIS VAN DE KUNST

752 pp., 145 illustraties, f 35,-

SUN REPRINT 13

WERNER BLUMENBERG KLEINE GESCHIEDENIS VAN HET LEVEN VAN KARL MARX GETUIGENISSEN EN DOKUMENTEN

208 pp., 48 illustraties, f 10,-

SUN REPRINT 14

In de boekhandel of rechtstreeks bij SUN

SUN socialistiese uitgeverij nijmegen
bijleveldsingel 9
nijmegen
telefoon 080-221700

in oktober/november 1975 zullen verschijnen

- DE ARMOEDE VAN DE EKONOMIESE WETENSCHAP 12 essays* f 14,-
Georg Lukács *THOMAS MANN* ca f 18,50
- Bertolt Brecht *DRIESTUIVERS PROCES, de verfilming van de Driestuiversopera* ca f 7,50
- Hans Heinz Holz *TENDENSEN IN HET NEO-MARXISME, het polycentrisme en de dialektiek van theorie en praktijk* ca f 7,50
- Walter Benjamin *HET KUNSTWERK IN HET TIJDPERK VAN ZIJN TECHNIESE REPRODUCEERBAARHEID, waarin opgenomen: 'Kleine geschiedenis van de fotografie' en 'Eduard Fuchs, verzamelaar en historicus'* ca f 10,-
- John Berger *DE TIJD VAN HET KUBISME, met een nawoord van Kees Vollemans* ca f 10,-
- Ger Harmsen/Bob Reinalda *VOOR DE BEVRIJDING VAN DE ARBEID, beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging* ca f 12,50
- Frans Becker/Johan Frieswijk/Frans van Puijenbroek/Anneke Welcker *BEDRIJVEN IN EIGEN BEHEER, kolonies en produktieve associaties in Nederland 1901-1958* ca f 16,50
- Arnold Hauser *SOCIALE GESCHIEDENIS VAN DE KUNST* f 35,-
- Werner Blumenberg *KLEINE GESCHIEDENIS VAN HET LEVEN VAN KARL MARX, getuigenissen en dokumenten* f 10,-
- Theo Jansen *IDEOLOGIESE AANPASSING IN HET BASIS-ONDERWIJS, observaties in vier scholen* f 10,-
-

Alle uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel en zijn bovendien ook rechtstreeks telefonies en schriftelijk te bestellen bij:

Uitgeverij SUN, Bijleveldsingel 9, Nijmegen, telefoon 080-221700

Als het marxisme zijn nut wil bewijzen als een revolutionair wapen voor vrouwen, moeten we het zowel in zijn bestaande vorm opnemen als het aanpassen aan onze eigen specifieke onderdrukking. Dit betekent dat we het moeten uitbreiden naar die gebieden waar mannen niet in staat waren door te dringen, door het te filteren door onze eigen bijzondere ervaringen.

Onze eigen situatie is rijk aan de meest bizarre kompleksiteiten en verbanden, en we moeten deze vreemde verschijnselen van het vrouwenleven zoals we dat leven, vertalen in een theorie. Dit theoretisch bewustzijn zal uiteraard nog verward zijn, omdat zoveel voor ons zelf nog ondoorzichtig is. Maar we moeten ons niet door ontmoediging laten dwingen in de valkuil waarbij we onze werkelijkheid persen in een al bestaand abstractieschema.

Sheila Rowbotham, *Woman's Consciousness, Man's World*

De vrouwenstrijd brengt voor de arbeidersbeweging de concrete mogelijkheid met zich mee om de klassenstrijd uit te breiden naar een plaats die tot nu toe buiten spel bleef: het gezin als plaats van de reproductie van heerschappij- en uitbuitingverhoudingen. De vrouwen hebben dus een 'historische kans', ze kunnen de arbeidersbeweging aantrekken naar daar, waar ze altijd stil hield of zelfs wegliep: bij de deur van de woning, daar waar de heersende maatschappijstructuur wordt 'gekonserveerd' en 'gereproduceerd', daar waar de uitgepuurde arbeider verandert in de chef van het gezin. Het specifieke gezichtspunt van vrouwen is geen geïsoleerd gezichtspunt, en ook geen onbelangrijke bijzaak. Integendeel: het radikaliseert de ontwikkeling van de klassenstrijd.

Pascal Werner, *La question des femmes dans la lutte des classes*